

TEORIJA I PRAKSA

4/1996

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA

Družboslovna revija

Let. XXXIII št. 4

Julij-avgust 1996, UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ/Publisher
Fakulteta za družbene vede v Ljubljani

GLAVNI UREDNIK/Editor
Igor Lukšič

UREDNIKI/Associate Editors
Ivan Bernik, Anton Grizold, Marko Lah, Igor Lukšič, Breda Luthar, Vlado Miheljak

UREDNIŠKI SVET/Editorial Advisory Board
Adolf Bibič, Marjan Brezovšek, Ljubica Jelušič, Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej Kirn, Zdravko Mlinar (predsednik), Ivan Ribnikar, Marjan Svetličič, Niko Toš, France Vreg

SEKRETARKA/Secretary
Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC NASLOVNICE/Designer
Ismar Mujezinović

IZVEDBA
Epromak

Članki se referirajo v:
Political Science Abstracts, Sociological Abstracts, Cobiss

Uredništvo/Editorial board
1000 LJUBLJANA, Kardeljeva pl. 5, tel. 341-589

Teorija in praksa je dostopna na internetu
[HTTP://WWW.UNI-LJ.SI/~FD_TIP/INDEX.HTML](http://WWW.UNI-LJ.SI/~FD_TIP/INDEX.HTML)

Naročnina za l. polletje 1996
za študente in dijake 3.000,00 SIT, za druge individualne naročnike
4.000,00 SIT, za podjetja in ustanove 8.000,00 SIT, za tujino 9.000,00 SIT

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2.000,00 SIT

Tisk:
MS GRAFIKA

Revija izhaja ob podpori Ministrstva za znanost in tehnologijo in Ministrstva za kulturo Republike Slovenije.

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije šteje revija med proizvode, za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.

Plačnina plačana v gotovini.

TEORIJA IN PRAKSA

družboslovna revija

Letnik XXXIII, št. 4, str. 541 - 729

Ljubljana, julij-avgust 1996

ČLANKI

STANE JUŽNIČ: Antropologija humorja	545
FRANCE ČERNE: Teoretični-metodološki problemi analiziranja in projektiranja družbenoekonomskega razvoja	558
ANDREJ KIRN: Russell-Einsteinov manifest in nezaželene posledice uporabe znanosti	573
MOJCA DRČAR MURKO: Odnosi z Italijo – ključni problem zunanje politike Slovenije po neodvisnosti	583
ANDREJ LUKŠIČ: Možnosti slovenjenja pojma "network" – temeljnega pojma analize politik	596
JANKO BERLOGAR: Organizacijsko komuniciranje: moč in nemoč kritičnega pristopa	604
DOROTEJA VERŠA: Zaposlitve s krajšim delovnim časom v Sloveniji	615
BOŽA NAPRET: Biti ali ne biti v instituciji	624

VOLITVE IN DEMOKRACIJA

NIKO TOŠ: Zaupanje v demokratični sistem	631
WOLFGANG ZAPF: Terije o modernosti v okvirih raziskovanja transformacije	673
HANS D. KLINGEMANN, JÜRGEN LASS: Dinamika volilne kampanje	686

PRIKAZI, RECENZIJE

SERGEJ FLERE: Dileme sociologije prava	704
ALENKA KRAŠOVEC: Proučevanje parlamentov	705
ANDREJ PINTER: S semiotiko nad teorijo družbe	708
FILIP TUNJIĆ: Najmanj sedem desetletij nazaj ali ko se preteklost polasča sedanjosti	710
JERNEJ PIKALO: Socialni liberalizem	713

NOVE KNJIGE

716

AUTHOR'S SYNOPSES

726

CONTENTS

ARTICLES

- STANE JUŽNIČ: Anthropology of Humour 545
- FRANCE ČERNE: Theoretical – methodological Problems of
Analysing and Projecting Social – economic Development 558
- ANDREJ KIRN: Russel – Einstein Manifesto and the Undsirable
Consequences of the Use of Science 573
- MOJCA DRČAR MURKO: Relations with Italy: the Major Issues of
Slovene Foreign Policy after Independence 583
- ANDREJ LUKŠIČ: Possibilities of Translating the word “network” –
the basic idea of policy analyses, into Slovene 596
- JANKO BERLOGAR: Organisational Communication: Abilities and
Disabilities of Critical Approach 604
- DOROTEJA VERŠA: Part-time Employment in Slovenia 615
- BOŽA NAPRET: To Be or Not to Be in an Institution 624

ELECTIONS AND DEMOCRACY

- NIKO TOŠ: Trusting the Democratic System 631
- WOLFGANG ZAPF: Theories on Modernity in Frame of
Transformation Research 673
- HANS D. KLINGEMANN, JÜRGEN LASS: Election Campaign
Dynamics 686

PRESENTATION, REVIEWS

- SERGEJ FLERE: Dilemmas About the Sociology of Law 704
- ALENKA KRAŠOVEC: Research on Parliaments 705
- ANDREJ PINTER: With Semiotics Against the Theory on Society 708
- FILIP TUNJIČ: Seven Decades Ago, in the Least – or How the Past
Usurps the Present 710
- JERNEJ PIKALO: Social Liberalism 713

NEW BOOKS

716

AUTHORS' SYNOPSES

726

Stane JUŽNIČ*

IZVIRNI
ZNAŠTVENI
ČLANEK

ANTROPOLOGIJA HUMORJA¹

"Še n'kol' se nismo tol'k smejal',
k' je bajta pogorela,
ščurki so okrog tacal',
pa ritke vkup' tiščal'."
/Zelo pevna slovenska narodna/

Povzetek. *Autor v članku predstavlja, opredeljuje in sistematizira temeljne pojme antropologije humorja. Razpravo začene s pojmom hec in nadaljuje z vici, humorjem in šegavostjo. Posebej se ustavi ob karikaturi. Nato predstavi tipologijo humorja, ki ga razvrsti od agresivnega pa vse do zdravega humorja. V osrednjem delu članka avtor analizira povezavo humorja s karakterjem, temperamentom in posebno držo človeka. Na koncu navaja nekaj literarnih zvrsti, ki odražajo humorno držo.*

Ključni pojmi: *heci, vici, humor, šala*

545

Heci so smešni, pri tem neresni in poleg vsega še zabavni dogodki, ki se niso res zgodili oziroma izvajanja o njih in njihovih akterjih, povzročiteljih ali pa izmišljevalcih. Tako torej rečemo šalam, šegavosti, celo potegavščinam in morda včasih določeni vrsti zajedljivosti, da ne rečemo zafrkljivosti, šegavemu draženju in celo norčevanju.² Hecnost prav gotovo vežemo za posebno človekovo držo, stališče do navidezno ali dejansko resnih stvari in zadev. Skratka gre za sprevrčanje resnega v neresno.

Naj takoj navedemo nekatere vidike hecnega:

- Zadeva razpoloženje in stanje duha. Zato naj bi bili, kot se reče, duhoviti, domiselni in šaljivi obenem. Morda je za tako naravnost najbolj primeren izraz šegavost. To pa naj bi bil tudi dobrodušno zafrkljiv odnos do samega sebe, do drugih ljudi in do dogajanj, v katerih sodelujejo.

- Je sposobnost, da neprijetne stvari, dogodke ali zadeve, celo nevšečnosti in nezgode prevedemo ali sprevrčemo v vedrino in dobro razpoloženje. Bolj na jugu bi rekli: "Udri brigu na veselje!"

- Je domislica, s katero se na zabaven način pove, kar bi sicer ne bilo v enostavni pripovedi zaznavno, bilo bi morda celo plehko, banalno ali obrabljeno, pre-

* Dr. Stane Južnič, redni profesor na Fakulteti za družbene vede

¹ Članek je odlomek iz obširnejše razprave o antropologiji humorja.

² Prav pomenski odtonek k draženju nam daje možnost, da "hec" neopazno povežemo z nemškim izrazom *Hetze*.

večkrat preleto. Tako nastanejo nove izraznosti, slikovite in drugače doživete in videne stvarnosti.

- Kot drža pa je to pripravljenost na resno neresnost, na zabavnost, v kateri je kar se da veliko zabavljivosti. To bi naj povzročalo dobro voljo, sililo k smehu in smejanju ali pa vsaj nasmešku. Šala je možna zaradi šale same in izhaja iz vedrega razpoloženja. To naj bi tudi povzročala.

Zelo pogosto hecom in šalam rečemo *vic*.³ To naj bi bil sinonim za dovtip. Kdor "je za vice" pa je šaljivec in morda mu pritiče nekaj neresnosti. Če vprašamo "V čem je vic?" je to isto, kot bi poizvedovali po smislu ali pomenu, celo po namenu kakega početja.

Vsemu temu smemo reči tudi *humor*⁴, vendar pa bomo morali sovpadanje pojma za vlogo in hkrati za naklonjenost šaljivosti in hecom posebej izpostaviti. Humor je namreč dobil veliko pomenov, stranskih in glavnih. Ni zaman češki pisatelj Karel Čapek (živel med leti 1890 in 1938) rekel, da je "humor najdemokratičnejši z lidskych zwyku." Je pa humor seveda le eden od sinonimov za šegavost.

Posebej bi še kazalo omeniti "proizvajalce hecov in hecnosti". Kolofoktar⁵ je eno med poimenovanji. Imamo pa tudi izraz Pavliha. S Pavliho označujemo burkasto osebnost v kakem gledališču, navadno lutkovnem. Rečemo pa tako vsakemu hudomušnežu, akoprav ima naslov tudi slabševalni pomen neresnega človeka. Tako rekoč nekaj podobnega kot "dvorski norček". Žal pomeni "imeti koga za Pavliho" isto kot "imeti ga za norca".

Spet nekaj drugega so Butalci. Seveda so hecni. Je pa vprašanje, ali so bolj neumni ali bolj duhoviti. Z omembo Butalcev se zastavlja vprašanje razmejitve med hecnostjo in norostjo. Obstaja in ne obstaja. Tako so si "bolniki" psihiatrične bolnice Borda v bližini argentinskega Buenos Airesa izmislili posebno radijsko postajo. Na njej se neprestano šalijo. Dali so ji ime La Colifata (kar nam pomaga razvozlati izvor našega kolofoktarja iz romanske podstave). Ta norčevska postaja si je pridobila sloves najbolj zabavnega radijskega oddajanja v Amerikah.

Naslikanim šalam in upodobljenemu humorju pa rečemo *karikatura*⁶. To naj bi bila risba, ki do nespoznavnosti zmaliči kako osebo ali dogajanje s preobloženostjo z določenimi značilnostmi, ki jih hoče smešiti. Določene, naj

³ Naj nas ne bo sram, ker smo pojem dobili iz nem. Witz, ker je le-ta iz indoevropskega korena Weid-, ki beleži tdejo videnja. Sanskrit je imel besedo veda (vem), lahko bi rekli "vidiki", kar pa ni daleč od "vedenja". V grščini je nastala velepomembna beseda idein, videti, je pa iz nje nastal pojem za "idejo". V latinščini je glagol video, vidi, visum. Germanski in posebno gotski ekvivalent je wiran, kar je v moderni nemščini wissen. In iz tega glagola je Witz v pomenu duhovitost. Naša glagola videti in vedeti sta se kar lepo razvila pojmovno.

⁴ Kaže se spomiti, da ima beseda humor svoj izvor v indoevropskem korenu -ug, ki je izhajal iz ideje vlažnosti in mokrote. V (stari) grščini je iz tega pridevnika hygros, s katerim se označuje nekaj mokrega ali celo vodenost. V latinščini pa imamo glagol (h)umeo in z njim beleženo dejanje ali postopanje, ki vlažnost povzroča, ki vodi v namočenost. Tako je humor, oris, m, pač mokrota in celo tekočina.

⁵ Slovenske novice so v letu 1993 izdale Kolofoktar kot zbirko šal. Knjigo je napisalo, kot piše v podnaslovu, kar 1.482 Slovencev. In prav ta kolofoktar je dokazal, da imamo Slovenci smisel za humor. Slovenske novice še naprej "vodijo" svoj kolofoktar.

⁶ "Itali caricatura" za spako je pojem, ki je nastal iz caricare, natovoriti, naprčiti in preobložiti.

tako rečemo, naravne značilnosti so popačene ali pa pretirano poudarjene. Izma-
liččenost pa naj bi pokazala smešno plat z učinkom, ki je lahko celo absurden.
Mora pa karikatura paziti, da ni izgubljena podobnost in prepoznavnost.
Popačenost resnične podobe gre v smeri poudarjanja kakih značilnih potez
obrazu ali kakega drugega dela telesa z namenom osmešiti ali prikazati smešnost
kake poze, drže, zlasti nastopašva.

Obstaja pa tudi pojem "karikirati", kar pomeni, da je tudi z besedami in ne le s
sliko možno poudariti določene lastnosti, da bi se jim smejali.

Karikatura je bila znana že v antiki. Posebno učinkovito pa so to zvrst
smešenja gojili v 19. stoletju. Postali so znani tudi tako imenovani kolaži.⁷ Honore
Daumier (1808-1879) je bil popularizator moderne politične karikature. Ni izgini-
la vse do današnjega časa. Politiki se izpostavljajo kot pogosta tarča karikiranja.
Tudi pri nas Slovencih ne manjka mojstrov take karikature.⁸

Zaigranih šal so večši *klovni*. Sprva so to bile šaljive osebe na (gledališkem)
odru. Potem pa so tako rekli šaljivcem, burkačem in tistim nastopajočim (pogosto
kot del programa kakega cirkusa), ki naj bi zabavali občinstvo s smešnimi geji ali
kagi⁹, to pa so duhovite igre telesa, uporaba nenavadnih pripomočkov in
izmišljanje situacijskih dovtipov. Klovni praviloma nastopa z močno namazanim
obrazom, tudi s tem poudarja svoje burke in se na poseben način identificira.

Niso pa klovni le za v cirkus. Imajo mnoge možne "prostore" dejstvovanja.
Med njimi tako široke, kot jih je kar dobro zakoličil Coluche, s pravim imenom
Michael Colucci (1944-1986). Tako zelo si je znal izmišljati najbolj nenavadne
gege, da je kandidiral za predsednika Republike (seveda francoske). Žal ni bil
izvoljen (bilo je pozimi leta 1981). Prav v politiki bi bilo tovrstno šaljenje lahko
zdravilno. Seveda niso vsi tisti, ki klovnovsko nastopajo in imajo pri tem resne
obrazu, tudi dejansko zabavni in duhoviti. Vsaj pri nas na Slovenskem bi smeli
reči, da je tako.

Prav posebne vrste proizvajalci hecov, šal in humorja so bili (in ponekod so
še) *dvorski norčki*. Dvorski norček, kot pritaknjeneček kakemu dvoru, ni sodil med
navadne dvorjane. Izhodišče njegove norčavosti je bilo v tem, da je smel pre-
vladujočim lažem in zlaganostim navkljub govoriti resnico. Tako resnico seveda,
ki je bila odeta v šalo. Tisti, ki so se krasili z atributi resnosti in pametnosti, torej
niso smeli ali zmogli govoriti resnice. Resnica se privzdignjenim ljudem, zlasti
oblasti, skorajda ne prilega. Norčkova resnica ni bila sprejemana, razen kot šala.
Dejstvo, da je sploh govoril resnico, je bilo samo po sebi noro. Če že morda ni bil
nor, pa je bil vsaj prismuknjen. Prismuknjenim pa je dovoljeno čudaštvo, vse dok-
ler ga ne presežejo do te mere, da morajo biti odstranjeni v zbirališče namenjeno
poklicno priznanim norcem. Neumneži seveda niso vključeni. Če bi namreč vse
neumne proglasili za nore, bi se določene ustanove razpočile.

Bivanje med uradno pametnimi je dvorskemu norčku omogočalo, naj tako
rečemo, tolerančni prag, ki se je nahajal med resnostjo in šegavostjo. To pa počne-

⁷ Kolaž (iz f. collage, lepljenje, lepljenka) je iz različnih materialov sestavljena podoba.

⁸ Angl. clown, kar naj bi se izgovarjalo klaun, pomeni neolikaneček, teleban in že omenjeni Pavliha, kot
bi rekli po slovensko.

⁹ Angl. gag, zatik, potem še: trenutna domisljica, improvizacija v zabavanju.

jo vsi pravi šaljivci. John Milton (1608-1674), avtor slovečega Izgubljenega raja (Paradise Lost), je povedal: "Better a witty fool, than a foolish wit", kar pomeni, da je boljši duhovit norec kot pa neumen dovtip. "Witty fool" namreč utegne zmešati štrene domnevno resnim in zato je čisto na mestu, če tolerirajo "neumnega prebrisanca ali dovtipneža".

Humor je torej sposobnost za šaljiv in nekolikanj nagajiv pogled na svet, njegove zadeve in njegove ljudi. Sposobnost duhovitega sporočanja pa ima svoje razčlenjenosti. Z drugimi besedami povedano, obstajajo heci zelo različne vrste. Takole bi jih našteali (po abecednem redu):

- Agresivni ali napadalni humor. Ta je sicer šaljiv, je pa tudi žaljiv. S takim humorjem smešimo tako ljudi kot dogodke. S to vrsto humorja bi lahko vezali invektivno, kar je žaljiva beseda in je žaljiv zapis. Je napad ali celo insult, kot huda razžalitev, kot grobo zasmehovanje. Še posebej ima pridih karakterja tistega, ki tak humor proizvaja, ko se napadeni ne more ali ne zna braniti. To je humor, ki ga na primer uporabljajo brezprizivni oblastniki ali mučitelji. Vsekakor tisti, ki si "sposojajo" šibkejše za nekakšno zabavo. V zapisani obliki je to lahko pamflet kot sramotilni spis. Lahko je surov in ne upošteva vselej dejstev in nima vseh dokazov. Tako se lahko humorno lotevajo ljudje eden drugega tudi, vzemimo, v pisnih bralcev.

- Analni humor. Proizvajalci takega humorja skušajo duhovičiti okoli človekovih telesnih odprtih, zlasti tistih, namenjenih izločanju. V spodobni družbi naj bi ne imel privržencev; v takih družbah se pač o sekrecijah ne govori in odprtine zanje naj bi ne bile omenjane. Pa vendar je tak humor dražljiv in prav zaradi neprimernosti kar pogosto vabljev. Seveda je ubesedovanje možno z vulgarnimi ali pa z relativno spodobnimi izrazi (slednji so skoraj vedno medicinskega izvora, so pa tudi lahko lubkovalni izrazi, kar blaži možn vulgarnost.

- Blasfemičen humor¹⁰. V takem humorju je vselej nekaj bogokletnih primesi. Lahko humorno obravnava stvari in osebe, dogodke in pojave, ki so nekaterim ljudem versko nedotakljivi. Blasfemičen pa je lahko šaljivec tudi z razžalitvijo kakega veličanstva, osebnosti, ki naj bi bila nedotakljiva, vzvišena, z oblastjo zavarovana. Blasfemija je lahko usmerjena tudi na ideološko zadržane in sistemsko varovane "resnice". Nemalo humorja zoper kako domovino ali očetnjava, zoper nosilce visokih funkcij in podobno se lahko kaže kot blasfemičen humor. V nedemokratično razpoloženi družbi ni veliko prostora za blasfemijo; v demokratični pa kar naj bi kar nihče ne bil nedotakljiv. Pač pa je možno zavarovati celo z zakonom vsakogar, ki bi bil grobo žaljen, klevetan, zmerjan.

- Humor je lahko tudi brezsmiseln. Nagnjen je h kakim cingl-canglastim izvajanjem. Pogosto zna preiti v iracionalnost, nerazumljivost in celo nerazumnost. Šala je lahko v tem, da je nihče ne razume, je lahko, kot se reče, nadrealistična. Nadrealistične šale so torej "pokanje vicev" iz tistega, kar ni realno in s tem ne more biti povsem dejansko in resnično. Nekatere take šale prej nerrvirajo kot zabavajo.

¹⁰ Iz gr. *blasphemis*, psovanje, klevetanje, zmerjanje.

- Ciničen humor¹¹. S takim humorjem označujemo humor, ki je hkrati posmehljiv in v posmehljivosti žaljiv. Najboljši v tej zvrsti je tisti, ki ga prizadeti kar dobro razumejo. Vsekakor je tak humor brezobziren, nesramen in pri tem brutalen. Lahko pa močno prizadene.

- Črni humor. Tako rečemo tistim šalam, ki se norčujejo iz lastne ali sosedove, domače ali tuje, zasebne ali splošno človeške tragike, nesreče. To je torej humorno gledanje na usodo. Posebej bi določeni zvrsti takega humorja rekli "Gavgen humor". Gavge pa so našim prednikom bile vislice. Včasih so zapeli: "Pa so gavge škripale, pa ga je hudič vzel", kar pomeni, da je res žalostno smrt storil. Šaliti se z gavgami je črni humor. Ima pa črni humor kot pogled na svet lahko celo nekaj pozitivnega v sebi. Zdravilno je namreč včasih se tudi iz nesreče in kake nezgode ponorčevati. Tako se življenjske tegobe laže prenašajo.

- Grenak ali trpek humor. Morda bi kot epitet lahko uporabili še kak drug in drugačen pridevnik, s katerim označujemo manj prijeten okus. Vsekakor je tak humor prej kisel kot sladek. Vzbuja neprijetne občutke, še zlasti ko gre za spominjanje na kako razočaranje. Taka je šala na račun pričakovanj, ki se niso uresničila. Morda tak humor lahko postane tipično slovenski.

- Groteskni humor.¹² Gre za humor, ki je čudaški, nenavaden, močno smešen na svoj način. V njem pa so grozljive vsebine. Tako se na grozljivo smešen način prikazujejo nenavadnosti v navadnih življenjskih situacijah.

- Izzivalni humor. Pod tako zvrst bi šteli pretiravanje v šegavosti. Pri tem naj bi zaradi posebne izpostavljenosti prišlo do odziva. S šalo potemtakem želimo izzvati. Seveda je lahko odziv tak, da presega izziv. Včasih to dokazuje, da izzvani "šale ne pozna". In udari nazaj precej nešaljivo.

- Konceptualni humor. Tako bi rekli šegavosti, ki je dvignjena na intelektualno raven. V svojem jedru ima povsem določeno zamisel, načrt in seveda smoter in namen. Žal je tak humor mnogim nedostopen.

- Naraven humor. Šaljive ali nekako vnaprej določene situacije, ki so v bistvu smešne, same po sebi proizvajajo smešenje. S formuliranjem takega humorja se praviloma ni treba preveč truditi, osebe ali dogodki so v mnogih življenjskih situacijah smešni. Na to smešnost je treba včasih le opozoriti, če ni povsem in vsakomur razvidna.

- Obešenjaški humor. O takem smo že delno govorili pod naslovom "črni humor". Bi pa Francozi takemu humorju rekli "macabre"; s takim šaljenjem se pač izraža ironija¹³ in to tako, da se človek dejansko roga, norčuje, čeprav tega ne pove

¹¹ Cinič (iz gr. *kynos*, *kynos*, pes, iz tega pridevnik *kynikos*, pasji, kot so zasramovalno klicali zaradi domnevne surovosti učence Antistenove, posebno Diogena) je zavestno nesramen človek, zafedljiv posmehljivec, nekdo, ki ne pozna ne svetega ne nedotakljivega.

¹² Iz italj. *grottesca* oziroma fr. *grotesque*, kar izhaja iz grotta, kar je kaverna, jama, naravna ali umetna; taka je na primer podzemna jama s stalagmiti in stalaktiti. Vse to pa ima svoj koren v lat. *grupta*, *ae.f.*, kar je v latinščini prišlo iz gr. *kriptē*, pridevnik *kriptos* pa pomeni zakopan, skriven. Kripta je grobnica, pa tudi "spodnja cerkev", ki se nahaja pod nekoliko dvignjenim korom. Čudna so pota etimologije: groteska je povezana z grobovi mučencev.

¹³ Ironija (iz gr. *eironeia*, kar je v latinščini *ironia*, *ae.f.*, kot retorična figura, s katero govornik svoje misli izraža z besedami nasprotnega pomena in se pri tem pretvarja) je prikrit posmeh.

direktno. Zakriva se z besedami, ki jih je šele treba razvozlati v njihovi posmehljivosti.

- Obsceni humor¹⁴. Ko omenjamo obsceni humor se delno vračamo na tistega, ki smo ga že imenovali analnega. Pa ne zadeva le človekovega izločanja, kar se pogosto prevesi k področjem človekove spolnosti. Spolnost je prav gotovo za človeka izjemno pomembna dejavnost in vzbuja njegovo izjemno zanimanje. Zato se ne gre čuditi, da se iz nje delajo šale. Lahko so nadomestilo za pravo spolnost in tako sega v sfere pornografskega. Lahko pa so tudi vedro dopolnilo erotike. S tem smo rekli, da ni nujno vedno le opolzkek.

- Prenaglašen, prenapet in preglašen humor. Gre za šaljenje, ki presega nosilnost, vzdržnost posameznikov ali širšega poslušalstva. Prav gotovo stopnja "prenašanja" ni za vse ljudi enaka. Pri nekaterih se pretihotapijo v to stopnjo dejanski ali igrani razlogi. Človek namreč lahko zaigra tudi nejevoljo, zlasti če pričakuje, da bo s tem poudaril svojo moralno držo.

- Praktičen humor. Rekli bi, da ima tak humor več vidikov. Lahko je brez besed. Ustvari se pač situacija, ko je nekaj smešno. Skoraj bi rekli, da je tak humor lahko zelo prijeten. Lahko pa tudi ne. Ljudje pač različno reagirajo na "praktične šale". Te so lahko podkrepljene tudi s kako "mini predstavo" in se prevesijo v klovnovstvo.

- Skatološki humor.¹⁵ Z omembo te humorne zvrsti še enkrat zadenemo šaljenje z iztrebki. Zato imamo tak humor za prostaški. So ljudje, ki posebno ljubijo tak humor. Nekateri so k njemu bolešno nagnjeni. Patološko stanje je namreč tako imenovana koprofalija.¹⁶ Seveda koprofalija ni nujno šaljiva in še manj je duhovita. Smo pa že omenjali šale na račun človekovih izločanj; med temi niso le blato ali seč, marveč tudi slina in znoj.

- Skeptičen humor.¹⁷ Skepsa je opreznost v trditvah ali stališčih. Tisto, kar se morda kaže kot resnica in še zlasti tisto, kar na resničnosti insistira, pri skeptičnem človeku izziva dvom. Zavrača celo kako zanesljivost in ima celo do povsem jasnih zadev določeno distanco. V humoristični drži pa se dvom popestri s kako duhovito relativizacijo. Lahko pa se dvom sploh uveljavi na račun prav resnih in morda celo resničnih zadev. Šale te vrste so seveda lahko sprevrčanje in so prav v tem smešne.

- Suh humor. S takim nazivom označujemo šale, ki naj bi (domnevno) izključevale osebno prizadetost. Bile naj bi daleč od čustvene ali emotivne konotacije oziroma primesi. Včasih je tak humor smešen prav zato, ker nekako, naj rečemo, suhoparno, celo pusto ali dolgočasno kaj sporoča in se kaže, kot da smeha ne pričakuje. Ravno v tem je tak humor lahko smešen.

¹⁴ Obscenost (iz lat. *ob-sc(a)enus*, nečist, umazan, nesramen, nespodoben) je opolzkekost, nespodobnost.

¹⁵ Koren pojma je v gr. skor (oziroma scat), s čemer so poimenovani izločki, posebej blato in seč.

¹⁶ Korpomagija (iz gr. *kopros*, blato, iztrebki in *lalia*, govorjenje, blebetanje, "nakladanje") je uživaško uporabljane vulgarnih nazivov za iztrebke in tisto, kar je z njimi povezano.

¹⁷ Skepsa (gr. *skeptomai*, kar je nastalo iz *skopeo*, ogledovati, ozirati se. Stari Grki so s *skeptikoi* imenovali tiste, ki se obotavljajo sprejeti kako dokončno stališče, so tisti, ki prav tako neradi rečejo "da" kot "ne", je dvom kot načelno stališče, je nezaupanje in je kritično gledanje na kako stvar; zadevo ali osebo.

- Svatbeni humor. Šale okoli poroke, ženitev in možitev nas bržkone manj zabavajo, kot so zabavale prejšnje generacije. Ni več pravih svadt in nekateri se izogibajo zakonskega jarma, ki bi bil natančno evidentiran. Raje živijo na koruzi ali pa celo "kar tako". Tudi to je seveda vir šal in šegavosti. Skoraj vedno je imel svatbeni humor vsaj kako seksualno konotacijo. Še zlasti, ko je govoril o (ne)uspešni konsumaciji zakona. Posebno je rad cikal na predzakonska spolna razmerja, ki jih (uradna) morala ni odobraval.

- Telebanski humor. Bržkone je prav ta pri Slovencih posebno v časteh. Telebani, omejeni, nerodni in neuglajeni ljudje so seveda "oni drugi". Vedejo se neprimerno. Seveda se znajo Slovenci ponorčevati tudi iz sebe. Temu je tako, če prav razumemo Butalce, akoprav k Butalcem mestni Slovenci raje prištevajo podeželske. Dokaj popularne šale o "Slovcu Hasi in Slovcu Sulji" lahko prištevamo k telebanskemu humorju.

- Zdrav humor. Ta vrsta humorja se nam je zapisala nazadnje, ker smo šli po abecedi. Ni pa manj pomemben. Vsi vemo, kaj je in morda ga prav zato težko opredelimo. Bil bi naj spodbuden ohrabrujoč in potisnil naj bi naše tegobe, težave in nesreče na raven slučajnosti. Za tak humor so primerni optimistično razpoloženi ljudje, ki enak optimizem od drugih pričakujejo. Zdravemu humorju bi lahko rekli veder humor.

Še zdaleč nismo izčrpali vseh vrst šaljivosti, ki jih je moč uvrstiti v raznovrstne zvrsti. Morda bi kazalo k omenjenemu dodati še

- aluzijo¹⁸ kot duhovito v humorjem tonu izrečeno, pa vendar prikrito omenjanje kake zadeve, vendar dovolj jasno, da namigovanje doseže vsaj obrobno resničnost. To je mogoče delati, ko aludiramo na kake očitne slabosti in nedovoljenosti kot tudi na karanje neprimerne vedenja ali postopanja.

Omenili smo že, da je možno šaliti se tudi s sliko, kar je karikatura. Morda nam kaže dodati, da je to izvedljivo tudi s pesmijo. Nemalo je popevk, ki so v bistvu humor. Še posebej se pojejo kake zbadljivke, radi imamo igrive pesmi. Tudi tiste, ki so otrokom primerne, so lahko duhovite. Vse humorne zvrsti so lahko v petju zastopane.

Šegavost, nagnjenost k humorju in hecanje imamo lahko za obeležje *karakterja*.¹⁹ To pa je tisto, kar označuje človeka kot posameznika, nosilca določenih lastnosti, še posebej pozitivnih. To bi naj torej bila človekova narava z razvidnimi in izrazitimi potezami, ki določajo človeka kot osebnost. "To je karakter!" rečemo ali vzkliknemo in mislimo na osebo, ki se ravna po dobrih načelih in upošteva splošno priznane vrednote.

a) So pa že zdavnaj domislili pomen karakterija in rekli: značaj je človeku usoda ...²⁰ V grščini se je to glasilo: *ethos anthropo daimon*. *Ethos* je domovanje, je dom in je bivanje. V abstraktnem smislu je to človekovo notranje bivališče, je

¹⁸ Aluzija (iz lat. *alludo*, *lusi*, *lusum*, igraje se bližati, nagajivo se šaliti, ljubkati se) je namig, namigovanje, delna najava v pomenjenju.

¹⁹ Karakter (iz gr. *charasso*, *vdolbati*, *vrezati*, ter tako: karakter, kar je vrezano, vkopano, vdolbljeno) slovensko prevajamo kot "značaj".

²⁰ Izrek pripisujemo Heraklitu (*Heraikleitos*, 545-480 pred našim štetjem), filozofu iz Efeza. V ognju je videl osnovno bistvo stvari in učil je o tem, da vse teče.

duševno stanje in temu bi danes rekli kar etičnost. Daimon pa je splošen naziv za polbožanstvo ali celo božanstvo, vsekakor je to strašno bitje, kar je lat. deus in to je bog.²¹ Seveda so z demonom označevali tudi hudiča. Za demone so imeli lahko tudi duše pokojnikov. Vsekakor pa tu mislimo na človekov notranji navdih, kar so Latinci imeli za genij.²² Z genijem pa označujemo tudi najvišjo stopnjo človekove ustvarjalnosti in ji rečemo genialnost, kar je izvorna ustvarjalna sposobnost, ki sloni na izrabi izjemnih človekovih sposobnosti.

b) Še malo potrpljenja in to bomo povezali s humorjem, pojmovanim v dvojnosti:

- kot temperament,²³ kar so lastnosti, ki človeka individualizirajo glede na način reagiranja na izzive okolja,

- kot sposobnost za duhovičenje, šegavost in šalo.

Povezava torej je. Humorji so štirje: sangvinični, kolerični, flegmatični in melanholični.²⁴ Morda ni povsem določene razmejitev in ni "čistih tipov" značaja. Nekateri so poudarjeni, drugi med seboj pomešani.

Ni pa humorja v drugem smislu, če se s tako ali drugače označenimi karakternimi tipi ne poveže.

c) Šegavost je torej obeležje in sposobnost določene vrste ljudi. Nekaterim je kar vse smešno. "Difficile est satiram non scribere!" je izjavil rimski pesnik Juvanel (ok. 60 - ok. 140), ki je v svojih Satirah bičal izprijenosti svojega časa. Marsikatera od njih je ostala in je splošna človeška lastnost. Naš Frane Milčinski Ježek (1914-1988), ki je bil tudi satirik in vsekakor najzlahtnejši slovenski humorist, pa je povedal: "Smešna je v glavnem le kompenzacija za našo melanhonijo". Tako nas je napotil k vedenju, kaj je pravi humorist (po značaju): v osnovi je žalosten. Žalosten je, ker so resne zadeve neresne...

Ko pripišemo določenim ljudem nagnjenost k šegavosti, sposobnost gledanja na vsako stvar s šaljive plati, lahko govorimo o humoristični drži. Ima prav gotovo zelo različne značajske (karakterne) zasnove, vendar bi morda smeli reči, da je nagnjenost k humorju posebna vrsta človekove pokončnosti. V njej je neuklonljivost izrazita in resnicoljubnost poudarjena. Seveda bomo našeli tudi humoristične zvrsti, ki to niso. Vsaka človeška drža ima lahko pozitivno ali pa negativno konotacijo. Iz zdravega humorja veje optimizem. Seveda je, šaljivo povedano, optimizem preverjeni pesimizem. Morda smemo reči, da gre pri humorni drži za izviren človekov položaj. Človek je tudi homo ridens, smejoči se

²¹ Za prevod grškega reka se zahvaljujem Jožetu Kastelicu in njegovi objavi "Heraklit in Aristotel (1)" v Književnih listih, Delo, Ljubljana, 20. januarja 1994, str. 14

²² Lat. genius, i, m, duh zaščitnik, ki spremlja človeka skozi življenje in deli z njim radost in trpljenje.

²³ Lat. temperamentum, i, prava mera, umerjenost, prava razporeditev in tako: razpoloženje.

²⁴ Sangviničen (iz. lat. sanguen, sanguinis, kri) je vročekrven in hkrati živahen človek. Koleričen (iz gr. chole, žolč, gnev, jeza, srd, bes) je vzraščljiv in vzburljiv človek, tako rekoč: jeznoritež. Flegmatičen (iz gr. phlegma, plamen, ki tli) je hladnokrven in ravnodušen človek. Melanholičen (iz. gr. omenjenega chole in atributa melan, črn, temne barve, mrk, mračen) je otožen človek, sanjarsko razpoložen, mračen in mrk.

človek, nagnjen k igri in neresnostim. V tem iščemo človekovo avtentičnost,²⁵ kar bi slovenili kot pristnost in prepričljivost. V tej resničnosti in nezlaganosti pa je neposrednost brez sprenevedanja. Rekli bi tudi nepotvorjenost. Če je humor tak, ga imamo lahko za nekaj izvirno človeškega. Seveda je človek igravec in sprenevedalec, želi dokazati, da je, kar ni, in da ni, kar je. V tem je splošna človekova neavtentičnost. Iz nje se more in zmore človek, ko se šali, izkopati. Vsaj za prave humoriste naj bi to veljalo.

Sicer pa, ker je človek le redko avtentičen, lahko laže gleda na resnost in resnobo z humornostjo. V humorni drži je, če naj bi bila učinkovita in dovolj izpovedna, vedno tudi nekaj pristnosti. Šaljivec, kolofoktar, humorist se mora, če naj bi njegova šegavost imela učinek in zadevala bistvo zadev, iz katerih "vice poka", gibati, naj tako rečemo, na ničelni točki. Tako je v sami osi vrtenja. Taka pozicija je prej ko slej razbremenila človekove neavtentičnosti. Ni več izmišljene in zamišljene zaverovanosti v stvarnost kot družbeni in kulturni konstrukt. Mnoge zagotovitvenosti s humorjem in skozi humor odpadejo ali pa se vsaj zamajejo.

č) V tej drži je (pravi) humorist nevaren. Politični in drugi režimi, ki so zaverovani v svoj prav kot edini možen in tako proizvajajo enoumje, so vselej prave humoriste preganjali. Svoj čas se je tudi pri nas govorilo: "Ta šala pa prinaša šest mesecev..." Seveda se je pri tem mislilo na dolžino zaporne kazni. Jean Genet (1910-1986), izreden stilist, ki je bil moralist, akoprav so mu mnogi prisojali pomanjkanje morale, je napisal avangardno dramo "Služkinje" in pri tem menda izjavil: "J'aime les Grecs parcequ'ils sont reussi a se foutre de la gueule de leurs dieux", kar bi prevedli: "Grke ljubim, ker so uspeli požvižgati se na gobec svojih bogov". To pa pomeni, da jim je bilo malo mar, kaj vse bogovi gobezdajo. Jih torej niso resno jemali. Prav zato smemo reči, da je visoka helenska kultura nastopila šele z Aristofahovimi (živel ok. 445-385 pred našim štetjem) komedijami in ne s tragedijami, za katere morda kdo sodi, da so prvovrsten grški umotvor. Le izjemni in po svoje genialni ljudje so se v času prevladovanja mitologije in splošne privrženosti obredju, prežetem z vero, ki sta jo varovali tradicija in oblast, upali o svetih stvareh šaliti. To velja seveda še bolj za oblastnike, veljake in različne avtoritete, ki so svojo oblast in sebe posvetili. Smeli bi reči, da prav smešenje nedotakljivih veličin vzpostavlja enakost med ljudmi, je torej zasnova demokratične miselnosti.

d) Smeh je potemtakem osvobajal. Bil je odpor in upor zopet domnevne in namišljene izjemnosti. Seveda človekova pot v kako balkansko klanje ni imela za cestno ograjo smešnosti takega početja. Morda bi lahko prav smeh pripomogel, da si skozi neresnost pogledajo resno v obraz. Grozoviteži seveda ne poznajo šale. ("Vrag je šalo 'zel", so rekli moji Kostelci, ko so zaradi nenarejene resnosti kot nadzora nad ugovarjanjem zapovedovali odstraniti šaljivo plat dogajanja.)

V dvorani medicinske fakultete v Teheranu (ki je seveda v Iranu) so izobesili razglas: Prepovedano je smejeti se! Iran, ki naj bi šel skozi islamsko revolucijo kot

²⁵ Avtentičnost (iz gr. *auth-entes*, kar je izpeljanka iz *auto-entes*, je začetnikom vzročnik, izviršitelj in tako: nespornega porekla, pa tudi: v skladu z dejstvi, torej: verodostojen, zanesljiv. Glej: *Identiteta* (1993), str. 111, *Antropologija* (1987), str. 22-23.

obnovo in zatrditev verske vneme in religioznega enoumja, hoče, da bi ga resno jemali. Veselost nad to vzvišenostjo je prepovedana, šegavost je sumljiva in tisti, ki smeh proizvajajo, so ne le nezaželeni, marveč morajo biti odstranjeni. Sicer pa mnoge skrajnostne teologije vsevdilj trdijo, da ni sreča možna na Zemlji. Smeh pa je vsaj bežno dokazovanje, da ni vse tako grdo na "tem svetu". Zaman je torej iskati srečo umrljivemu človeku. Kdor pa se takim "resnicam" smeje, je večstransko sumljiv. Včasih so v tradicionalnem krščanstvu rekli, da pač živimo "v dolini solz". Solze pa so nekakšno nasprotje veselosti. Raj naj ima svojo ceno tudi v prepovedi smeha.

Ker smo nagnjeni k humoristični drži, naj nam bo dovoljeno sumiti v to, da zatiranje smeha ustvarja srečo. Poleg njegove (o)zdravilne vloge v smeri človekove pristnosti je očitno, da smeh prepovedujejo tisti, ki se bojijo avtentičnosti in gradijo na zlaganosti. S smehom padejo tenčice, ki resnico zakrivajo. Ni več odej, kril, lajbičev, životcev, hlač in drugih zagrinjal, ki so v svoji prisposodbi maske, za katerimi skrivamo sebe, dvomljivost svojih prepričanj in ideologij ter s katerimi zakrivamo pravo podobo oblastništva in vladanje človeka nad človekom.

Seveda mora biti humor, naj tako rečemo, dovolj sistematičen, da gre tako kot pri luščenju čebule narazen sloj za slojem domnevne celosti. V "resni šali" gre vselej za odkrivanje resnice. Pri tem pa, kot pri luščenju čebule ali strganju hrena, pridejo lahko solze v oči. Heci in šale so torej vrata, skozi katera se je moč približati osvobojanju z resnico, prav s tisto, ki zadeva humor.

Morda nam kaže naštetih še nekaj *literarnih* zvrsti, ki odražajo humorno držo. Ali pa jo presegajo. Pismen in peresa (ali pisalnega stroja) več človek je lahko umetnik skozi humor in s humorjem. Postane, kot bi rekli v Rimu (seveda starem), "Litterator sicut ioculator", torej pisatelj ali književnik, ki je šaljivec in pri tem še prebrisan.

Zaustavili se bomo pri najbolj pogostih in izpostavljenih oblikah ali, naj rečemo, figurah, literarnih upodobitvah, ki jih prištevamo k šaljenju, šegavosti in hkrati smešenju in porogljivosti.

a) Prav posebej imenitna figura je alegorija ali prisposodba. Je pa dobro upoštevati svarilo Jeana Cocteaua (1889-1963), velikega francoskega književnika:

*"Le premier homme qui a compare
une femme a une rose
avait du genie
avait du genie,
le second etait un imbecile".*

(Prvi človek, ki je žensko primerjal z rožo, je bil genialen, drugi (ki je to isto storil) pa je bil bedast). Upošteva je to opozorilo je treba upoštevati tako žensko kot rožo. Za humor so namreč privlačne ene in druge. Kar zadeva rožo, pa je treba dodati, da se v šali neprijetne stvari dajo povsem "rožnato" povedati. Temu bi Nemci rekli "Durch die Blume". Tako je tudi manj užaljenih.

b) Pa še o ezopovskem²⁶ jeziku nekaj. Gre za basni, ki so najbolj cenjene? Po katerih se gre ravnati? Z basnimi so se kopičile modrosti in pri tem brez žale ne gre. Ezopovščina, kar je pripisovanje človeških lastnosti živalim, je izjemno lahko šegava. Ko gre za to zvrst šaljenja, ne gre pozabiti za Jeana de La Fontainea (1621-1695), ki nam je pustil v premislek izjemno imenitne zgodbe. Morda je najimenitnejša njegova basen "Le Corbeau et le Renard" (Krokar in lisjak). Pove pa nam, da vsak prilizovalec živi na račun tistega, ki se poda v nevarnost poslušati ga ...) Pa še tisto basen naj omenimo, ki govori o bistvu svobode. "Le Loup et le Chien" (Volk in pes) je zgodba, ki nam pove, da je bolje živeti v koži volka, ki gladuje, kot psa, ki ima ovratnico in torej ni svoboden. Mnoge basni pa nam povedo, kako majhni trpijo zaradi neumnosti velikih. Tudi z učenimi traktati se to ne bi moglo tako plastično predstaviti, kot to La Fontaine stori v svojih basnih.

c) O satiri²⁷ smo že govorili. Satira je literarna zvrst, satirska drama je četrti del tako imenovane tetralogije (bile so štiri igre, tri tragedije in ena satirska igra, ki so dopolnjevale grški teater). Šaljivost satire presega v ostrosti in zabavljenosti. Polna je zbadljivosti in posmehovanja.

č) Ne moremo uiti pojmu porog, ki je očitno, neprikrito, nemalokrat celo grobo govorjenje ali izražanje mnenja. Je odklonilno stališče in včasih sega do tiste ravni, ko se nekemu zanika veljavnost in vrednost. V šali tudi porog postane bolj smešen kot žaljiv. Temu bi rekli *persiflaža*²⁸, kar je smešenje skozi duhovito govorjenje ali pisanje. Je tako rekoč v obilju besedi skrit posmeh. Takemu smešenju pa so izpostavljene osebe, ki veliko dajo nase, pa se tako vedenje prikaže z njegove manj resne plati. Prav tako bi sem sodila *burka*, kot norčavo obračunavanje s kako veličastvenostjo ali vzvišenostjo. Gre za razposajenost, ki najde komično ost in ne more vselej mimo grobe vsebine. Pravi mojster porogljivosti je bil Pietro Aretino (1492-1556). Ta si je res marsikaj upal. In mnogi so se ga bali. S svojo umetelnostjo je soustvarjal renesanso in njeno večjo duhovno sproščenost v odnosu do srednjeveške "resnosti". Aretino je bil tudi žurnalista, čemur bi po domače rekli novinar. Mnogi se novinarjev prav zaradi aretinovskega orožja bojijo.

Porog in porogljivost so nekateri ljudje, ki so menili, da morajo varovati svojo "last", imeli razlog za maščevanje, ki ni bilo več le verbalno. Užaljeni v "časti" so tudi klicali porogljivce na duel ali dvoboj. Čast se je prala s krvjo. Danes jo pogosto perejo po sodiščih.

Seveda se je dala tudi tako resna stvar, kot je bil dvoboj smešiti. Rad se spomnim Saint-Beuvea (Charles-Augustin Sainte-Beuve, 1804-1869), vodilnega literarnega kritika svoje dobe. Leta 1830 (in sicer 20. septembra) se je dvojeval tako, da je imel v eni roki pištolo in v drugi dežnik ali marelo. Tvegati je, da ga bo nasprot-

²⁶ Ezop (Aisopos) je utemeljitelj basni. Basen pa je poučna pripoved, v katerih praviloma nastopajo posebjene živali, ki se vedejo po človeško, ali celo nežive stvari. Ezop je bil menda suženj na otoku Samos v 6. stoletju pred našim štetjem.

²⁷ Za satiro (iz imena grškega božanstva Satira, kar je bil bahovski demon, razkuštranih las, topega nosu, malce navzgor privdignjenega, priostrenih ušes, s konjskim ali kozjim repom. Tako je satyrikos, satirski in s tem norčav, pa tudi porogljiv.

²⁸ Iz fr. *persifler*, rogati se, kar pa se veže za latinski glagol *sibilo* i, *sikati*, *pisikati*, *izžvižgavati*.

nik ubil, ni pa, naj se pošalimo, mogel tvegati, da bo moker. Raje je bil ubit kot prehlajen in mučen s kašljem in kihanjem.

d) Posebna zvrst duhovičenja so aforizmi²⁹ kar so, kar se da na kratko povedano, sentence kot misli, modrosti, nazori, nasveti in tisto, čemu rečemo nekolikanj starinsko prislovica. Jedrnate življenjske modrosti so lahko tudi aforizmi, čeprav jim seveda smemo reči tudi pregovor, rek. Aforizem naj bi bil le en stavek, v katerem je zgoščeno povedano, za kar bi sicer bilo potrebno veliko več. Mora pa biti aforizem duhovit in njegova humorna plat je pravzaprav njegova sporočilna vrednost. Imel naj bi v sebi kak moralni nauk in bičal naj bi človeške slabosti in nedovoljnosti, prepiral naj bi se z moralno napačnimi stališči. Aforizem je torej v bistvu nekakšna moralna drža boljšega človeka, ki zapaža slabosti drugih. V tem optimalnem zasegu pa je vsekakor zahteven način sporočanja.

c) Posebna zvrst smešenja je parodija,³⁰ kar je dobilo pomen "norčevati se". Pri parodiji gre za porogljivost, ko se sicer resne zadeve obravnavajo na posmehljiv način. Tako to postane "fuš", ko se "nova pesem" zapoje drugače, kot je pravilno. So pa parodije močno različne:

- lahko so dobronamerne in imajo namen le korigirati, popravljati; tisto, kar so drugi "zapeli"; na šegav način skuša znova peti z besedilom, ki naj bi bilo bližje resnici;

- so pogosto maščevalne in sodijo v kategorije vendette, kar je povračilni ukrep, lahko zelo okruten, zaradi domnevne ali dejanske žalitve ali povzročene škode (tudi krvno maščevanje je vendetta);

- posebno so kreativne, ko razveljavljajo že obstoječe besedilo in ga nadomestijo z drugačnim, domnevno boljšim.

b) Naj omenimo še paskvilo,³¹ kar je (literarni) sestavek, v katerem se kaka oseba sramoti na (domnevno" duhovit način. Tak sramotilni spis je lahko zoprn, odbijajoč in naj bi prizadetega spravil v zadrego. Spis je vsekakor maščevalen (že omenjena vendetta), nemalokrat je nekolikanj svetohlinski; v kaki posamičnosti je neverjeten. To je pogost način obračunavanja z nasprotniki, zlasti v politiki. Paskvilant ali pisec paskvile je zajedljiv, popadljiv in ni vselej do svoje žrtve pravičen. Naj bi pa bil vsaj malo smešen.

c) Presežek šegavosti in šaljivosti imamo za sarkazem,³² kar je dejansko "ostro strganje". Bilo bi to naj ironično, posmehljivo in zaničljivo izražanje. Je tudi jedko posmehljiva pripomba. Praviloma je negativna in poniževalna za tistega, ki vodi

²⁹ Aforizem (iz gr. *aphorismos* iz glagola *aphorizo*, oddeliti, omejiti, ločiti, določiti, opredeliti, izključiti in še kak pomen) je na kratko povedana sentence.

³⁰ Naduse je zanimiv izvor tega pojma. Gr. *parodeo* pomeni pesem peti na napačen način, kar bi v pogovorni slovensščini rekli fušati (ima pa "fuš" še mnoge druge pomenne).

³¹ Ital. *pasquillo* je deminutiv ali manjšalnica od besede *pasquino*. *Pasquino* pa so rekli okrušenemu delu (fragmentu) starega kipa, ki je bil izkopan leta 1501 v Rimu in postavljen na Piazzá Navona. Tam pa je bival kardinal Garaffa. Ime je izmislil lokalni duhovitež, ki ga nekateri prištevajo k učiteljem in drugi h krojačem, spet nekateri menijo, da je bil čevljar in so taki, ki trdijo, da je bil brivec...

³² Iz fr. *sarcasme*, kar je prišlo iz lat. *sarcasmus*, kar pa je polatinjenje gr. *sarkasmos*, ta pa se veča za dokaj nenavaden pojem s korenomo *sarx*, *sarkos*, to pa pomeni meso. Sarkizo ali sarkazo pa je Grkom pomenilo "strgati meso s kože".

glavno besedo in mu kdo s sarkazom ugovarja. Kristina, vdova, ki je bila naslednica Milanskega vojvodstva (kot rešemo majhni državi v severni Italiji), ki ji je Henrik VIII (1509-1547) angleški kralj, ponudil roko in jo torej zaprosil, naj mu bo soproga, je kralja zavrnila s sarkastično pripombo: "Če bi (slučajno) imela dve glavi, bi mu ena bila na uslugo". To je seveda aluzija na Henrikove razvade, da je rad naglo ovdovel in si iskal novo ženo, potem ko je prejšnjo skrajšal za glavo.

č) Stopnjevanje sarkazma je sardoničnost.³³ Ta se praviloma veže za določeno vrsto nasmeha. Ta je porogljiv, zlobno ironičen. Sardonski smeh je prezirljiv. Je pa to lahko celo bolezenski krč smejalnih mišic (seveda okoli ust) in je tako rekoč patološko stanje. V taki razlagi pa se tistemu, ki sardonično drugega zaničuje, lahko razlaga z nehotenostjo...

LITERATURA

- Južnič Stane. (1993). Identiteta. Književna zbirka Teorija in praksa. FDV Ljubljana
Južnič Stane. (1987). Antropologija. DZS, Ljubljana.

³³ *Fr. sardonique iz gr. sardonise, kar pa je nastalo kot pridevniška označba otoka Sardo in tako so Grki rekli Sloveniji.*

TEORETIČNI-METODOLOŠKI PROBLEMI ANALIZIRANJA IN PROJEKTIRANJA DRUŽBENOEKONOMSKEGA RAZVOJA

Kritična metodološka študija

*Tomorrow will be much like
today, only different
House/Ryan*

Povzetek. *Eno od temeljnih meril vsake teoretične discipline je, da je veda, znanost, da čim bolj točno, da ne rečem eksaktno, raziskuje in razlaga objekt (predmet) kot je in na tej podlagi predvideva in napoveduje (nadaljnje) procesne rezultate. In to na podlagi t.i. zakonitih regularnosti ali v obliki znanstvenih zakonov. Točnost (preciznost) predvidevanja in napovedovanja je torej odvisna od točnosti (pravilnosti) formuliranih zakonov-načel, ki so temelj znanstvene analitično - napovedovalne metode. V tej študiji je predmet analize - razlage družbenoekonomskega razvoja in njegovo predvidevanje (napovedovanje). Avtor je kritičen do dosedanje metode na tem področju, meneč 1) da mnogi družboslovci delajo napako, ko skušajo metodološko posnemati naravoslovne vede, saj t.i. družbeni zakoni niso isto kot naravni zakoni, 2) da je diferenciacija, npr. ekonomske vede v več smeri(-izmov), vzrok za njeno neenotno (različno) analiziranje tako izhodiščnega družbenoekonomskega stanja (sistema) kot tudi njegovega spreminjanja, 3) da bi morali družboslovci zaradi tega mnogo bolj uporabljati dialektično metodo, toda ne samo mehanskega - newtonovskega in darwinskega tipa, ampak vse bolj kot paradigmatično dialektiko, kot jo avtor imenuje.*
Ključni pojmi: *kritična teorija, humanizem, družbene vede, dialektika, ekonomija*

Nekakšna splošna trditev današnjih humanističnih družbenih teorij (HDT) oziroma ved (HDV) je, da smo (da živimo) v eri vsestranskega, globalnega, globokega, dolgoročnega spreminjanja sveta, tudi "krize sveta" (Camilleri 1978); med drugim tudi temeljitega spreminjanja gospodarske in družbene ureditve. Bili

* Dr. France Černe, zaslužni redni profesor Ekonomske fakultete v Ljubljani.

naj bi priča splošni zgodovinski (sekularni) "tranziciji", po drugi strani pa tudi kratkoročnejšemu diferenciranemu spreminjanju, tako znanstvenemu, tehnološkemu, gospodarskemu, kulturnemu kot tudi ideološkemu in religioznemu. Vprašanje se glasi, kakšna je za takšno spreminjanje teoretična - metodološka razlaga.

Problematizacija teme kot dileme HDT (poskus kritičnega orisa razvoja analitične teorije)

1. Glede na zapisano izhodiščno ugotovitev se vprašanje glasi: a) ali je navedeno spreminjanje plod predhodnega razvoja same HDT kot nekakšne projektne vodilke takšnega razvoja ali pa je HDT nekakšna post festum razlagalka že izvedenih sprememb; b) koliko je ekonomska teorija (ET), zlasti socio-ET, oziroma HDV nasploh, zmožna dati enotno, da ne rečem, znanstveno razlago tega spreminjanja?

Moj odgovor je, če že ne odklonilen, pa vsaj obotavljajoče pritrdilen. Zakaj?

Najprej iz zgodovinskega razloga, se pravi iz predstavitve, kako so se te vede oziroma teorije formirale in razvijale v primerjavi z razvojem naravoslovnih tehničnih ved (NTV). Namreč ET, ali HDV nasploh, se je razvijala od vsega začetka "bifurkacijsko", to je podvojeno, vedno s po dvoje teoretskoanalitičnih sistemov, kot za (pro)- in proti (anti) -"izmov". Pa tudi znotraj nekega teoretičnega sistema "-izma" (teorije - šole, smeri) je bilo in je več različic in podrazličic neke teorije. Ti dvojnost idej, dvojnost teoretičnih predstavitev enih in istih fenomenov se pojavlja celo pri posameh teoretikih, avtorjih teoretičnih sistemov. Še posebno z vidika, da so bazično skoraj vse generalne teorije časovno nekonkretizirane, abstraktno statične. To pomeni, da npr. teoretični analitiki "vidijo" ekonomske pojave in procese statično le v "prerezu", v ravnovesju. Kolikor pa preidejo (ali, če preidejo) na dinamično časovno konkretizirano analizo (zlasti kot dolgoročno ali zgodovinsko) pa popravljajo svoje generalne, že izpovedane statične teoretične trditve tako, da jih spreminjajo v samo aproksimativne tendence, katerim stojijo nasproti protitendence. To so ideje - sile, ki so proti v teoriji zapisani trditvi o stanju nekega fenomena (procesa).

Primer takšne dvojne trditve je teorija profitne mere. Po teoriji klasikov ekonomije (tudi Marxa) je profitna mera - kot sistemska kategorija - normalna kategorija, ko normalno oplaja kapital. S tem omogoča njegovo nenehno reprodukcijo. Statistično bi rekli, da je mera poprečna ali ravnovesna. Ko pa ti ekonomisti uvedejo v analizo čas, recimo temu dolgi rok, ko uvedejo neke sile, ki delujejo v nasprotni smeri, to je proti profitu po meri normalnega oplajanja kapitala, dopolnjujejo ali celo spreminjajo svojo teorijo o profitni meri, npr. v teorijo o tendenci profitne mere, ne k poprečju, ampak k padanju. To pomeni zmanjševanje možnosti za uspešno oplajanje kapitala, kar seveda ogroža tudi obstoj samega

sistema, to je kot 3/KS¹. Ti si prisvajajo na temelju zasebno lastninske pravice (kot lastniki in upravitelji) ves presežek prihodka nad stroški, izključujoč seveda plačane davke.

Zaradi navedenega pojava t.i. tendenčnega padanja profitne mere, iščejo teoretiki (ker ni odpravljane takšnega sistema njihova preferenca) zopet protifaktorje (protisile), ki naj bi preprečevali padanje profitne mere tudi na dolgi rok.

Nekako podobno "dualistično" analizo srečujemo pri zagovornikih tega 3/KS pri tolmačenju drugih ekonomskih fenomenov (kategorij), kot so npr.: efektivno povpraševanje, stroški, investicije, inflacija, pojavljanje ciklov in kriz itd. Tako bi rekel, da ni nobena generalna ET čisto prepričljiva in znanstveno edina točna, kot samo ena in nobena druga. Zaradi česar je tudi obramba prevladujočega 3/KS pogosto protislovna in ne vedno prepričljiva (o čemer bom še govoril).

Iz tega razloga je za praktičnega ekonomista in politika vprašljivo, na katero idejo ali teorijo, kakega avtorja naj se nasloni v svojem praktičnem delovanju. A usodnost takšne navezanosti je lahko kaznovana ali pa nagrajena. "... ideje ekonomistov in političnih filozofov", piše J.M.Keynes, "tako ko imajo prav in kadar nimajo prav, so mnogo bolj vplivne kot navadno mislimo... Poslovni ljudje, ki si domišljajo, da so izven kakršnegakoli vpliva intelektualcev, so navadno zaslužnjeni po nekem pokojnem ekonomistu" (Keynes 1956, 404).

2. Na podoben problem naletimo v ti. globalni sistemski politični ekonomiji, saj je le-ta od vsega začetka prav tako razdeljena v dve nasprotujoči si teoriji: v teorijo za ta (dejanski, prevladujoči) sistem in v teorijo proti temu sistemu; za neki drugačni sistem. Ponazorimo to trditev.

Najprej se je konkretno zgodovinsko pojavila klasična politična (socio)ekonomska teorija kot teorija (politična ekonomija) proti primitivni, površinski itd. merkantilistični in fiziokratski teoretični razlagi 3/KS. Toda tudi klasična teorija doživi svojo negacijo celo v obliki več proti-teorij: 1) po eni strani v obliki nemške zgodovinske šole, nemške nacionalne šole, sismondizma, tudi utopičnega socializma (ta je bil deloma razvit že prej), zatem tudi v obliki drugačnih variant socializma (kot nauka), kot so: rikardianski socializem, drobnomeščanski socializem (v Franciji), državni socializem (v Nemčiji), še posebej pa v obliki Marxovega "znanstvenega socializma"; 2) po drugi strani pa v obliki neoklasicizma (neoklasične šole), ki sicer ohranja deduktivno metodo kot klasično metodo, je pa v čistem vsebinskem nasprotju z naukom klasičnih ekonomistov.

Seveda s tem ti. "bifurkacijska" zgodba razvoja SET še ni končana. Najbolje je, da jo predstavim shematično, to je v obliki bilančne sheme, zapisujoč nauke (teorije) za 3/KS na levo stran ter nauke proti 3/KS na desno stran.

¹ Z 3/KS označujem črkovno prevladujoč, svetovni sodobni ekonomski sistem družbe, ki je označen z začetnimi črkami treh pridevnikov: a) konkurenčno-tržni sistem, b) kapitalski sistem (kapital je temeljni produkcijski ali ekonomski faktor), c) kapitalistični sistem (s čimer opredeljujem sistemsko značilnost, da so produkcijska in poslovni/finančna sredstva pretežno v zasebnolastninskem razpolaganju (fizičnih in pravnih) subjektov, imenovanih kapitalisti).

Teorije za 3/KS nauki:

- merkantilizem
- fiziokratizem
- angleški liberalni klasicizem
- marginalistični neoklasicizem
  - keynesianizem
    - korporativizem
    - "welfarizem"
  - korporacijski managerializem
    - neoklasični-keynesianski sintetizem
    - neokorporativizem
- neoliberalizem (neoaustrijski)
  - monetarizem (fridmanizem), s podvariantami:
    - ekonomija ponudbe
    - ekonomija racionalnega pričakovanja
    - postkeynesianizem

Teorije proti 3/KS nauki (manj izdelane teorije):

- sismondizem
- historicizem
- marksizem ("znanstveni socializem" - komunizem)
  - razne druge variante socializma (utopični, državni, kateder, rikardianski
  - socialnodemokratski socializem
  - fabianizem (laburizem)
- institucionalizem
  - sindikalizem
  - anarhizem
  - kooperativizem
  - komunalizem ("zahodnega", "vzhodnega" tipa)
- neoinstitucionalizem
  - sovjetski "realsocializem" (t.j. kot birokratsko etatistični kolektivizem)
  - radikalno levičarski socializem (60 let)
  - humanistični socializem (frankfurtske šole)
  - demokratični socializem
  - celo "islamski" social.
  - parcialni ("sektorski") "socializem": ekološki, pacifistični,...

Na levi strani so "izmi" kot bolj abstraktni teoretski sistemi, na desni so "izmi" bolj socio-, politekonomski, v glavnem usmerjeni na kritiko družbenoekonomskih osnov 3/KS s poskusom izdelave drugačne institucionalne osnove sistema.

Jasno je, da je "uradno" večina teoretičnih analitičnih sistemov (za razlago 3/KS) navedenih na levi strani, z oceno večine ekonomistov kot pravilni, realni, praktični, tudi znanstveni sistemi (-izmi); navedeni na desni strani, kot proti 3/KS, pa so v glavnem "uradno" in strokovno pojmovani in ovrednoteni kot nerealni, utopični, tudi "propadli" (neuspelo uresničeni).

Osebnostno menim, da je takšno polarno ocenjevanje sistemov sicer deloma točno, vsekakor pa nepopolno in zlasti nedialektično. Mnenja sem namreč, da so

npr. t.i. proti-sistemi dvakrat koristni: potrebni so za analizo socioekonomske teorije glavne smeri pa tudi teoriji prevladujočega sistema. Od kritičnih sistemov črpajo predstavniki (pro)sistemske teorije in vladajoči politiki ideje za popravljajne prevladujočega 3/KS (v različnih inačicah). Če pa še upoštevamo rek: "cuneus cuneum trudit" (klin se s klinom izbija) oziroma "contraria contrariis curantur" (nasprotje zdravimo z nasprotji), potem je koristnost proti-teorij in proti-gibanj še drugačna. Razlaga je naslednja (danes jo slišimo iz ust mnogih resnih političnih analitikov): da bi bilo najbolje prepustiti reševanje npr. sedanje javnofinančne krize neki levičarski stranki, ki po eni strani uživa podporo svojih volilcev za reformo, po drugi strani pa se diskreditira, ker bo morala z realno politiko "pojesti" lastno doktrino (gre torej za ubijanje dveh muh na en mah).

Vse to pa samo potrjuje misel, da se neka teorija (recimo pro 3/KS) potrjuje z antiteorijo, oziroma, da razvoj vsakega ekonomskega sistema poteka dialektično po cikcak načelu (zdaj bolj liberalni sistem, zatem pa zopet tudi bolj (ponekod ekstremno bolj) kot intervencionistični sistem).

Torej zgodovinski razvojni proces, ki je hkrati tudi inovacijski proces za "obe" teoriji (a o tem več kasneje).

3. Če sprejmemo te teze, potem je ti. razviti sodobni 3/KS prav gotovo dokaj različen od tistega liberalnega 3/KS 18. in 19. stoletja pa tudi od tistih skrajnih liberalnih in neoliberalnih doktrinskih-teoretičnih sistemov, ki so bolj neke vrste ideološki "emblem" za sistem, ki je (ki mora biti v sodobni praksi) dokaj drugačen; obnašati se mora precej drugače kot pa piše v učbenikih neoliberalne makro- in mikroekonomije.

Ekonomski, točneje gospodarski sistemi, so v stvarnosti vedno drugačni kot v modelski teoriji; so kombinirani hibridi (so mešani ekonomski sistemi), ne pa čista kopija skrajnih, poenostavljenih modelov, predstavljenih v še tako elegantni geometrični obliki.

4. Tako se obnavljajo (reciklirajo, inovirajo oziroma revitalizirajo) teoretični ES kot pro- ali pa kot anti- nauki ali anti- teorije, za katere so (smo) že menili, da so postali le še del zgodovine ekonomskih doktrin. Postajajo znova aktualne in vitalne, seveda s prenovljeno vsebino, običajno pod nazivom post- ali neo-izem (glej shemo). V tem primeru prav gotovo velja naš uvodni moto, da bo jutrišnje dokaj podobno današnjemu, čeprav bo različno. Kar bi zopet lahko govorilo v prid teze, da so nekatere ideje - teorije vendarle že od njihovega začetka zastavljene vsaj v osnovi kot pravilne, čeprav morda ne v pravem času.

5. V izhodišču tega poglavja sem se tudi vprašal, ali lahko nudi tako raznotera, neenotna in podvojena družboslovnoekonomska teorija (teoretično analitična razlaga) ustrezno (dobro) podlago za pravilno razlago današnjega gospodarskega in institucionalnega družbenega stanja v svetu, za katerega naj bi bila po mnenju nekaterih značilna globalna kriza in potrebno kardinalno spreminjanje, za druge pa epohalen napredek in blaginja in s tem tudi podlaga za pravilno projektiranje prihodnosti?

Prvič najprej novo vprašanje k temu izhodiščnemu vprašanju: ali je to sploh problem. Namreč, ali bi morali res imeti za "enotno", točneje kompleksno razlago stanja in za projektiranje prihodnosti, čisto poenoteno ali enorodno teoretično

analizo (sistem). Saj prav različna gledanja, različni pogledi na sedanje stanje in prihodnost itd. šele v neki relativni sintezi omogočajo spoznavanje resnice (ki se pričinja (vsaj) z dvema). Razen tega se z različnimi idejami in teorijami razvijajo nasprotja in s tem tudi tekmovanje med njimi, kar zahteva od vsakega predstavnika teorije znatno večje napore, da bi bila njegova teorija prepričljiva, v tekmovalnem žargonu rečeno, da bi zmagala.

Drugič, danes prevladujoča ekonomska sistemska teorija je zelo abstraktna, pretežno statična, tudi pretirano matematizirana. Operira v razlagi stanja in v projekiranju nadaljnega spreminjanja družbenih procesov in sistema s ti. spremenljivkami (kategorijami), ki so izrazna oblika nekih temeljnih družbeno-ekonomskih pojmov.

Poslednji pa so, kot smo že ugotovili, neenородni, dokaj labilni in celo netočni. Zato sledi vprašanje, kako oblikovati s takšnimi pojmi enorodne točne tendence (spreminjanja) k nekemu novemu ekonomskemu sistemu oziroma redu, ki ga še ni in za katerega še ne more nihče z gotovostjo reči, kakšen zagotovo bo. Se pravi, če so resne ovire za aplikacijo teorije (teoretične in zatem empirične analize) v razvojno projektne namene, potem so te ovire v prvi vrsti v teoriji sami, kakršna je. To pomeni, da je zelo hipotetično abstraktna, brez vgrajenega zgodovinskega človeka, časa in prostora².

Pri tem me zlasti motijo sicer "hit" naslovi, kot so: zaton, kriza, katastrofa itd. Koliko so ti pojmi sploh realni za predstavljanje protislovnega stanja današnjega sistema?

Glede na mojo dialektično (antipodsko) teorijo vsekakor ne. Namreč, že metodološko ne more biti nekaj (če obstoji, živi) samo v krizi, v katastrofičnem stanju itd. Razen tega ni, po moji "obojestranski", "podvojeni" sistemski teoriji, nobena realna negativnost samo negativna, tako da ne bi bila vsaj "malo" pozitivna. Bolezen, če jo človek preboli (torej ne umre), je zanj velik dogodek, spodbuda za življenje; lahko tudi pridobitev imunosti, da za to bolezen ne bo nikoli več zbolel. Zelo poenostavljeno bom dejal, "slabo" je lahko tudi "dobro", v pomenu, da se lahko (čez čas) spremeni v (na)bolje.

Razen tega sem mnenja, da imenovani in drugi ekonomisti še danes ne vidijo, da se njihov predmet raziskave, to je 3/KS, kot ga razlagajo, dokaj spreminja naprej, pa tudi nekako nazaj. Ne vedo ali ne vidijo konkretno zgodovinsko, da se že od 70-tih let odvija nekakšen vzratan proces-kot navidezno sistemski "razvoj" nazaj, v različnih oblikah liberalizacije sistema, dejansko pa pretežno naprej. V prvi vrsti z zmanjševanjem državnega proračuna oziroma javnih izdatkov, z vsestranskim omejevanjem državnih posegov v gospodarstvo in v družbo ter z močnim omejevanjem javnega sektorja.

² Naj navedem v podkrepitev tega mnenja o stanju 3/KS samo nekaj protislovnih naslovov del znanih ekonomistov: Rousseas, St. 1980. *Capitalism in Crisis*; Lindberg, L. N. ed. in drugi. 1975. *Stress and Contradiction in Modern Capitalism*; Harrington, M. 1976. *The Twilight of Capitalism* itd.

Poskus bistvene probleme razvoja razložiti z drugačno (novo) teorijo (mehanično-deterministično razvojno teorijo zamenjati s paradigmatično)

Človek se je prav gotovo vedno zanimal za prihodnost. Vendar v začetku za krajše obdobje (kmet se je npr. zanimal za prihodnjo sezono, kako bo z letino itd.). V primitivnih družbah je pri tem igrala glavno vlogo tradicija, tudi kot stoletna praksa, kot neke vrste zagotovilo za pravilnost napovedi.

V industrijski družbi je drugače. Gonilna sila razvoja postaja nova tehnika in tehnologija, operativno delo, specializirano znanje, konkurenčno, inovativno podjetništvo. To je produkcijski način, ki ni grajen na tradiciji, ampak na tehničnih izumih, ki sloni na racionalizaciji, na izboljšavi dela in produkcijske tehnike. V njem prihajajo do izraza racionalizatorji, iznajditelji, konstruktorji, oblikovalci novih produktov, podjetniki, ki izboljšujejo tako tehniko kot organizacijo in produkte in tako razvijajo novi produkcijski način. Le-ta pa je plod mnogih praktičnih (empiričnih) raziskav in preizkusov, še posebej pa sposobnosti izumitelja, racionalizatorja ali individualnega podjetnika (J. Schumpeter).

Toda takšen produkcijski način, ko se je reproduciral najmanj dve stoletji in več, je tudi sebi izčrpaval moč ustvarjalnosti (zlasti s prehajanjem od proste k monopolno omejeni konkurenci), kar je bilo nekakšno deformiranje dialektične metode razvoja, nekako po obrazcu: teza-antiteza-sinteza oziroma v drugih terminih povedano (Marx): afirmacija, negacija, negacija negacije. Obrazec, ki ga zasledimo v Newtonovi fiziki kot paralelogram sil (komponent) ali v Darwinovi razvojni teoriji selekcijskega boja med sposobnimi in nesposobnimi.

V gospodarstvu in v družbi se je pojavljala asimetrija med tezo in antitezo (slabila je antitetičnost "obrazca" dialektične logike). Na prodornosti je izgubljala tudi teza, zaradi tega pa je slabela tudi (po novosti) sinteza. Izživela se je ti. klasična formula proste individualno podjetniške lastniške konkurence.

Seveda bi bilo napačno, po naši teoriji o dvostranosti vsega kot "resničnega", če ne bi ugotovili, da je ta industrijski način porodil (zarodkovno) tudi nove sile, nove kategorije-institute, kot embrio novega načina produkcije. Pri čemer imam v mislih novi kapital, toda kot kapital znanja, novo inovativno podjetništvo, temelječe na novem znanju, kateremu so vse bolj podlaga nova teoretična in aplikativna znanstvena spoznanja, oprta na novo visoko elektronsko tehnologijo in razvijanje sistema kot informacijsko višje racionalnega.

Tako se rojeva višja (tudi pozna) faza industrijskega načina produciranja, tudi že z negacijo kot po(st) industrijski način (s čimer se spreminjajo tudi temelji družbe same).

Če je bil prevladujoči obrazec (kot teza) starega industrijskega načina produkcije delovno ekstenzivna rutinska tehnika, specializirano rutinsko (nekvalificirano) delo, individualna podjetniška organizacija in upravljanje, dobiva novi produkcijski način nov obrazec (kot tezo) teoretično konceptijsko (paradigmatično) znanost, aplicirano v empiričnem-eksperimentalnem znanju ("know how"), programirani informacijski sistem produciranja, inovativno podjetniško managersko teamsko dejavnost, oprto na vse bolj razviti informacijski-komunikacijski sistem.

Seveda glede na mojo tezo, da je vse v tem svetu (najmanj) "podvojeno", vsaj z dvojno lastnostjo, z dvojnimi smermi razvoja, z dvojnimi vezmi - posledicami, je jasno, da ima tudi ta produkcijski način (sistem) v sebi samem antitezo-negacijo, ki ga omejuje v "optimalizaciji" vsega. Ga celo ogroža, da obstane in se nenehno reproducira kot prevladujoči takšen sistem; drugače povedano, sinteza, to je njegova "bit", je vedno sedaj, kot konkretno "tu-bitje" (Dasein) neenородno, s "plusi" in "minusi", tudi s silami, ki so njemu - kot prevladujočemu bitku - nasprotni, da ne rečem sovražne. Torej sile, ki ga omejujejo, silijo sistem h kompromisom, k drugačni biti, celo k njegovemu zanikanju.

Takšna celovita dialektična predstavitev nastajajočega tega (post)industrijskega načina produkcije je prav gotovo izrednega pomena za teoretično razlago nadaljnjega prihodnjega razvoja oziroma projektiranja razvoja gospodarstva in družbe.

Kot antiteza ogrožajo tezo (kot pobudne-gibalne sile sistema) mnogi negativni ekonomski fenomeni, kot so npr. velika brezposelnost, hitrejši razvijanje osebnih in skupnih potreb kot pa so razpoložljiva sredstva, neenakomerni razvoj gospodarstev različnih držav, vse večji "larpurlatizem" dela znanosti in tehnologije, uničevalni učinki novih tehnologij na naravno okolje in človeka samega...; da ne govorim posebej tudi o t.i. negativnih izvenekonomskih učinkih takšnega sistema, ki se kažejo v krepitvi neravnovesja v samem človeku, kar se kaže v najrazličnejših množičnih nehumanih, neetičnih, nekulturnih deviantnih dejanjih in učinkih itn.

Da bi se izognili vse večji deformaciji ali celo stagnaciji tudi tega sistema (ki naj bi bil sedaj predmet našega nadaljnjega projektiranja), naj ne bi delovali korekturno neposredno na učinke - sintezo (kot post festum dogodke-procese), ampak v prvi vrsti na samo tezo in antitezo. Odkrivati je potrebno neposredno tiste entropične sile-tendence, ki bi krepile deviantnost in stagnantnost tako tez kot antitez to je tendenc in antitendenc, pri čemer mislim tako na njuno ekonomsko in neekonomsko vsebino.

Teze bi morali (kot neke vrste pobudo za delovanje) izoblikovati že na projekt-ni ravni v t.i. ustvarjalno paradigmatično funkcijo, kot tekmovalno ustvarjalnost duha-uma (individualnega in kolektivnega), ki neprestano sam sebe inovira, preko njegove antitetične paradigme kot kontrolne funkcije. Ali drugače povedano, postindustrijski sistem se bo moral razvijati in inovirati iz idej oziroma od idej (kot samoustvarjalnih duhovnih, najpreje znanstvenih kreacij), ki bodo v nenehnem medsebojnem tekmovanju za njihovo uresničevanje. S čimer bi družba ohranjala visoko dinamiko, kot hkrati "nova svobodna ustvarjalna družba", ki bo seveda poznala tudi (svojske) zastoje, toda premagujoč jih z novo, lastno voljo "kolektivnega duha".

S tem se pričinja zgodba o paradigmah (paradigma je poslovenjeno vzorec, vzgled, obrazec...), tudi kot neka nova ideja (njen oče je T. S. Kuhn) in o paradigmatičnem razvoju "bitka", tudi biti (Sein). Paradigme bi torej bile na duhovnem znanstvenem področju nove domneve-ideje, teoretično celo šokantno, "vulkansko" delujoče, nasproti že obstoječim. Seveda vsebuje vsaka paradigma poleg t.i. kognitivnega dela tudi drugi del, kot vrednostne sodbe. Če je prvi del mogoče

nekako znanstveno uskladiti pa je drugi del (zlasti na HD področju) nekakšen sistem zase, to je kot neopredmetenje neke paradigme, ki je v tem pomenu neprevedljiva na drugo drugačno paradigmo. To je seveda problem za ti. paradigmatičen razvoj. Zaradi tega bo razvoj potekal pogojno rečeno skupno, toda še vedno po dveh tirih (čeprav z drugačno vsebino): omaterializirano razvojno in preko ti. idejno-kulturnih (duhovnih ciklov) razvoja družbe. Le-te lahko vključujemo med teze kot tudi med antiteze, v tistem tekmovalnem duhu, o katerem sem že govoril. Drugače povedano, paradigmatizirati je potrebno tako "tetičnost" kot "antitetičnost" procesa gibanja, razvoja. Tako se dejansko odmikamo od ti. klasične, objektivne dialektike k ti. paradigmatični dialektiki, ki je manj deterministična, bolj stohastična pa celo kontingenčne in subjektivistične narave. Pomemben je v njej človek subjekt... - ustvarjalec, ne objekt, instrument... gibanja.

To inoviranje bitka (Sein) kot teze, ima v t.i. antitezi, ki je v skrajnosti nič (Nichts), svoje nasprotje, ki lahko vodi do izničenja teze in celo lahko bitka v celoti s svojim povratnim vplivom (na tezo). To je lahko pozitivno za sintezo, takobiti (Sosein) (in ne drugače biti), lahko pa tudi ne, je pa težko predvideti v samem projektu. Vsekakor pa je potrebno spremljati realizacijo projekta tudi po tej plati in sproti delovati na antitezo ali na tisti del antiteze, ki bi mogla izničiti ali vsaj deformirati samo po sebi pravilno usmerjeno delujočo tezo. O tem pa lahko spregovori le "združena" znanost oziroma (kot) kolektivni duh. Pa še to ni zagotovilo, da se ne bo zgodilo na tej trasi paradigmatičnega razvoja kot nezaželjenega - za človeka, za človeštvo kot celoto.

Tako je po mojem mnenju teorija o paradigmatičnem razvoju bližje teoriji mutacije kot pa Darwinovi teoriji naravnega izbora ali Heglovi ali Fichtejevi formalizirani (tudi deterministični) procesnopretvorbeni dialektiki.

Vsekakor gre pri paradigmatičnem načinu (razlaganja) razvoja za sistemsko spreminjanje duhovnostvarjalne dejavnosti človeka, torej tudi za neki novi tip kulture. Takšna splošna paradigmatična teorija razvoja pa zahteva še nekaj dopolnilnih razlag: 1. vsako, tako na novo "pridobljeno" paradigmatično znanje se mora še vsestransko (empirično) preizkusiti, da bi ga sprejeli kot točno, pravilno in resnično (to velja zlasti za naravoslovene ideje); 2. gledano z vidika razvoja ne more biti neki "produkt" inovacije, ki sledi neki paradigmi, "čisto" novo, izključno delo "paradigmatorja" - inovatorja. Je tudi rezultat razvoja človeštva kot celote, to je kot rezultat celotnega nakopičenega znanja, pa tudi rezultat razvoja neke stroke ali celo neke skupine teoretikov, celo cele generacije znanstvenikov, ki delajo na nekem področju itd.; 3. paradigmatičnost razvoja tudi ne pomeni, da se čisto vsak razvoj dogaja izključno po takšnem paradigmatičnem (vzorčnem) načelu - kot nekakšna "revolucija"; 4. menim tudi da se t.i. inovativne, "stresne" ideje kot paradigme postopoma umirijo in tudi izgubljajo na inovativnosti in tako da nastajajo nove ideje - spoznanja tudi drugače, rekel bi po običajnem postopku, ki ga nekateri imenujejo "raziskovalni program" (I. Lakatos). Se pravi, da paradigme same dobivajo nasprotja v nekih "treznih", empirično sprotno presojanih idejah, kot (tudi) njihovo nasprotje; 5. zaradi tega se sam proces razvoja znanosti in prakse dogaja tudi po metodi klasične dialektike, to je na koncu z neko sintezo, ki je lahko popravljena izhodiščna paradigma.

Takšno razmišljanje o razvoju na podlagi paradigam pa nas navaja še na eno misel. Namreč, da se znanstveni napredek ne bo nikoli tako omasovil ali tudi avtomatiziral, da bi ga na koncu morda izvajali celo sami aparati umetne inteligence namesto ljudi. Razvoj idej in znanosti posebej, bo še vedno zelo osebni (personalen). Bo pa vsekakor vzvod za spreminjanje človekovega življenja v novo kvaliteto. Paradigmatični način mišljenja in delovanja bi lahko pripeljal družbo v t.i. samoustvarjalno, samopotrjevalno paradigmatično (inovativno) družbo (glej podobno misel A. Maslowa, 1968, 1970).

Seveda se na koncu takšnega traktata zastavlja tudi vprašanje etike ti. teoretikov - paradigmaticov, kot seveda tudi drugih, ki delujejo na R & D. Recimo, da navedem kot primer bioinženiring. Ali bomo na tem področju lahko proglasili vsako paradigmatično inovativnost za najvišje merilo kot prispevek znanstvenika k razvoju družbe. Četudi bi npr. izsledki vodili k deformacijam človeka, človeštva ali celo k njegovemu uničenju. Lahko bi dejali, da bo človek, ko bo (če bi) izdelal proti sebi neki artifakt umetne inteligence, sam prenehal ne le paradigmatično misliti, ampak tudi biti kot človek, kot bitje najvišje vrste. Torej bo še kako pomembno razviti neko generično človeško etiko.

Pripomba na dosedanje izdelavo projekcij razvoja gospodarstva in družbe ter na konstruiranje alternativnih institucionalnih sistemskih sprememb

Obče spoznanje

Za znanstvenika naj bi veljalo kot prvo načelo, da mora težiti samo k resnici in k ničemur drugemu. "Amicus Plato, sed magis amica veritas" (Aristotel). Toda kaj je resnica, kako dokažemo, da je neka trditev resnična.

Nekako splošno sprejeta opredelitev resnice je, da je ta - skladnost med neko pojmovno predstavo, mislijo, idejo, teorijo, tudi trditvijo, sklepom in dejanskim objektom (pojavom, dogodkom itd.) kot je v stvarnosti. Znanstvena resnica pa je po merilu naravoslovnotehničnih ved (NTV) tisti pojem, ideja, teoretična trditev itd., ki je zakonit(-a), to je , s katerim(-o) razlagamo neko neogibnost - zakonitost, da je tako, da mora tako biti, potrjena z nevtralnimi aparati oziroma z množičnimi eksperimentalnimi dokazi.

Vprašujem se, ali naj bi takšno pojmovanje resnice, ki jo iščemo, veljalo tudi za HDV oziroma za HD področje? Obstoji namreč močan dvom, da niso izpolnjeni mnogi pogoji, ki jih zahtevajo naravoslovne vede, za ugotavljanje resnice na področju HDV. Vprašanje se glasi, zakaj ne (kar še ne pomeni, da nekih približno točnih meril ni mogoče postaviti)? To vprašanje se nanaša tudi na projektiranje ali na napovedovanje prihodnosti.

Možen je večstranski odgovor. V naravoslovju je predmet analize izven človeka, ne glede ali človek obstoji ali ne (je "sam po sebi"); družbena, gospodarska dejavnost pa ne obstoji brez človeka; torej tudi ne resnica o njej. Tako je na tem področju človek pri ugotavljanju resnice dvakrat prisoten. Je subjekt - spoznavalec in je tudi objekt - kot nosilec družbene ureditve, družbenih dejavnosti

itd. Z vidika eksperimentiranja je torej človek na HD področju predmet eksperimentiranja in eksperimentator. Pojmi, ki jih izoblikuje človek o družbenih fenomenih so torej nekakšno njegovo "videnje" lastnih stvaritev - dejanj. Tako so pojmi nekako tudi pred samimi družbenimi pojavi.

Na primer, narodnega dohodka ni brez človeka ali družbe. Človek je imel na podlagi opazovanja neki izhodiščni, hipotetični pojem o tem fenomenu, katerega je potem tako imenoval in mu "dal" ustaljeni pojem ter besedo (termin).

Človek kot teoretik HDV tudi nima preizkusa, tako kot naravoslovci (fizik, kemik...), ki bi ga lahko umetno sprožil. Zanj je preizkus neka tipična, množična, človeška - družbena praksa - zgodovina, ki pa je zelo raznolika in lahko potrdi različne ideje o istih pojavih v različnih razmerah (prostoru in času). Končno ni človek generično enorodno bitje, ampak se pojavlja v različnih fenotipih. Pa tudi kot posameznik ima različno znanje, interese, potrebe, poglede na svet itd., pripada različnim spolom, rasam, nacionalnostim. Zaradi tega ima tudi različne poglede, različna mnenja, prepričanje, pa tudi različna pojmovanja o nekih človeških in družbenih fenomenih. Vse to daje ti. resnici na tem področju pečat neke relativnosti, neke večplastnosti in večravenskosti. Še težje je z resnico, ko prehajamo na prihodnost družbenega dogajanja, prihodnjih družbenih sistemov itd. Namreč prihodnosti danes še ni, danes "je" samo sedanjost - stvarnost. Še manj lahko govorimo o "ex ante zgodovini". Ekstrapoliranje danes izoblikovanih trendov še ni informacija, da bo prihodnost dejansko takšna. Še sama sedanjost, ki edina "je", je vedno protislovna, z zarojenimi protislovnimi multitrendi, kot le nakazanimi možnimi procesi in stanji. Razen tega se trendi kot procesi v toku svojega izpolnjevanja delijo - lomijo. Prihaja do njihove bifurkacije, ali pa se pojavijo čisto novi, danes še nam neznani.

Tako, da lahko različne projekcije - projekte, pa tudi scenarije, še vedno lahko strpamo pod skupni naziv "futuresologija", ki danes nekako še vedno podobno zveni kot beseda "astrologija".

Kritične pripombe na dosedanjo izdelavo projekcij

1. Bivša Sovjetska država je imela od dvajsetih let tega stoletja naprej kratkoročno in dolgoročno planiranje. Preko njega naj bi vnaprej napovedali oziroma načrtali vse ekonomske kot tudi družbene procese, ki bodo (ne, ki naj bi (morda) bili), da bi se tako izognili, kot so zatrjevali, t.i. neracionalnemu gospodarjenju. Gospodarski in splošnodružbeni razvoj, ki bi ga naj imeli na Zahodu, je kot kapitalistično gospodarstvo spontano - anarhično in neracionalno. Pokazalo pa se je prav obratno, da je sovjetsko gospodarstvo dajalo prav zaradi centraliziranega planiranja vse slabše rezultate, medtem ko je ti. "zahodno gospodarstvo" gospodarske učinke povečevalo.

To, danes očitno dejstvo, pa ni bil zadosten poduk nekaterim akademskim ekonomistom na Zahodu, ki so nekako začeli verjeti, da mora imeti tako svetovno kot nacionalno gospodarstvo neke projekcije - programe, po Aftalionovem reku:

"Savoir, afin de prévoir". Zgodovinsko gledano pa se je tudi ta "projektantska" vnema postopoma ohladila (vsaj za sedaj).

2. Začetnika sodobnega projektiranja prihodnosti na podlagi trendov sta nekako Kahn in Wiener (1967). Oba sta optimista glede gospodarske rasti do l. 2000, le ob "če" predpostavki, če ne bo presenečenja v zadnji tretjini 20. stoletja. Za tem delom sledijo potem še mnoge druge projekcije. Naj jih nekaj naštejemo: Ehrlich. 1970. Population, Resources, Environment-Issues in Human Ecology ter Forrester. 1971. World Dynamic, delo, ki so ga kot model v svoji projekciji koristila zakonca Meadows s sodelavci (1972), z značilnim naslovom: Omejitve rasti. To delo je primer projekcije, ki je tako redko doživela največjo naklado in je hkrati najbolj kontravertni projekt, ki je tudi najbolj pesimističen. Projekcija predstavlja model "kolapsa" industrijskega sistema. Projektanti menijo, da se napoved ne bi uresničila le, "če" bi prišlo do preobrata v nekaterih, po njihovem mnenju najbolj negativnih trendov. Po mnenju teh projektantov je t.i. "tehnični optimizem" najbolj nevarni faktor. Upanje je, pravijo, toda za njegovo uresničenje navajajo izpolnitev kar nekaj zahtev. Med drugim tudi totalno prestrukturiranje družbe. Ta zahteva potem postaja, ob poleg preobrnitvi ekonomskih trendov, tudi zahteva drugih, ki se ukvarjajo s ti. projektiranjem prihodnosti. Imenujmo jih samo nekaj: Heilbroner. 1976. Business Civilisation in Decline; Schumacher. 1973. Small is Beautiful; Mesarovich in Pestel. 1974. Mankind at the Turning Point; Leontief in dr. 1976. The Future of the World Economy; Herreira in dr. 1976. Catastrophe or New Society; Tinbergen. 1976. Reshaping the International Order; Kosolapov. 1976. Mankind and the Year 2000; Galtung. 1977. Self-Reliance: Concepts, Theory and Rationale.

3. Dejstvo je, da se je človek kot generično bitje vedno zanimal za prihodnost, ki ga je dražila. Hotel je vedeti, kaj bo v prihodnosti, tudi ko njega ne bo več. Od fantazije in mitologije je prešel dolgo pot, da je lahko v tem stoletju prešel z velikim napredkom aplikacije matematike, z razvojem visoke elektronske tehnologije in vse bolj razvejane informatike na izdelavo konkretnih, kvantitativnih projekcij in pisanja scenarijev o prihodnosti. Ne da bi opravil prepotrebno predhodno inventarizacijo stanja, ki obsega tudi filozofijo, sociologijo, kulturologijo, etiko in še kaj. Zaradi tega so zabredle v težave skoraj vse izdelane projekcije, ki so skušale (le ali pretežno) kvantitativno, enkrat za vselej opraviti z neznano prihodnostjo na podlagi filozofije logičnega pozitivizma. Sledilo je razočaranje, najprej v strokovnih krogih in na koncu tudi pri javnosti. Mnogi ljudje (tudi "Rimski klub", ki je bil sponzor mnogih od teh projekcij) so pričeli gledati na množstvo projekcij kot na poplavo "šund" romanov. Počasi je prihajalo do treznenja.

4. Moje pripombe na večino takšnih poskusov projektiranja nadaljnega (prihodnjega) gospodarskega, pa tudi širšega družbenega razvoja so nekako po točkah naslednje:

1) Prvi problem je sama neenotnost HDV oziroma pomanjkanje vsaj nekega konsenza po temeljnih vprašanih prihodnjega razvoja, ki naj bi bil neke vrste splošni okvir za različne projekcijske variacije. Dejstvo je, da na HD področju ni enakih regularnosti, širše zakonitosti pojavov oziroma procesov kot so v naravi.

2) Vsakemu trendu je z neko pojmovno vsebino kategorij, ki jih uporablja projektant, možno zaradi tega iskati razlike in napake v projektiranju v sami vsebini teh kategorij (spremenljivk). Kot primer navajam pojem družbeni produkt ali pa narodni dohodek.

3) Zelo velik problem je prevajanje trendov na neko skupno mero (imeno-valec); npr. kako iz odstotka ali indeksa rasti družbenega produkta ali rasti ones-naževanja okolja itd. dobiti skupni, enotni kazalec.

4) Naslednji velik problem je okvalificiranje trendov. To je prisojanje jim neke kvalitete, ki ni ena sama ali iste vrste in ki jo je potrebno opraviti (tudi) vrednostno - sodbeno; ki pa je zopet ni brez nekih prevladujočih norm generične in razvojne filozofije in etike.

5) Trende izdelujejo posamezniki ali somišljeniki ob nekih skupnih predpostavkah. Zato so trendi različnih avtorjev nevzporedljivi in jih je za primerjanje potrebno predelati. Kdo in kako?

6) V praksi so slabo izdelani trendi-projekcije nevarne obljube ljudem; politične stranke, pa tudi vlade jih ocenjujejo po svojih potrebah, dvigajoč ali pa znižujoč jim (ne)upravičeno t.i. "rating".

7) Projekcije in scenariji v postopku uresničevanja, niso brez presenečenja. Zaradi tega bi se morali projektanti takoj odzvati na spremembe z neko novo oceno ali morebiti tudi s korekturo trendov. Ali pa že v prvi projekcijski varianti "razrahljati" ti. njihov "bo". Na kar pa nisem naletel v nobeni projekciji.

8) Statistično "očiščeni" homogenizirani trendi so nekako vedno nerealni. Vsak trend ima v sebi ali ob sebi protitrend ali vsaj njegov drugačni zarodek (glej teorije o kratkih, srednjih in dolgih valovih, ki ne soupadajo). 9) V začetku, pri realizaciji in na koncu trenda stoji (je) vedno človek s svojimi potrebami - aspiracijami, kot velika enigma za vse projektante. Česar pa večina projektantov ne upošteva ali vsaj ne dovolj.

10) Pomembna je tudi t.i. hierarhizacija trendov, njihova selekcija in ovrednotenje po neki "rang" lestvici, po signifikantnosti oziroma reprezentativnosti, kar pa ne more uspešno opraviti samo statistik ali ekonometrik, celo sam, ampak večje število vsestranskih in specializiranih analitikov - teoretikov in praktikov.

11) Izredno pomembno je izbrati pravilni horizont časa, kje zaustavimo trend, v skladu z napovedanim ciljem; "videti", kakšno bo tedaj stanje, upošteva tudi ritmično cikličnost, ki je zakonito prisotna v naravi in v družbi.

12) Na podlagi trendov tudi ne moremo ugotoviti točne tranzitivnosti gospodarstva ali družbe, ki je - kot neke točke na krivulji razvoja, praktično pa ti. "zgodovinski momenti" spreminjanja nekega stanja ali nekega sistema v celoti v neki drugi sistem.

Pripombe tudi na projekcijsko alterniranje institucionalnih sistemskih sprememb

Glavne pripombe na projektiranje alternativnih sistemov sem podal že uvodoma in jih ne gre ponavljati.

1. Ugotovil sem, da nam je potrebna tako za miselni teoretični sistem kot za uresničevanje sistema osveščena, tudi zavestna ter spontana dejavnost. In sicer vseh akterjev družbe, na temelju delitve dela, opravil in funkcij v smeri institucionalne sistemske evolucije ureditve ali reda celotne človeške družbe. Brez večjih šok terapij. Tako, da bi razvijali neki avtomodel človeškega rodu za naravno in razumno sožitje vseh človeških skupnosti in tvorb.

2. Seveda ni ne danes in ne bo jutri (dejansko nikoli) nekih posameznikov ali nekih skupin posameznikov, ki bi lahko pravilno trasirali vse sistemske institucije, ki bi usmerjale in uravnavale njihovo ustvarjalno dejavnost. To je po mojem mnenju predvsem zadeva ti. adaptabilnega procesa same zgodovine.

3. Vsekakor pa so za to potrebne neke bazične socioekonomske teorije, ki bi komplementarno in v medsebojnem nasprotovanju izoblikovale pri ljudeh neke ideje oziroma prepričanja, da je človeštvo vedno (bolj) sposobno uveljavljati samo svoje, vsaj bazične ciljne funkcije.

4. Vsi poskusi naprednih mislecev v preteklosti so bili in so še tudi danes vpeti v tej smeri. Vse sistemske vizije, tudi utopije so dobrodošle, tudi tiste, ki gledajo nazaj ali v desno. Kajti pomagajo tistim "na levi", da se korigirajo v svojih nerealnostih. In narobe.

5. Celo več, zelo idealizirane, tudi utopične sistemske vizije so edine v stanju izzivati predstavnike etabliranih redov, da bi zagledali zgodovinsko prihodnjo "sredino", med realnim in potencialnim, drugačnim...

6. Opcije tako morajo biti, ker so most do ustvarjalnosti, do novega. Čeprav zaradi tega ne bomo poznali nikoli vnaprej točnega hoda zgodovine. Zgodovina ima še vedno svojo ti. "trial and error" metodo spreminjanja vsega. Čeprav se tudi zgodovina (z)moti. Tako da se na koncu vsi programi - konzervativni in progresistični pokažejo z vidika ex post analize kot (bolj ali manj) (ne)točni. Zaradi tega je zgodovina učiteljica in hkrati sama učeči sistem, ki ima svojo "uro" za merjenje časa in svoj kompas spreminjanja.

7. Če pravim, da institucionalne sistemske spremembe potekajo nekako na "liniji" zgodovinsko materialnoekonomskih procesov naravno, da v okviru planetarnih danosti ni nobene - edine, primarne ravni ali primarnega faktorja, ki bi za vedno in vsepovsod odločal kot "prime mover" ali kot "key trigger" o nadaljnji usodi sistemov. Velja le, da bo moral človeški rod kot celota znotraj neogibne večje enotnosti in solidarnosti, ohraniti tudi diferenciranost (kot sem že ugotovil) za inovativno spreminjanje institucij, in znotraj njih, človekovega svobodnega, kritičnega mišljenja ter delovanja. Kar pa naj bi bilo vse bolj podrejeno trdnejši solidaristični osnovi skupnega življenja vseh nas na tem planetu - da bi preživel.

Sklepne neodločne misli

- Če je prihodnost celota naključnih (kontingenčnih) in možnih, verjetnih (stohastičnih) - tudi objektivnih procesov, je ta le relativno neogibna, t.j. determinirana z nekimi togimi zakonitostmi ali z nekimi trdnimi dosedanji,mi,

podaljšanimi trendi (z izjemo le tistih planetarnih - vesoljskih zakonitosti, na katere zgodovina nima vpliva).

- Če je zgodovina "ne več sedanost", ali "je" sedanost v preteklosti, je možno reči, da je (bilo) v zgodovini izpuščenih mnogo priložnosti.

- Zato je biti (Sein) - kot zavedajoče - samo "sedaj"; vse drugo so samo ideje o morebitnih prihodnjih dogodkih - procesih, ki jih (še) ni in ideje o nekdanj "sedanjih", sedaj preteklih dogodkih - procesih in njihova razlaga po zapiskih, s sedanjim razumevanjem človeka.

- Tako apokalipsa kot zdrš v barbarizem ali kot uživanje v samospoznanem blaženstvu (eshatologiji) so le skrajnosti, ki ne morejo imeti veliko privrženecv.

- Človek ima od rojstva neozdravljivo bolezen: da je človek. In takšen je avtor človeških sistemov, ki ima alternative le v krogu človekovih lastnosti samih (glej Dawkinsov "sebični gen"). Torej lahko vedno alterniramo samo človeški sistem, ki ga potem imenujemo z različnimi -izmi.

- Za mene je prihodnost (za)vedno odprt sistem, čigar "out-puti" so različno možni, toda vedno človeški sistemi. Težko pa je kaj dolgoročnega reči o njih danes ali jih celo optirati.

- Čeprav je človeško, da se kot človek - osebnost odločim za neki sistem ali celo, da se nanj navežem, kajti biti svobodni - libero, brez povezave s sedanostjo in prihodnostjo z drugimi, pomeni v človeškem jeziku tavati. Ker pa nočemo tavati, nas to "navezovanje" tudi obvezuje, da smo odgovorni za sistem, kakršen že je. Človek je obsojen na svobodo, pravi J. P. Sartre. Zato tudi tvega in je odgovoren zanjo.

- Človek je torej akter; človek praviloma noče pasivno opazovati svet kot je - danes. Skušša spreminjati svoje ideje in želje v prakso. Pasivnost v sedanosti pomeni zanj tako rekoč smrt ob živem telesu. Aktivnost je torej nujna. Toda le kot samoaktualizacija sebe v sebi in izven sebe, v družbi. Kot sem samo jaz!

- Prihodnost je vedno v polju možnega. Prava dialektika je vedno odprta, brez konca in apriorno ni vnaprej določljiva. Toda, ali je zato le igra naključnega dogajanja? Če je, potem je za človeški rod prihodnji zgodovinski razvoj - vse to, o čemer sem govoril - "prazna vadba v samoprevari", kot pravi Merleau-Ponty. Vprašujem se, ali je to resnica, kjer leži upanje ali pa je to upanje le laž?

LITERATURA

Camilleri J. A. 1978. Civilization in Crisis. Cambridge, Cambridge Univ. Press.

Hausman D. M., ed. 1990. Philosophy of Economics. Anthology. Cambridge, Cambridge Univ. Press.

Kahn H. and Wiener A.J. 1967. The Year 2000. New York, The MacMillan Comp.

Keynes J. M. 1956. Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca. Zagreb, Kultura.

Kuhn Th. S. 1970. The Structure of Scientific Revolutions, 2. izd., Chicago, Univ. of Chicago Press.

Lakatos I. and Musgrave A., eds. 1970. Criticism and Growth of Knowledge. Cambridge, Cambr. Univ. Press.

Maslow A. 1968. Toward a Psychology of Being. New York, Van Nostrand.

Maslow A. 1970. Motivation and Personality. New York, Harper and Row.

Meadows D. H. in dr. 1972. The Limits to Growth. New York, Universe Book.

RUSSELL-EINSTEINOV MANIFEST IN NEZAŽELENE POSLEDICE UPORABE ZNANOSTI¹

Povzetek. Ustanovitev pugwash gibanja po drugi svetovni vojni predstavlja prvo mednarodno institucionalizacijo globoke etične zaskrbljenosti nad usodo družbene uporabe znanstvenih odkritij. V ospredju gibanja so bile bolj ali manj predvidene posledice rabe in zlorabe jedrskega orožja. Njegove pozornosti še niso pritegnile nenamerne in neželene posledice uporabe znanosti sploh. Znanost je zaslužna tako za uspehe kot tudi "kriva" za njihove spremljajoče nezaželene, nehotene in nenamerne posledice. Oboje predstavlja celoto v danih znanstvenotehnoloških in družbenih pogojih. Če se odmisli neželene posledice, se je treba odreči tudi želenim rezultatom. Znanstvenotehnična ustvarjalnost in družbeno prizadevanje pa lahko en splet zelenih in neželenih posledic zamenja za drugega. Sporočilo Russell-Einsteinovega manifesta, da se je zaradi možnosti jedrskega samouničenja potrebno učiti in misliti na nov način, velja tudi za sodobno ekološko krizo.

Ključni pojmi: zelene in nezaželene posledice, namerne in nenamerne posledice, uporaba znanosti, odgovornost znanosti, napoved in razlaga, epistemološki in ontološki izvori nezaželenih posledic

Manifest o zgodovinski alternativni človeštva

Praviloma vsaka človekova dejavnost prej ali slej postane sama sebi problem. Tako se je zgodilo tudi z znanstveno ustvarjalnostjo. Kritični razmislek ne prihaja samo od zunaj s strani humanistov, filozofov, družboslovcev, ampak tudi iz znanosti same. V spoznavno-ontološkem smislu je znanost problem za filozofijo, odkar obstaja znanost.

Tej tradicionalni filozofski refleksiji znanosti sta se v 19. in 20. stoletju pridružili še sociološka in etična. Ustanovitev pugwash gibanja v petdesetih letih po drugi svetovni vojni je po moji sodbi prva mednarodna institucionalizacija

* Dr. Andrej Kirn, redni profesor na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

¹ Tekst predstavlja prispevek na okrogli mizi pugwash skupine za Slovenijo, ki jo vodi akademik Zdravko Mlinar. Razprava o temi Nenameravane posledice znanstvenega delovanja je bila na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti 12. junija 1996.

globoke etične zaskrbljenosti o usodi družbene uporabe znanstvenih odkritij. Pugwash gibanje v bistvu že naznanja novo postmoderno razmerje med znanostjo in družbo, ne glede na to, da je miselno že silno obremenjeno s tradicionalnim prosvetljskim optimističnim odnosom do znanstvenotehničnega napredka. Joseph Rotblat, kot je zapisal v svojih spominih ob 40. obletnici Russell-Einsteinovega manifesta, je imel za najbolj pomembno, da se pri ljudeh obnovi vera v znanost, ki je pojemala ob uporabi te znanosti za izdelavo atomskega orožja (Rotblat 1995, 48-52). To enostransko prizadevanje za obnovo vere v znanost je globoko zaznamovalo pugwash gibanje in tudi onemogočilo bolj prodoren celosten pregled nad konfliktno naravo znanstvenotehničnega napredka sploh, in ne samo na njegovo specifično in tedaj najbolj dramatično usodno obliko, kot jo je predstavljala atomska znanost in atomska vojaška tehnologija.

Ta omejitvev je razumljiva z vidika danih zgodovinskih okoliščin. Druge senčne strani znanstvenotehničnega napredka, predvsem ekološke, tedaj v petdesetih letih še niso stopile v ospredje. Razumljivo je bilo, da se je zaradi destruktivnega psihološko-vrednostnega učinka prve uporabe atomskega orožja in realne nevarnosti vsesplošne jedrske vojne kot protiutež izpostavila možna svetla bodočnost človeštva, če se odreče jedrski oborožitvi in vojni sploh. Russellov-Einsteinov manifest, objavljen 9. julija 1955, ki je bil podlaga za ustanovitev pugwaškega gibanja, je tragično dojel položaj, s katerim se sooča človeštvo, in opozoril na naslednjo veliko zgodovinsko alternativo: ali bo človeštvo izbralo stalno napredovanje k sreči, znanju in modrosti, pot v novi paradiz, ali pa tveganje vseobče smrti. Smo mar to alternativo že pozitivno razrešili 40 let po objavi Russellovega-Einsteinovega manifesta? Moj odgovor je negativen. Končala se je sicer hladna vojna, s katero so se soočali pionirji pugwaškega gibanja, prišlo je do delne atomske razorožitve, do različnih sporazumov med jedrskimi velesilami, ki so vsaj delno obrzdali tekmo v oboroževanju, do sporazuma o neširjenju jedrskega orožja, do ustavitve jedrskih poskusov, vendar zaradi tega še ne moremo reči, da je človeštvo že vstopilo v novi paradiz, kot so upali prvi podpisniki Russell-Einsteinovega manifesta. Jedrsko orožje je še tu in dokler bo, je alternativa še vedno prisotna. Še več. Lahko rečemo, da dokler bodo obstajali vzroki vojaškega reševanja človeških konfliktov, bo vedno obstajala nevarnost, da bo orožje, ki je sicer prepovedano ali celo uničeno, ponovno proizvedeno in uporabljeno v konfliktu. V Manifestu je ugotovljena bridka resnica, da kar se spoštuje in velja v času miru, ne velja v času vojne.

Veliko je simbolike v tragičnem naključju, da je bil podpis Manifesta Einsteinovo intelektualno dejanje, kar daje Manifestu še posebno težo. S svojimi znanstvenimi dosežki Einstein gotovo predstavlja izredno višino in veličino, ki jo je zmožen doseči človeški intelekt. Einsteinov genij je dal neizbrisen pečat znanosti in človeški kulturi sploh, toda hkrati je njegovo spoznanje omogočilo tudi udejanjenje strahotnih destruktivnih možnosti. Podpis Manifesta lahko razumemo tudi kot Einsteinov poslednji poziv in svarilo človeštvu, naj moč znanosti ne obrne proti samemu sebi, ker bo s tem uničilo ne samo vse dosežke znanosti in z njimi povezano kulturo, ampak tudi človeštvo samo.

Usmeritev podpisnikov Manifesta je bila v času hladne vojne resnično vizionarska. Kaže, da je njihovemu pozivu, naj pozabimo na medsebojne prepire, da bomo lahko izbrali življenje in srečo ne pa smrt, še danes težko slediti tako v splošnem človeško-civilizacijskem kot ožjem nacionalnem kontekstu. Pogledjmo samo sami sebe, našo malo Slovenijo! Rajši se strankarsko odločamo za pogrevanje preteklih zamer in sporov, namesto da bi se zavzemali za sedanjo in bodočo dobrobit celotnega slovenskega naroda. Protagonisti pugvaškega gibanja se zavedajo, da dokler bodo tu velike in neznosne socialno-ekonomsko razlike med državami, a tudi znotraj iste države, toliko časa bodo neizogibni tudi veliki konflikti znotraj držav in med njimi. Tradicionalnim vojaško, ekonomsko-socialno, politično, versko, kulturno generiranim konfliktom in nevarnostim so se pridružili še novi: ekološki. Zato ni čudno, da je pugvaško gibanje v zadnjih letih razširilo svojo pozornost k trem naslednjim področjem: splošni izvori družbenih konfliktov kot potencialne grožnje miru, globalne ekološke nevarnosti za človeštvo in etična odgovornost znanosti povezana z novimi spoznanji in možnostjo njihove uporabe.

Manifest je pozival, naj začnemo čutiti in misliti univerzalno kot pripadniki biološke vrste in ne zgolj in predvsem kot pripadniki te ali one družbenopolitične in nacionalne partikularnosti. Einstein in Russell sta spoznala, da se moramo učiti in misliti na nov način, ko smo soočeni z možnostjo popolnega uničenja. Toda to možnost smo ustvarili sami s pomočjo znanosti.

Parcialnost napredka

Ekološki in zlasti še ekološki globalni problemi nas silijo, da ponovno premislimo naše bolj ali manj ustaljene predstave o splošni dobrobiti znanosti in vlogi znanosti v človeškem napredku sploh. Če govorimo o napredku, moramo razpolagati z merili napredka in imeti cilj, ob katerem bi lahko nesporno ugotovili, da res korakamo nekam naprej ne pa nazaj ali vstran. O kakšnem univerzalnem vesplošnem napredku ne moremo govoriti. Opravka imamo samo s parcialnimi napredki v prostorskem, časovnem in področnem smislu. Napredki v določenem času, določenem prostoru, na določenem področju, za določene ljudi predstavljajo hkrati nazadovanje in izgubo. Kar npr. predstavlja napredek za ljudi, gotovo v ekološkem smislu ne predstavlja napredka za ostalo življenje, če pa se pogoji za njegov obstoj vedno bolj zožujejo. Uporaba znanstvenih spoznanj, ki je vodila ne samo k nepredvidenim, ampak tudi k neželenim posledicam hkrati, je zamajala linearno optimistično predstavo o napredku in poglobila našo zavest o njeni konfliktni naravi. Posledice so lahko predvidene ali nepredvidene, predvidene pa zelene ali neželene. Zelene posledice pa so lahko hotene in namerne ali nehotene in nenamerne. Neželene posledice, ki zadevajo same akterje, pa naj bodo to predvidene ali nepredvidene, niso hotene in namerne. Najbolj neprijeten položaj je, če imamo opravka z nepredvidenimi, neželenimi, nehotenimi in nenamernimi posledicami hkrati. Znanost naj bi bila sposobna predvideti posledice svoje uporabe in predvideti njihovo zelenost in neželenost. Uporaba

znanja v bistvu zajema predvidene zelene posledice. Če se poleg tega pokažejo še nepredvidene, toda zelene posledice, potem je to toliko boljše, če bi predvidevali samo neželene posledice, potem znanja nihče ne bi uporabil.

Ocene tveganj nam govorijo o tem, da so nam do določene stopnje že poznane in predvidene posledice naših dejanj. Kdor kadi, več ali manj pozna možne posledice za zdravje, toda teh posledic ne izziva namerno in hoteno. Gotovo bi bil vsak kadilec bolj vesel, če bi se predajal užitku brez tveganja za svoje zdravje. Posledice kajenja so torej neželene, nenamerne in nehotene, so pa predvidene in ta predvidenost je izražena z oceno tveganja. Nepredvidenost in z njo povezana negotovost in nezaželenost posledic človekovih dejanj je konstanta človekovega življenja. Svobodo človeka na temelju znanja nujno spremlja nesvoboda človeka na temelju neznanja in pomanjkljivega znanja.

Asimetričnost napovedi in razlage

Sociolog August Comte je že v 19. st. izjavil: vedeti, da bi predvideli. Predvidevanje naj bi bil torej bistven nepogrešljiv konstitutiven element znanstvenega vedenja. Nekateri (Michael Scriven, Adolf Grunbaum) so zastopali stališče asimetričnosti med razlago in napovedjo, kar naj bi pomenilo, da razlaga ne vključuje nujno napovedi in napoved ne razlage. Npr. vzroke potresov lahko razložite, ne morete pa jih napovedati. Ljudje so lahko ob hudem mrazu napovedali, da bo voda zamrznila, niso pa dali razlage za ta pojav. Nekateri pa zagovarjajo stališče simetričnega odnosa med razlago in napovedjo, češ vsaka razlaga je implicitno tudi napoved in obratno. Npr. zakon gravitacije je tudi napoved v tem smislu, da iz njega izhaja, da bo vsaka stvar, ki jo vržemo v zrak, tudi padla na zemljo, če ne deluje nasprotna sila. Vsaka napoved pa bi obratno vsebovala tudi neko razlago. Napoved izbruha nacionalizma vsebuje neko razlago nacionalizma. Sodim, da niti znanost niti vsakdanje izkustvo na vsej črti ne potrjuje simetrije med napovedjo in razlago. Mislim, da je treba tudi razlikovati napoved nekega pojava na osnovi teorije in zakona od napovedi dogodka, ki izhaja iz evlucijskega procesa. Eno je "napovedati", da bo vržen kamen padel na zemljo, drugo pa npr. kakšen bo razvoj jezikov na našem planetu zaradi intenzivnih procesov komunikacije in globalizacije. Pri pojavih, ki izhajajo iz evlucijskih procesov, ne obstaja simetrija med napovedjo in razlago. Pri evlucijskih procesih napovedi ni mogoče preprosto deducirati iz teoretičnih razlag, ker te nikdar ne vključujejo celotnih kontekstov predvidenih dogodkov. Zaradi tega sodim, da še tako popolno znanje nikdar ne bo moglo predvideti vseh možnih nezaželenih posledic.

Ontološka in epistemološka nujnost nezaželenih posledic

Uporaba znanosti bo vedno izvor nezaželenih posledic, hkrati pa bo iskala sredstva in načine, kako bi se jim izognila in jih zmanjšala. Dokler bo znanosti

uspevalo to dvoje držati v nekem za ljudi sprejemljivem razmerju, toliko časa bo najbrž tudi prevladovalo pozitivno vrednotenje znanosti in njene uporabe. Kakor hitro pa bi se zgodilo, da bi npr. neželene družbene in ekološke posledice znanstvenih tehnologij dobile značaj velikih katastrofičnih ireverzibilnih razsežnostih, se bo v temelju spremenil odnos javnosti do znanosti. To bi bila sprememba odnosa do znanosti na temelju tragičnega in negativnega izkustva. Kritična zavest znotraj znanosti same, ki opozarja, da trenutno ne more dati zanesljivega vedenja o možnih nezaželenih učinkih za človekovo zdravje in okolje sploh, pa prispeva k temu, da se v javnosti oblikuje bolj trezen in bolj realističen odnos do uresničevanja znanstvenotehničnih možnosti. Tako znotraj ekspertne znanstvenotehnične racionalnosti kot tudi v širši družbi bo morala dobiti priznanje stara kitajska modrost, ki pravi:

*Kdor hoče imeti samo dobro brez zla,
red brez nereda,
ta ne pozna načel nebes in zemlje
in ne ve, kako so povezane stvari.*

Ne samo laiki, ampak tudi strokovnjaki še vedno mislijo, da lahko ponudijo samo dobro brez zla, red brez nereda. Dosedanji znanstvenotehnološki napredek ne opravičuje takšnega pričakovanja. Mnoge neželene posledice uporabe znanja za človekove potrebe in užitke so sicer rezultat kratkoročnih ekonomskih profitnih interesov, prometejske ambicioznosti in usodne domišljavosti. Toda, četudi bodo kdaj v kakšni bolj človeški družbi izginili ti izvori neželenih posledic, bodo še vedno ostali epistemološki izvori, ki so nujni rezultat človekovega nepopolnega vedenja. Ne more se vnaprej predvideti vseh možnih posledic v praksi, ki izhajajo iz uporabe znanja. Vedno obstaja razkorak med spoznanjem in ravnanjem. Vedno so razlike med eksperimentom "in vitro" in njegovo izvedbo "in vivo". Že Nietzsche je opozoril na nepredvidljivost posledic človekovih postopkov. Pri vsakem delovanju, po njegovem, dosežemo mnogo tega, na kar ne mislimo. Samo za bližnje posledice po Nietzscheju lahko rečemo, da so koristne. Dolgoročno pa se po njegovem vsak postopek lahko označi enako kot koristen ali škodljiv. Čas ne samo, da zrelativizira koristnost in škodljivost stvari, ampak razkrije tudi njihovo slabost, načelno pomanjkljivost in minljivost. Nietzsche je zapisal, da nas posledice naših dejanj držijo za ušesa in jim je presneto malo mar, da smo se med tem že "poboljšali". V ekološkem smislu nas za ušesa drži na tisoče velikih odkritij in na njih temelječih inovacij, ki smo jih svoj čas sprejeli brez zadržkov in z velikim navdušenjem. Spomnimo se samo hladilnika in azbesta. Pri vsaki uporabi znanja moramo še danes misliti na to, kako nas bodo jutri naša dejanja in uporabljena spoznanja držala za ušesa, pa čeprav se bomo medtem mogoče že poboljšali tako, da bomo sprejeli npr. ustrezne okoljske zakone, nove tehnološke standarde in podobno.

Poleg epistemoloških izvorov nujnih neželenih ekoloških posledic so tu še vzroki ontološke narave. V koliziji so tri različne ontološke entitete: narava, družba in tehnologija. Tehnologije so po človeku in družbi realizirane spoznavne

možnosti. Realizirane tehnične konstrukcije, proizvodi in procesi so vedno namensko specializirani, funkcionirajo pa v okolju, ki je izredno kompleksno in mnogofunkcionalno. Predmet pugvaškega gibanja so bile do nedavnega predvsem do določenega obsega predvidene in z vidika vojaških in političnih akterjev namerne posledice. Človeštvo pa se sedaj vse bolj sooča z obvladovanjem neželenih, nenamernih in nepredvidenih posledic, tako širših ekoloških, zdravstvenih kot ekonomsko-političnih.

Zasluge in "krivde" znanosti

Postavlja se vprašanje o zaslugi znanosti za želene in odgovornost za neželene posledice njene uporabe. Nesporno je, da je uporabljena znanost postala bistvena sestavina materialnega in družbenega življenja sodobnega človeka. Znanost si lasti zasluge, da je v pozitivnem smislu spremenila človekove delovne pogoje, prispevala k izboljšanju njegovega zdravja, dvignila produktivnost človekovega dela in omogočila razširitev terciarnega in kvartarnega sektorja, omogočila svetovni transport in komunikacije in še in še bi lahko naštevali. Znanost je revolucionirala poljedelstvo s pomočjo botanike, genetike, kemije, tehnike, tako da 5-10 % aktivnega prebivalstva v nekaterih državah prehrani vse ostalo prebivalstvo. Mar niso senčne ekološke strani takšnega kemiziranega in tehniziranega kmetijstva samo druga stran njenega uspeha? Odmislite njene senčne strani in v veliki meri bo izginil tudi njen uspeh. Razbremenite znanost "krivde" za njene senčne strani in odvzeti ji morate tudi njene zasluge za uspehe. Neposredna ali posredna udeležba znanosti v vseh teh spremembah skoraj ni predmet spora in dvoma. Moderna znanost je pri moderni tehnologiji nenamerno soudeležena pri proizvodnji neželenih posledic kot tudi pri proizvodnji uspehov. Moderna znanost ne more zanikati svojih povezav s tehnologijo in njenimi proizvodi. Samo če bi dokazali, da moderna znanost ni v nikakršni niti pozitivni niti negativni povezavi s tehnološkimi temelji sodobne civilizacije, bi znanost lahko razbremenili soudeležbe pri nastajanju nenamernih in neželenih posledic sodobnih tehnologij. Uporabljena znanost je postala usodno povezana ne samo s človekovim življenjem, ampak s celotnim življenjem na našem planetu. Vsi ljudje skupaj z znanstveniki in inženirji stojimo pred vprašanjem, kakšen svet ustvarjamo s pomočjo znanosti in na njih temelječih tehnologijah? Pri družbeno moralni sporni toda namerni uporabi ali celo zlorabi znanosti je odgovor nedvoumno jasen: odgovoren je tisti, ki je izpeljal takšno uporabo znanosti za družbene in moralno problematične ali celo očitvidno nesprejemljive cilje. Če so pri tem sodelovali znanstveniki, so pač tudi oni odgovorni. V načelu pa znanstveniki ne morejo biti odgovorni za to, kako se njihova odkritja uporabijo za vojaške, ekonomske, tehnološke in politične cilje. Za to so odgovorni biznis, vojska, politika. Toda, kdo je kriv za nenamerne in nezaželene stranske učinke uporabe znanja, ki jih nihče ni hotel in tudi ne načrtoval? Ali znanost lahko odvrne: to mene ne zadeva, jaz si lastim samo zasluge za pozitivne hotene rezultate uporabe znanstvenih spoznanj? Iz tega sledi, da če so cilji sprejemljivi, potem je vsaka uporaba znanja nujno

dobra in ničesar slabega in negativnega ne more pri tem nastati. Ta aksiom je v očitnem sporu z vsem izkustvom moderne uporabe znanosti od industrijske revolucije dalje. Ekološko dejstvo je, da so nenamerne in nezaželene posledice za določen čas tako neločljivo povezane s pozitivno zelenimi rezultati in funkcijami, kot sta neločljivi obe strani bankovcev. Kot ne moremo vzeti bankovca tako, da bi vzeli samo eno njegovo stran, tako moramo tudi kot celoto vzeti neko tehnološko rešitev z njenimi zelenimi in neželenimi učinki. Če ne sprejmemo te celote, tudi ne moremo uživati dobrih strani. Seveda pa lahko eno tehnološko rešitev, v kateri je določen splet zelenih in neželenih učinkov, znanstvenotehnološko ustvarjalno zamenjamo z drugo rešitvijo, kjer bo sicer drugačen splet zelenih in neželenih učinkov, toda praviloma nikdar nimamo samo zelenih učinkov. Običajno smo razočarani, če mislimo, da neželnih učinkov ni. Ta odsotnost je samo navidezna, začasna, dokler nezaželeni učinki ne postanejo manifestni oziroma smo jih sposobni identificirati z razpoložljivimi raziskovalnimi sredstvi in metodami. Degradacija stratosferskega ozona zaradi freonov v naših hladilnikih, zaradi sestavine naših sprejev in drugih sredstev, je potekala že davno prej, preden se je ta proces empirično raziskovalno nesporno potrdil. Ni tehnoloških rešitev s pomočjo znanosti, ki ne bi bila vsaj v nekem pogledu obremenilna za okolje in v tem smislu nezaželena z vidika človekovih ocen in kriterijev. To dejstvo je biokemik Barry Commoner na literarni simbolni način formuliral kot ekološki zakon, ki se glasi: brezplačnega kosila ni. Če si znanost lasti zasluge za številne dobrobiti, kar ji ni mogoče odrekati, potem mora biti samo dosledna in nase prevzeti tudi nevšečno breme nenamernih neželenih posledic uporabe znanosti. Znanost kot izvir hotenega zelenega dobrega, je hkrati izvir nehotenega in nenamernega zla. Vlogo znanosti v človeški kulturi bomo dojeli v vsej resnici, če bomo razkrili ontološke in epistemološke izvore neželenih posledic pri uporabi znanja. Takšno razkritje nima namena, da bi znanost moralno obsojalo, ampak da bi lahko odkrito in pogumno pogledali tudi v grozljiva tveganja, ki so povezana z našo ustvarjalno uporabo znanja, čeprav nas pri tem lahko vodijo vzvišeni in plemeniti moralni cilji.

Pozneje smo odkrili nezaželene in nenamerne stranske ekološke učinke uporabe pesticidov, herbicidov, umetnih gnojil. Nismo še odkrili, kakšni so učinki na naše zdravje tisočih kemičnih sestavin, ki so v našem okolju in v naši hrani zaradi postopka pridelave in predelave hrane. Ne vemo, kakšne vse bi lahko bile nezaželene posledice uporabe genske tehnologije v kmetijstvu. Domišljavo bi bilo reči, da so dosedanje nenamerne in nezaželene posledice tehnološke uporabe znanosti zgolj posledica splošne ekološke nevednosti in neprevidnosti, da pa bo odslej vse drugače. Znanost je sicer sama sposobna odkrivati nezaželene posledice, toda ne vedno pravočasno. Uporaba znanja jih bo tudi vedno proizvajala. Mogoče obstaja celo naslednja odvisnost med zelenimi in neželenimi posledicami: kolikor bolj so radikalne zelene posledice, toliko bolj je verjetno, da bodo tudi bolj radikalne ali celo katastrofične neželene posledice.

Družbenomoralna odgovornost znanosti

Glede družbenomoralne odgovornosti znanosti obstajata dva nasprotujoča si odgovora: zmeren in radikalno-fundamentalen. Zagovorniki zmernega stališča sodijo, da obstaja odgovornost samo na ravni uporabnikov znanja, na ravni proizvodnje znanja pa obstaja odgovornost znanstvenikov samo za kakovost znanja. Radikalno-fundamentalno stališče pa sodi, da se etični problemi iz sfere uporabe znanosti postopoma selijo in širijo v sfero samega raziskovanja. Medicina je gotovo najstarejši primer etične regulacije raziskovanja. Na primeru začasnega moratorija določenih tipov raziskav se je v sredini sedemdesetih let pojavila etična regulacija tudi na področju molekularne genetike. Nekateri ta moratorij celo ocenjujejo kot prvi primer prostovoljne omejitve raziskovanja v zgodovini znanosti s strani same znanstvene skupnosti, ki je izhajala iz občutka odgovornosti do možnih tveganj. Dejstvo je, da ne moremo pridobiti kakršnega koli znanja, npr. na področju psihologije, medicine, pedagogike, sociologije, če bi takšna pridobitev ogrozila in prizadela sociopsihološko osebnostno integriteto človeka ali njegovo zdravje. V tem neeksplicitnem in neformaliziranem moralnem okviru v glavnem potekajo raziskovanja na tem področju, in te omejitve se jemljejo kot samoumevne. Ker se ne poskuša prekoračiti teh okvirov, se te omejitve sploh ne občutijo kot etične meje raziskovanja. Gotovo tudi na naravoslovnem, biotehničnem in tehničnem področju ne bi bilo moralno izvesti eksperimente, če bi ti lahko ogrozili ljudi, njihovo zdravje ali njihovo blaginjo. Moralno bi bilo tudi sporno, če tovrstni poskusi sicer ne bi prizadeli sedanjih ljudi, bi pa obremenili s svojimi časovno oddaljenimi posledicami bodoče generacije. Eksplicitni formalni premik etične regulacije v sfero samega raziskovanja v bistvu pomeni, da se mora tudi znanje pridobivati pod določenimi etičnimi pogoji, kjer pridobitev novega znanja za vsako ceno ne more izstopati kot absolutna torej od drugih vrednot neodvisna vrednota. V tem smislu ne bi bila posebno sporna etična odgovornost znanstvenikov na ravni samega raziskovanja. Na hudo nesoglasje in odpor pa naleti razumevanje znanstvenikove odgovornosti na ravni samega pridobivanja znanja, če se razume kot odgovornost za praktične možnosti, ki tičijo v sami teoriji in v pridobljenem spoznanju sploh. Če se skuša znanstvenike raziskovalno praktično angažirati za očitne neetične cilje, potem je seveda možna etična drža posameznikov, ne glede na dvomljivost njihovega uspeha, da odklonijo svoje usluge. Tako je v svojem pismu Hans Bethe (1995,30) pozval vse znanstvenike sveta, naj se odrečejo sodelovanju pri ustvarjanju, razvoju, izboljšanju in proizvodnji nuklearnega orožja (Bethe 1995, 30) Kako pa naj znanstvenik ravna, če raziskovanje nima nobenih praktičnih ciljev, bolj ali manj jasno pa se sluti tudi njegove možne praktične neetične aplikacije? Naj se mar zaradi tega odrečejo nadaljnemu raziskovanju? To za znanstveno skupnost gotovo ni sprejemljiva rešitev. V kolikor samo raziskovanje ne ogroža ljudi in njihove blaginje, potem ostane edino to, da tako širšo strokovno kot laično javnost vseskozi informirajo o možnih poteh zlorabe odkritij in da niso ravnodušni do načina, kako se v družbi uporabljajo njihova odkritja. Bertrand Russell je že leta 1959 zavrnil omejeno pojmovanje odgovornosti znanstvenikov, češ da je njihova edina vloga, da priskrbijo znanje, ne pa

da bi se čutili odgovorne tudi za nač in, kako družba uporablja njihova odkritja. Po Russellu so znanstveniki dolžni skrbeti, da se njihova znanja uporabljajo v splošnem interesu. Russell še ni bil pozoren na to, kako je s problemom odgovornosti znanosti tedaj, ko se znanje sicer uporablja v splošnem interesu, pa vseeno nastopijo nezaželene in nenamerne posledice. Russella je v tem času skrbelo, kar je bilo razumljivo, namerna zloraba znanosti, ne pa nenamerne in nezaželene posledice. Opozoril je, da je bila znanost od vsega začetka tesno in zlovesče povezana z vojno. Arhimed je svoje znanje prodal sirakuškemu tiranu, ki ga je uporabil za boj proti Rimljanom, Leonarado da Vinci je dobil od milanskega vojvode plačilo za utrdbe, Galilea pa je zaposlil veliki vojvoda Toskanski, ker je znal računati pot izstrelkov. Znanstvenike, ki so v francoski revoluciji ušli giljotini, so usmerili k raziskovanju razstreliv. Med častne izjeme, ki niso služili vojnim mešetarjem, je Russell prištel Faradaya. Med krimsko vojno se je britanska vlada obrnila nanj po nasvet glede uporabe strupenih plinov pri napadu na utrdbo. Faraday je odgovoril, da je stvar popolnoma izvedljiva, da pa je nečloveška in sam ne želi imeti opravka s tem. (Russell 1988, 225-226) Da se mora znanost čutiti odgovorna in prizadeta tudi za način, kako se njena spoznanja uporabljajo v družbi, izhaja že iz tega, da spoznanja stalno razširjajo svet možnega delovanja. Brez znanja ne bi bila možna niti njegova uporaba niti zloraba, niti obstoj zaželenih pa tudi ne nezaželenih posledic.

Dva velika genija dvajsetega stoletja, fizik Einstein in filozof Heidegger, sta npr. do istega zgodovinskega pojava, to je nacionalsocializma, pokazala zelo različno, če že ne kar nasprotno moralno držo. Ko so Einsteina po porazu nacistične Nemčije leta 1946 povabili, da se znova pridruži Bavarski akademiji znanosti, je povabilo zavrnil in zapisal: "Nemci so poklali moje židovske brate; z Nemci ne maram imeti nobenega opravka več." (Hoffmann, Ducas 1980, 229); Ko so Einsteina leta 1949 povabili, da uradno obnovi zveze z inštitutom cesarja Viljema, ki se je preimenoval v Max Planckov inštitut, je ponudbo takole zavrnil: "Nemški zločin je v resnici najbolj gnusen v zgodovini tako imenovanih civiliziranih narodov. Nemški intelektualci se -kot celota- niso obnašali nič bolje kakor drhal. In še zdaj ni nobenega znaka kakega obžalovanja in nobene resne želje, da bi popravili tisto malo, kar je po množičnem pobijanju še mogoče popraviti. Zaradi teh okoliščin čutim neukrotljiv odpor do tega, da bi sodeloval pri čemer koli, kar ima kakršno koli zvezo z javnim življenjem v Nemčiji..." (Hoffman, Ducas 1980, 229). Einsteinova sodba v bistvu zadane tudi Heideggerjevo držo. Ne glede na to, zakaj, kako in koliko časa je bil Heidegger povezan z nacionalsocializmom, je še bolj tragično in nerazumljivo to, da vsaj do sedaj ni znano, da bi Heidegger po drugi svetovni vojni javno obsodil nacionalsocializem in njegove zločine ter obžaloval svoje sprege z nacističnim režimom.

Tudi za sodobno ekološko zavest je relevantna naravnost Russell-Einsteinovega manifesta, ki se obrača na ljudi kot pripadnike biološke vrste ne pa kot na pripadnike posamičnih držav, strank, ver in nacij. Kot je pojav atomskega orožja po Russellu in Einsteinu zahteval nov način mišljenja in učenja, tako tudi sedanji ekološki položaj človeštva zahteva nov način mišljenja, učenja in ravnanja.

LITERATURA

- Hoffman, Banesh in Dukas, Helen. 1980. Einstein. Ustvarjalec in upornik. Založba Obzorja, Maribor.
- The Russell-Einstein Manifesto v: The Pugwash Conferences on Science and World Affairs, The Pugwash Council: London 1990.
- Letter by Hans Bethe v: Pugwash Newsletter, July/October 1995,30.
- Rotblat Joseph.1995. Reminiscences on th 40th Anniversary of the Russell-Einstein Manifesto. Pugwash Newsletter, July/October 1995, 48-52.
- Russell, Bertrand. 1988. Družbena odgovornost znanstvenikov. V: Andrej Kirn (ur.). 1988. Znanost v družbenovrednotnem svetu, 225-225. Delavska enotnost. Ljubljana.

ODNOSI Z ITALIJO - KLJUČNI PROBLEM ZUNANJE POLITIKE PO NEODVISNOSTI¹

Povzetek. *Analiza prvih petih let slovenske zunanje politike po osamosvojitvi pokaže, da so bile možnosti uresničitve ugodnih izhodiščnih podmen "nove majhne" države v mnogih točkah odvisne od razvoja slovensko-italijanskih odnosov. Italija je med razvijanjem samostojne zunanje politike izkoristila dejstvo, da Slovenija ni nedvoumno opredelila svojih nacionalnih interesov in se je celo odrekla uveljavljanju svojega deleža državnostne zapuščine federacije, od katere se je razdružila. V pomembni meri pa je na mednarodni položaj Slovenije vplivalo novo strateško ravnotežje v srednji in južni Evropi po posegu ZDA v bosansko vojno leta 1995. Slovenija je povečala strateško težo, kar je olajšalo pridružitvev Evropski uniji, a težko je verjeti, da so s tem izginili vzroki, ki so zadnja tri leta zapletali odnose z Italijo. Italija - kot konkurentka in kot partnerka - je zelo pomembna količina, s katero bo Slovenija morala trajno računati.*

Ključni pojmi: *osamosvojitve, nacionalni interesi, državna zapuščina, Italija.*

Izhodiščne podmene po osamosvojitvi

Zunanja politika Slovenije, ki je v okviru mednarodnih odnosov in mednarodnega prava hkrati »majhna« in »nova« država, a se lahko sklicuje na konstitutivni delež v razpadli jugoslovanski federaciji, se je - če sklepamo po praktičnih potezah - v obdobju po 15. januarju 1992, ko jo je priznala večina držav, oprla zlasti na izhodišča, ki so nastajala kot pragmatični odmevi na zunanja dogajanja pod skupnim geslom približevanja Evropi. Ker je bila ta praksa javnosti prikazana kot metodologija reševanja dilem nove in majhne države, se je zdelo, da je to že kar zunanjepolitična strategija. Napisane podmene bi bilo mogoče povzeti takole:

a) Samostojnost države, torej fizična varnost in neodvisnost sprejemanja političnih odločitev, ni vprašljiva. Tako je, prvič, zaradi evropskega konsenza o (sred-

* Mag. Mojca Drčar Murko, publicist, Delo, Ljubljana.

¹ Prispevek je del raziskovalne naloge iz projekta Slovenija v mednarodnih odnosih, ki ga financira Ministrstvo za znanost in tehnologijo.

nje) evropski naravi Slovenije, zaradi česar večje države prostovoljno omejujejo uporabo moči, ki jim je na voljo (samoomejijo); drugič, zaradi narave evropskih integracijskih procesov, ki zmanjšujejo pomen državnih meja in zmanjšajo pomen ozemlja in fizične moči; tretjič, zaradi trajnega velikega pomena pravice naroda do samoodločbe, saj se je na njeni podlagi Slovenija oprla na zaščitniško veliko silo (Nemčijo), ki je tedaj naredila prvo dejanje osamosvojitve nemške zunanje politike po združitvi in je priznanje Slovenije izsilila v odprtem konfliktu s tedanjo politiko ZDA; četrtrič, ker je mednarodna strankarska povezanost nove slovenske politične elite (krščanski demokrati, socialisti) proizvedla utvaro, da bodo velike države naklonjeno obravnavale Slovenijo, če bi prišlo do konfliktov zastran njenih življenjsko pomembnih koristi.

b) Stališče, da je Jugoslavija razpadla (»dissolution model«), je v mednarodni skupnosti zamenjala teza o odcepitvi nekaterih republik od matične države (»breakaway model«); tako je, tudi zaradi splošnih določil mednarodnega prava, nesporno slovensko nasledstvo treh najpomembnejših pogodb (»pariške« iz leta 1947 za priključena italijanska ozemlja, »osimske« iz leta 1975 za priključeni del Svobodnega tržaškega ozemlja in avstrijske državne pogodbe iz leta 1955), ki so - poleg pravnega sankcioniranja prenosov suverenosti po drugi svetovni vojni - uredile ali nakazale poznejše rešitve statusnih državljskih in premoženjsko-pravnih vprašanj, seveda pa tudi vseh drugih pogodb, ki so podlaga za rešitve v postopku delitve premoženja, pravic, interesov in obveznosti razpadle skupne države.

c) Problemi, ki se pojavljajo v odnosih s sosednjimi državami, so »posamezni«, med seboj nepovezani, torej samo bilateralni, in rešljivi znotraj teh posameznih, s celoto mednarodnega položaja Slovenije ne neposredno povezanih kompleksov.

č) Majhnost državnega ozemlja ni ovira polni uveljavitvi Slovenije kot neodvisne države, temveč prednost, ker so v primerjavi z večjimi državami stroški vključevanja Slovenije v evropska gibanja majhni, skoraj zanemarljivi. Prav zato ni treba iskati zavezništev drugih držav v tranziciji, narobe, Slovenijo bi te celo ovirale pri napredovanju; majhna, deloma že tržno razvita Slovenija, zunaj balkanske vojne in nečlanica varšavske zveze, lahko deluje samostojno in brez posredništev.

d) Vojna v Bosni in Hercegovini in dejstvo, da je velik del ozemlja sosednje Hrvaške vojaško okupiran, za strateški položaj Slovenije nista pomembni; Srbija kot država je, dokler traja vojna, »zamrznjena«, njeni interesi niso v nobeni zvezi z zunanjepolitičnimi koristmi sosednjih držav, s katerimi ima Slovenija nekatera neresena vprašanja.

e) Časa za reševanje odprtih vprašanj je dovolj. Slovenija ima alternative. V primeru neuspelega pridruženja EU je enakovredna alternativa Efta (Evropsko združenje za svobodno trgovino) ali Cefta, torej prostocarinsko območje držav višegrajske skupine.

Posledica tako razvrščenih podmen, ki jih ugotavljamo na podlagi analize praktičnih dejanj, je bila, da je Slovenija na izzive odprtih mednarodnih vprašanj odgovarjala prepozno, brez zadostne koordiniranosti med posameznimi izvedbenimi sektorji zunanje politike, deloma pa samozadovoljno in brez strahu, da bi se posamezni problemi utegnili na določeni točki povezati v resnejšo grožnjo.

Zaradi notranjepolitičnih vzrokov se je nova politična elita v Sloveniji tudi ostro razmejila do preteklosti, celo do tiste skrajne meje, ki je poskus prevrednotenja pomena narodnoosvobodilnega boja med drugo svetovno vojno, čeprav je samostojna Slovenija od poveljne ureditve podedovala ključne mednarodne pogodbe z razmejitvami in urejenimi drugimi posledicami prenosov suverenosti. Položaj je bil še težavnejši zaradi lahkomišelnega podcenjevanja protikomunistične propagande, ki je prihajala iz sosednjih držav, celo tedaj, ko je bila predvsem protislovenska in rasistična in se je opirala na vzorce narodnostnega podcenjevanja Slovencev iz obdobja med dvema svetovnima vojnoma. Slovenska stran se ni hotela nemudoma zoperstaviti napadom italijanskih neoiredentistov in se je odpovedala utrženju velikanskega moralnega zgodovinskega kredita iz obdobja med letoma 1915-1945, neprimerno večjega od zgodovinskega dolga Slovenije do Italije iz obdobja po vojni.

»Mladost« države kot omejitev v zunanji politiki

Italija se je v izboru med dvema možnostima - napadalnim uresničevanjem nacionalnih interesov in kooperativnostjo - kmalu po priznanju Slovenije odločila za prvo. Se je odločila tako zato, ker interesov ne bi bila mogla uresničiti v okviru normalnega medsosedskega sodelovanja? Ali pa so se interesi oblikovali šele potem, ko je namesto prejšnje srednje velike Jugoslavije mejila na majhno, z vprašanji nasledstva razpadle skupne države obremenjeno novo državo?

O ponovni vzpostavitvi statusa quo ante bellum govorimo, ko nekoč veljavno, in pozneje z različnimi dogodki in razmerami spremenjeno dejansko stanje, dobi prvotno obliko. Težnja k vrnitvi v stanje pred spremembami, na položaj pred vojno in pred teritorialnimi in drugimi spremembami je, domnevamo, postala aktualna prav zaradi občutnih sprememb na ozemlju nekdanje Jugoslavije, možno pa, da tudi zato, ker se je izkušeni italijanski diplomaciji ponudila priložnost, da posredno revidira nekatere pogodbe z Jugoslavijo, ki jih je že dalj časa - del političnih krogov pa od začetka - štela za prisilo od zunaj. Med dejstvi iz petletne zgodovine mednarodnih odnosov Slovenije in Italije je najti taka, ki bi potrdila domneve.

Italija je izkoristila dejstvo, da Slovenija ni bila sposobna (ali voljna) nesporno opredeliti nacionalnih interesov, ko se je zaradi soočenja s prejšnjim sistemom in njeno vladajočo plastjo deloma odrekla mednarodnemu uveljavljanju državno-stne dediščine. To neprevidno početje, ki ni razlikovalo med notranjim političnim bojem in trdnimi točkami državnosti po mednarodnem pravu, je bilo občasno pod vtisom kratkoročnih političnih ciljev sodelovanja med nekaterimi političnimi strankami obeh držav.

Le občasno in premalo dosledno, da bi v očeh drugih veljalo za nesporni notranji konsenz, je zato Slovenija mednarodno uveljavljala konstitutivni delež, ki ga je imela v SFRJ, pa tudi v Kraljevini SHS po letu 1918, ter v Jugoslaviji po letu 1929.

Polemike ob 50. obletnici kočevskega Zbora odposlancev slovenskega naroda so leta 1993 pokazale, da se naslednice političnih sil, ki so leta 1943 nasprotovale priznanju legitimnosti prvega slovenskega parlamenta in vztrajale pri stališču pravne kontinuitete predvojne Jugoslavije, niso zavedale, da z zanikanjem kočevske »konstituante« (Makso Šnuderl) ogrožajo državnost in celovitost leta 1991 osamosvojene Slovenije. Tako je vodja poslanske skupine slovenskih krščanskih demokratov Polajnar navajal mnenja, po katerih naj bi bil Kočevski zbor z vstopom v Avnoj pripeljal Slovenijo pod jugoslovanski jarem. (Polajnar 1993)

Del te neracionalnosti, ki bi v skrajnem primeru lahko povzročila, da bi slovenski narod, potem ko je dobil nacionalno državo, z odrekanjem državnostnim koreninam iz prejšnjih držav, prostovoljno pristal na izgubo pravic, ki jih je že imel, je mogoče pojasniti v duhu časa. Teoretični prispevki o slovenski samostojnosti in pravici do nacionalne države so bili med prizadevanji za osamosvojitve namenjeni mobiliziranju slovenske javnosti in mednarodnemu utemeljevanju pravice do samoodločbe z argumentom, da ta dotlej še ni bila izkoriščena. Bučar piše: »Odločitve o tem, da se vključi v Kraljevino SHS, ta narod ni nikoli sprejel... Z vidika naravnega prava so odločitve Avnoja, kolikor zadevajo ta za narod tako usodna vprašanja, v svoji zakonitosti vsaj vprašljive.« (Bučar 1987, 153)

Čeprav je poudarek na »naravnem pravu«, se je v dnevni politični praksi zavračanje Avnoja razumelo kot notranjepolitični boj za pridobitev konsenza volivcev in za pripravljanje revizije zgodovine, kar bi bila »zmaga« stališč sil, ki so v obdobju med letoma 1941-1945 zastopale Osvobodilni fronti nasprotna stališča. Nevarno je bilo, da bi razlaga o tem, da pravica do samoodločbe še ni bila »izkoriščena«, v mednarodnem pogledu zapletla zgodovinske pridobljene pravice slovenske države. Osamosvojena Slovenija bi tvegala, da ji druge zainteresirane države ne bi priznale pravice do deležev državnosti, ki jih je de facto imela v vseh državah južnoslovanskih narodov po prvi svetovni vojni, posebej pa še v FLRJ in SFRJ po drugi. Ni brez podlage sum, da so bile te tuje države zainteresirane, da bi to notranjo in hkrati mednarodno bitko slovenske politične stranke izvedle pod plaščem mednarodnega protikomunizma, ker bi bilo v tem primeru manj videti njihove nacionalne interese, ki so jih skrivale za ideologijo in političnimi gesli.

Manj nevarno je bilo odklanjanje dediščine v zunanjepolitični strategiji, kjer se je spremenilo v geslo »proč od Balkana«, a tudi tu je onemogočilo normalizacijo politike meddržavnih odnosov z državami naslednicami SFRJ, odrinilo probleme nasledstva zgolj na področje financ in prepustilo oblikovanje skupne strategije štirih nesrbskih naslednic SFRJ naključju in presojam posameznih držav. To je okoliščina, ki je bila ob podpisovanju daytonskega sporazuma v Parizu 14. decembra 1995 skoraj usodna: države naslednice so, čeprav je vprašanje državnega nasledstva (state continuity) v veliki meri odvisno od njihovega enotnega stališča do Srbije in Črne gore, delovale nekoordinirano in kaotično. Slovenija je na primer trdno računala s tem, da bo Hrvaška ZRJ priznala državno nasledstvo SFRJ na podlagi več kot dvoumnega sklicevanja na mednarodnopravno subjektiviteto Srbije in Črne gore pred 1. decembrom 1918, in na tej napačni podmeni sprejela tudi konkretne sklepe.

Zaradi »državnega razloga« bi bilo stališče določenih političnih strank o tem, da naj bi bila pravica do samoodločbe prvič izkoriščena šele s plebiscitom 23. decembra 1990, smotrno ločiti od mednarodnopravnih dejstev in ugotoviti:

a) da je bila Slovenija v kratkem obdobju obstoja slovenske narodne vlade od 29. oktobra do 1. decembra 1918 v fazi državnega osamosvajanja; b) da v poznejši unitarni Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev do leta 1929 in v Jugoslaviji do leta 1943 (ko je v praznini zaradi okupacije prevzel mednarodnopravno subjektiviteto Avnoj) sicer ni dobila priznanja narodne identitete, a bila je konstitutivni, ne Srbiji priključeni del države. Odpovedati se deležem v obeh bi pomenilo podpreti tezo Srbije in Črne gore, da naj bi Kraljevina SHS nastala okoli njiju s priključevanjem drugih južnoslovanskih narodov, zaradi česar naj bi njuna mednarodnopravna subjektiviteta nikoli ne ugasnila, druge države pa bi bile zdaj šele prvič priznane. V korist te teze navajajo dejstvo, da je Kraljevina SHS prevzela nasledstvo pogodb Srbije, ne pa Avstro-Ogrske, katere deli so bile današnja Slovenija, Hrvaška in BiH. K temu je treba dodati, da ne samo teh, ker ni prevzela niti nasledstva mednarodnih pogodb Črne gore (Degan 1992, 831).

Osolnik v opisu dela kočevskega Zbora odposlancev slovenskega naroda navaja iz referata Darka Černeja na zborovanju pravnikov 19. in 11. oktobra 1943 na Suhorju pri Metliki dokaz, da se je ob poudarjanju pravice slovenskega naroda do samoodločbe mislilo na pravico do samostojne države: »Ko je slovenski narod povezal svojo usodo z drugimi narodi Jugoslavije, se ni odrekel suverenosti in pravici do samoodločbe... prave suverenosti naroda ni brez pravice do odcepitve in oblikovanja samostojnih držav... Splošno sprejeto načelo o suverenosti naroda bi bilo prazna fraza brez vsebine, ako bi narodu sicer priznavali suverenost, odrekli pa možnost, da jo v praksi izvaja s tem, da se organizira, kakor sam hoče in smatra za najbolje, stopa z drugimi narodi v federativna razmerja, da se more od njih tudi povsem odcepiti ...« (Osolnik 1993).

Izvršni odbor OF je 11. septembra 1943 razpisal splošne in javne volitve v Zbor odposlancev z namenom, da položi račun o dotedanjem delu in z glasovi izvoljenih predstavnikov slovenskega ljudstva uzakoni dejansko oblast na slovenskih tleh. V zvezi s tem Osolnik piše: »Ne glede na zapletene okoliščine, ki so krojile usodo posameznikov, je vendar razumljivo, da so bili na Zboru odposlancev v Kočevju zastopani le tisti Slovenci, ki so se opredelili za narodnoosvobodilni boj na strani zavezniških in pridruženih sil. Te so, kot zmagovita stran v drugi svetovni vojni, uzakonile mednarodni pravni red, ki je Avnoju priznal mednarodnopravno subjektiviteto in sukcesijo Jugoslavije. Z omenjenega zbora pravnikov je spomenica, v kateri je rečeno, da 'ne kršijo kontinuitete države, temveč jo z borbo ob strani velikih zaveznikov... le utrjujejo'« (Osolnik 1993).

Z Zborom odposlancev se je spremenil državnopravni status Slovenije. Jambrek piše: »Tudi avnojski odlok O zgraditvi Jugoslavije na federativnem načelu se sklicuje na 'pravice vsakega naroda na samoodločbo, všteti pravico na odcepitve ali združitve z drugimi narodi'... To potrjuje tudi primer tedanjega osvobodilnega in državotvornega procesa slovenskega naroda; najprej je bila grajena in dograjena slovenska narodna država, katere prvi parlament (Kočevski zbor) je dal slovenski delegaciji pooblastilo, da se sporazume o graditvi federacije. Šele z Deklaracijo

o potrditvi dela slovenske delegacije na II. zasedanju AVNOJ, ki je bila sprejeta februarja 1944 na črnomaljskem zboru, je postal s stališča slovenskega naroda veljaven sklep o vključitvi Slovenije kot federativne enote v Demokratično federativno Jugoslavijo.« (Jambrek 1987, 165)

Če prva južnoslovanska država še ni prinesla polnega priznanja narodne identitete, je z izvolitvijo prvega slovenskega parlamenta, ki mu je bilo odgovorno odposlanstvo v Avnoj, slovenski narod dobil vse oznake državnopravnega subjekta.

Na tem mestu naj bo omenjeno še, da so v osemdesetih letih srbski zagovorniki okrepljenega centralizma spodbijali veljavo določil tedanje veljavne ustave, posebno tistih, ki so republikam (deloma tudi pokrajinam kot posebnim federativnim entitetam) priznavala državnost. Smilja Avramov je pisala: »1. člen ustave opredeljuje SFRJ kot zvezno državo, a 3. člen tudi socialistične republike, ki sestavljajo Jugoslavijo, definira kot države, oprte na suverenost narodov. Okoliščina, da 1. člen ustave ob pojasnilu, da gre za »zvezno državo«, navaja kvalifikacijo »državne skupnosti prostovoljno združenih narodov in njihovih socialističnih republik«, izpušča pa besedo »suverena«, je mnoge kritike našega sistema spodbudila, da predstavljajo Jugoslavijo kot specifično konfederacijo, kar je de lege lata nesprejemljivo.« (Avramov 1987, 31)

Notranjepolitične pobude so morda vzrok, da Slovenija v mednarodnem okviru sistematično ne poudarja konstitutivnega položaja republike Slovenije v okviru jugoslovanske ustave iz leta 1974. To bi bila namreč morala storiti v odnosih z Italijo, ko je le-ta glede pogodbe iz leta 1975 (osimske) začela uveljavljati doktrino rebus sic stantibus, čeprav je bila Slovenija kot »republika-država« ključni dejavnik na pogajanjih tedanje Jugoslavije in brez njenega soglasja do pogodbe ne bi prišlo. To velja tudi za stališče Republike Avstrije (o pravni diskontinuiteti pogodb v odnosih s Slovenijo), ko gre za avstrijsko državno pogodbo; nesporno je, da je imela Slovenija največji interes, da je Jugoslavija, kot zaveznikom pridružena država, podpisala to pogodbo. Posledica vsega je, da so stališča glede nasledstva SFRJ prej rezultanta pravnih premislekov drugih držav in mednarodnih organizacij, kot pa posledica načrtni aktivnosti Slovenije, ki bi s tem - in ne samo v finančnem pogledu - branila življenjske interese.

Za upoštevanje pomena let 1943/44 kot pravne podlage slovenske državnosti je vredno omeniti še, da je prišlo med srbskimi in slovenskimi pravniki do razlik pri ocenjevanju državnopravnega pomena Avnoja. Simović navaja, da se je teza, ki jo je zastopal F. Čulinović, oprta na podmeno, da »je obstajala gosta mreža vzajemno povezanih organov oblasti..., a še ni bilo države, ki je nastala šele na drugem zasedanju Avnoja«, razlikovala od teze M. Šnuderla, ki je sodil, da je ta »registriral in pravno formuliral vse, kar je tedaj dejansko obstajalo in nastajalo.« (Simović 1958, 37-39)

Nesistematično mednarodno uveljavljanje ustavnopravnih argumentov, ki utemeljujejo slovensko državnost vsaj od leta 1944 in poznejšo prostovoljno združitve v federativni državi, če ne že konstitutivnega prispevka Slovenije Kraljevini SHS in Jugoslaviji, je del širših vprašanj, ki presegajo zunanjepolitične okvire, imajo pa daljnosežne posledice za mednarodni položaj Slovenije. So deli

splošnega vprašanja oblikovanja konsenza o slovenskih nacionalnih interesih, ki nastajajo med zorenjem družbene zavesti o odgovornostih, ki zdaj po obsegu in angažiranju - drugače, kot v prejšnji razširjeni konfederalni avtonomiji - zahtevajo neprimerno večje zunanjepolitično prizadevanje.

Vmesna bilanca izhodiščnih podmen

V petih letih samostojnosti se je obdržal le manjši del prvotnih podmen slovenske zunanje politike (začasna samoomejitev nekaterih držav v odnosih s Slovenijo, priznavanje pripadnosti k Srednji Evropi in primernosti za vključitev v EU). Nekaj jih še deluje (določene, a za dogajanja neodločilne strankarske povezave, teza o razpadu Jugoslavije, ki pa je občasno na preizkušnji, ker interesi držav naslednic Jugoslavije niso identični), večji del izhodišč pa so dogodki zanikali.

Nemčija ni več zaščitniška država Slovenije, problemi s sosednjimi državami so kompleksni in so - z dotikanjem interesov drugih držav - postali praktično večstranski, majhnost ozemlja, prebivalstva in tržišča so objektivne oteževalne okoliščine, povezava interesov Srbije in Italije v okrilju nasledstva SFRJ priča o območju povečane nevarnosti za interese Slovenije. Teza o odločilnosti mednarodnih strankarskih povezav je propadla na vsej črti. Fizični suverenosti Slovenije sicer ni grozila nevarnost, grozi pa ji zožitev manevrskega prostora, ki ga želi imeti na voljo kot samostojna država. Zaradi specifičnega pomena bilateralnih odnosov s sosednjimi državami - z Italijansko republiko in Republiko Avstrijo in Republiko Madžarsko kot naslednicami držav, ki so v preteklosti izvajale suverenost nad deli današnjega slovenskega državnega ozemlja - je nevarnost tudi ta, da bi se katera od njih potegovala za »pokroviteljstvo« nad pripadniki manjšin v Sloveniji, kar bi morda vodilo do zamisli o protektoratu(tih) in bi bistveno zožilo opravilno sposobnost majhne nove države v mednarodni skupnosti. Tak namig je Slovenija že doživela tri dni pred diplomatskimi priznanji, dne 12. januarja 1991, ko si je Italija s trojno spomenico o položaju narodnostnih manjšin nameravala zgraditi vzvod za posege na območja, ki jih je z londonsko spomenico 1954 de facto, z osimsko pogodbo iz 1975 pa de jure odstopila bivši Jugoslaviji, priključena pa so bila republiškim ozemljem Slovenije in Hrvaške.

Sprememba strateškega okolja Slovenije po posegu ZDA v bosansko vojno

Poleg relativno lokaliziranih dejavnikov, ki so vplivali na slovensko zunanjo politiko, ali pa je ona odgovarjala nanje, je v širšem strateškem okolju z vstopom ZDA v balkansko vojno nastal položaj, katerega vplivom se Slovenija ni mogla izogniti. Parovel piše: »... Realno preostane samo vodilna vloga ZDA... Naj Evropejcem ugaja ali ne, naj ugaja ali ne samim Američanom, v tej zgodovinski fazi imajo v rokah usodo svetovnega strateškega ravnotežja... Na obrambnem evropskem kvadrantu je zdaj strateški izbor Nata in ZDA že razviden; utrjevanje

vzhodne strateške meje (limesa), ki naj se čim bolj približa Rusiji in Skupnosti neodvisnih držav... in dovoljuje nadzorovanje žarišč napetosti. Verjetni namen je oblikovanje nevtralnega pasu, prve linije, druge linije in globinskega zaledja.« (Parovel 1995)

Poleg povečanja varnosti Slovenije, ki je verjetno del druge linije nove strateške meje, izhajajo od tod raznovrstne posledice, katerih pomen in domet se bosta pokazala šele sčasoma. Mirovni sporazum za BiH, podpisan v Parizu 14. decembra 1995, je Hrvaško povsem uravnotežil s Srbijo, ZDA pa so ji že v pripravljanih fazah priznale pomen tiste sile na Balkanu, ki je bistvenega pomena za stabilnost v regiji. Opustitev podmene, da je prevladujoča sila Srbija - to je bil povod, da je bila ameriška zunanja politika nerazumljivo dolgo oprta na Srbijo - je Hrvaški poleg vojne moči prinesla še prestiž, ki presega pomen ozko gledanih ozemeljskih in demografskih dejavnikov.

Za Slovenijo so ob tem nastale skoraj neposredne posledice. Vprašanja dvostranskih odnosov, za katera se je zdelo, da je za njihovo reševanje na voljo neomejeno veliko časa in da nimajo zveze z ničemer drugim, so posredno in v kombinaciji začela ogrožati dolgoročne slovenske interese. Hrvaška se po zastoju na pogajanjih ni čutila v nobenem trenutku zavezana, da bi upoštevala koristi Slovenije. Celo narobe, sklepati je mogoče, da je Slovenijo štela za nasprotnico.

Zamrznjeni odnosi z državami naslednicami Jugoslavije, ki so bili posledica strateške odločitve z geslom »proč od Balkana«, so se oprli na podmene, da bo bosanska vojna še dolgo trajala. Tako je mogoče pojasniti ohromitev izvedbenih organov zunanje politike in mednarodnih gospodarskih odnosov. Trenutek, ko je slovenska politika hotela nadomestiti zamujeno, je nastopil, ko se je po begu informacij - ki pa se niso ujemale s poznejšimi dejstvi - med pripravljanjem mirovnega sporazuma za BiH pojavila možnost, da bi Hrvaška v tajnem sporazumu Srbiji in Črni gori priznala državno nasledstvo SFRJ (state continuity).

Nepričakovana odmrznitev odnosov z Zvezno republiko Jugoslavijo, ko jo je Slovenija diplomatsko priznala, je bila logična poteza v okviru dvostranskih odnosov s Srbijo, a ne povsem logična in morda prenačljiva v kontekstu odnosov s Hrvaško in pri vprašanju nasledstva SFRJ. Slovenija je hote prezrla, da so njeni uradni predstavniki na dotedanjih pogajanjih o nasledstvu SFRJ zastopali stališče, da se mora ZRJ (nastala 29. aprila 1992 zato, ker sama Srbija ni mogla uveljaviti teze o edinem nasledstvu SFRJ) odpovedati zahtevi po samodejni kontinuiteti z razpadlo Jugoslavijo, šele nato bi jo Slovenija priznala, a tedaj seveda kot novo državo.

Spremenjeno ravnotežje moči na Balkanu vpliva na odnose med Slovenijo in Hrvaško in krepi tezo, da obstaja med tema dvema naslednicama nekdanje Jugoslavije precejšnja objektivna skupnost interesov, ki odločilno vpliva na vprašanja sukcesije SFRJ. Med drugim:

- a) zaradi enakega ali vsaj precej podobnega položaja glede nasledstva mednarodnih pogodb in sporazumov nekdanje SFRJ v odnosu z Italijo;
- b) zaradi več kot 600 kilometrov skupne meje in povezanih koristi obmejnega prebivalstva;

c) zaradi skupnega ali podobnega položaja, ko gre za nastajanje »strateške meje« pod vodstvom ZDA od Baltika do Jadrana in naprej do Turčije. Ta dejstva sosednji državi, kljub temu, da v prvih štirih letih neodvisnosti nista uspeli rešiti nobenega od bistvenih dvostranskih vprašanj (dokončne razmejitve, dolgov in prometa s premoženjem), objektivno silijo k sodelovanju. Strateška povezanost med koristmi Srbije, ki še po podpisu mirovnega sporazuma za BiH zaseda del hrvaškega ozemlja, in Italije dolgoročno vpliva na zunanjepolitične težnje Slovenije in Hrvaške, čeprav se je na splošno mednarodni položaj Slovenije po podpisu pridružitvenega sporazuma EU dne 10. junija 1996 izboljšal. Poteze, ki jih naredi ena od obeh držav, da bi se zoperstavila kakšni prvini neoirendentistične politike, ki jo je občasno najti celo v uradnih izjavah predstavnikov italijanskega zunanjega ministrstva, koristijo (ali škodijo) tudi drugi.

Uskladitev stališč teh dveh naslednic bi zato ovirala uporabo doktrine *rebus sic stantibus*; hkrati ne bi koristila ZRJ, katere nespremenjeno stališče o edinem nasledstvu nekdanje SFRJ je blizu konkretnim italijanskim državnim interesom. To sicer ne pomeni, da lahko Italija v celoti zanika, da je Jugoslavija razpadla - navsezadnje je sama dne 31. julija 1992 »vzela k vednosti« obvestilo Slovenije, da bo prevzela nasledstvo pogodb nekdanje Jugoslavije, a v praktični politiki poskuša z različnimi vrstami pritiskov omehčati Slovenijo, da bi ta naredila precedens in se v kakšnem dvostranskem dokumentu odpovedala pravicam, ki so zapisane v veljavnih mednarodnih pogodbah.

Taka nevarnost je že bila v signiranem oglejskem dokumentu, ki je v 6. točki določil obveznost Slovenije, da naj bi bila do določenega roka »zamrznila« nepremičninski promet na ne podrobneje določenem območju Slovenije (možne bi bile razlage, da se to ne bi nanašalo le na območje STO, temveč tudi priključeno območje po pariški mirovni pogodbi iz leta 1947) ter z njim povezala pričakovanja o posebnih pravicah italijanskih državljanov, ki so s priključenega ozemlja po pariški mirovni pogodbi - oziroma po Spomenici o soglasju iz leta 1954 iz jugoslovanske cone STO - v obdobju med letoma 1946-1956 optirali za Italijo. Tako, kot je bila točka oblikovana, bi bila Slovenija optantom priznala »*heimatrecht*« (pravico do vrnitve na domove), za kar si je Italija od nekdanj prizadevala, a so ji mednarodne pogodbe prepovedovale. Podobna, morda nezavedna odpoved Slovenije tistemu, kar so ji (v okviru Jugoslavije) zagotavljale mednarodne pogodbe, je bilo tudi posredno odstopanje od člena 27/II Avstrijske državne pogodbe zaradi dopuščanja denacionalizacije imetja avstrijskih državljanov, ki je bilo po tem določilo zakonito zaplenjeno kot vojna odškodnina.

Oba primera sta primera nekoordiniranosti notranje politike z zunanjo in samovoljnih interpretacij nacionalnih interesov. Nevarno sta se dotaknila substance neodvisnosti, ker posredno načenjata pravne temelje, ki jih je Slovenija nasledila od nekdanje Jugoslavije.

Odnosi med Slovenijo in Italijo

Pravi preskus trdnosti samostojnosti Slovenije se je začel tedaj, ko so se - za Slovenijo nekako nenadejano - začela spreminjati zunanjepolitična izhodišča Italije. Med bojem za samostojnost ni bilo mogoče predvideti, da varnost Slovenije - kot seštevek fizične (ozemeljske nedotakljivosti), politične (ravni upoštevanosti, objektivne teže v neposrednem in širšem okolju) in ekonomske varnosti - ne bo odvisna le od ločitve od Balkana v nespremenjenem evropskem okolju, temveč, da bo nihala z novimi strateškimi ravnotežji po razpadu dvopolnega sistema.

Na varnost Slovenije niso vplivale le velike spremembe na območju Balkana, temveč tudi bistveno drugačen položaj držav v okrilju zahodne politike. Varnost Slovenije ni bila samodejno prenešana skupna teža Slovenije (kot federativne enote Jugoslavije) v težo nove države, temveč entiteta, ki si je morala položaj, ki bi ji zagotavljal varnost, šele zagotoviti. Vzroke tega neprijetnega presenečenja je morda treba iskati v dejstvu, da se je razpad Jugoslavije časovno prekril s koncem obdobja statične mednarodne politike sosednjih držav na zahodu in severu, zlasti Italije, ki doslej lastne zunanje politike skoraj ni imela. Razpad dvopolne ureditve je spremenil značaj regionalnih odnosov in odprl obsežne prostore za tekmovanje med različnimi vplivi in za nova vplivna območja.

Med območja, ki so postala »lovišča« v miroljubnem tekmovanju, je prišla tudi Slovenija. Tekmovanje za vplivna območja je sicer drugačno, če ga primerjamo z obdobjem pred prvo svetovno vojno, je pa tekmovanje. Cilji, ki so bili v dvopolni ureditvi centralizirani in so jih narekovali nacionalni interesi dveh vodilnih sil, deloma pa so bili popravljeni le z vsoto nacionalnih interesov drugih zaveznic, so se spet razpršili. Poseganje na območja napetosti - Bosna je primer za to - je v zadnjem obdobju potrdilo domneve: interes Zahoda ni več centraliziran, vnašanje razpršenih nacionalnih interesov v zadevo pa priča, da države tehtajo učinke in težijo k temu, da bi čim več tveganj preložile na druge in dosegle optimalne izide ob najmanjših stroških in vlaganjih.

Italija je začela aktivno potiskati meje vplivnega območja sui generis navzven (ta območja so bila med letoma 1918 in 1943 deli državnega ozemlja Kraljestva Italije), pri čemer je uporabila vse adute, ki jih je lahko izkoristila, ne da bi v mednarodnem prostoru prestopila občutljivo mejo, ki jo ločuje od prepovedanih teritorialnih pretenzij. Pri tem je videti razgrinjanje različnih scenarijev, ki jih, upoštevajoč odmeve v mednarodnem okolju, obdržijo ali opustijo in za zdaj ne odpravljajo izhodišč določenih političnih strank, po katerih »mora Italija od razpada Jugoslavije nekaj dobiti«.

Nova zunanja politika je, na razpotju med prejšnjo omejeno suverenostjo (»letalonosilke Nata«) in prostorom med velikimi evropskimi državami, postala v Italiji tisti del celotne politike, o katerem je soglasje strank popolno. Mirakian o tem piše: »Na Balkanu smo, navzlic petim vladam in petim zunanjim ministrom, ki so se zvrstili v tem obdobju, nepretrgano že dolgo dejavni. Dejavni smo bili v našem klasičnem, diskretnem slogu, brez velikih gest, če hočete, torej ne prav posredniško, a zato ne manj učinkovito.« (Mirakian 1995, 47) Po teoretičnih besedilih iz obdobja zadnjih mesecev, ki presenetljivo hitro postajajo uradna

stališča, je mogoče domnevati, da Italija obuja metode tradicionalne diplomacije (spremenljive, od primera do primera opredeljene podpore zaveznikom), a tudi obnavlja dolgoročne povezave s strateškimi interesi Srbije na Balkanu, zlasti kot podaljšane roke Rusije.

Ker skuša uveljaviti koristi, ki so občasno morda drugačne od interesov ZDA, ki se ravna po globalnih strateških potrebah, lahko sklepamo, da zahodno zavezništvo nima več nekdanje stopnje nepogojne trdnosti, ki jo je imelo v prejšnjem sistemu mednarodnih odnosov in da se odpirajo »niše«, ki jih lahko izkoristijo tudi manjše države z aktivno zunanjo politiko. Tak sklep bi bil mogoč tudi spričo že omenjene splošne značilnosti sodobnih mednarodnih odnosov, ko zaradi naraščajoče kompleksnosti le-teh celo velike države nakopičene moči ne morejo v celoti izkoristiti in jo morajo zato »skladiščiti« ter se samoomejiti.

Razčlenitev potez italijanske politike

Odnosi med Slovenijo in Italijo so prikaz postopnega stopnjevanja ofenzivnosti italijanske zunanje politike, ki se je začela v zadnjem obdobju od krščanskih demokratov obvladovane vlade (do marca 1994), in še izraziteje, med sedem mesecev trajajočo desnosredinsko vlado Silvia Berlusconija, in pripravila poveza vo bilateralnih odnosov z multilateralnim približevanjem Slovenije Evropski uniji. Razumeti jih je mogoče kot preskus objektivne izvedljivosti slovenske zunanje politike in subjektivne sposobnosti njenih mednarodnih struktur, da si prvič sama, brez zaščitniške sile, utre pot k uresničitvi nacionalnih koristi. Slovenija se ni znašla - kar je napačno dolga leta zatrjevala jugoslovanska diplomacija - pred preprosto nalogo sklenitve pragmatičnega kompromisa z Italijo, katerega posledice je mogoče kompenzirati z mednarodnim sodelovanjem. V resnici je doživela preišljen napad na življenjske interese, ki v tej luči postanejo pomembni tudi za evropsko in mednarodno stabilnost. Dokazuje je treba iskati v značilnostih napadalnega manevra italijanskih desnih sil, ki so si morda postavile cilj revanšistične destabilizacije Evrope.

Če podmena drži, si je treba zastaviti vprašanje, kako se je moglo zgoditi, da so se v procesu ponovne opredelitve nacionalnih interesov prav v odnosih s Slovenijo uveljavila že dalj časa znana, a dotlej nevplivna in »zamrznjena« neoirendentistična stališča, nastala na območju Trsta in ob meji. Učinkovita industrijska država, katere podjetniki iščejo možnosti za povečanje izvoza blaga in tehnologije na nova tržišča, namreč nima samo enega cilja. Če pride na širokem področju razvejanih meddržavnih odnosov do zoženja na en sam prevladujoč bilateralni problem - ta pa je v dnevno politični obdelavi z enostranskimi informacijami izločen iz zgodovinskega konteksta - je to morda dokaz, da Slovenija ni izkoristila vseh adutov in kot majhna država ni dovolj vztrajno težila k zamenjavi preozkega dvostranskega odnosa z večstranskim.

Miles navaja: »Po neuspešnem poskusu podpore Markovičevi vladi za ohranitev Jugoslavije je nastopilo obdobje zmede. Prejšnjim aktivnim zamislim so se pridružili irendentistični pritiski, ki jih je podpirala desnica in sabotiranje diplo-

matskih akcij vlade od opozicije. To je prispevalo k temu, da je bila Italija mednarodno osamljena in to sta zelo spretno izkoristili Slovenija in Hrvaška...Toda italijanska politika se ne konča v Istri. Zadeva vse jugoslovanske republike. Italijanska meja z Balkanom je celotno območje Jadranskega morja. Treba je preveriti dolgoročne interese in geopolitične opcije, stroške in dobičke ter verjetnost realizacije, všteti možnost, da bi nas pri tem podprli zavezniki. Izključitev Italije iz skupine za stike je Italiji narekovala politiko 'nizkega profila', s tem pa si je v odnosih med Srbijo in drugimi republikami lažje pridobila položaj super partes... Ne gre pa samo za konflikt v Bosni, temveč tudi za albansko prebivalstvo na Kosovu in v Makedoniji.« (Miles 1995, 25-26)

Posledica zoženja na (mednarodnopravno rešen) problem optantskega »zapuščene« premoženja je vedno pogostejše odrekanje veljave pravnemu temelju odnosov med državama, ki se povezuje z vprašanji nasledstva. A ne moremo se opreti na trdno in zapisano platformo; elemente le-te je treba iskati med izjavami politikov, stališči glede uvrščanja vprašanja članstva Slovenije v EU na dnevne rede sestankov in javnimi sporočili o sestankih strokovnih ali političnih odposlancev. Tako nekdanji italijanski veleposlanik Ferraris v pismu bonskemu časniku General-Anzeiger (16/17. novembra 1994): »Kaj pravzaprav hoče Italija? Zahteva spoštovanje temeljnih človekovih pravic narodnostnih manjšin, upoštevanje zahtev pregnancev, ki morajo dobiti svoje, nekoč odvzeto premoženje (kar ni nič drugače kot v Vzhodni Nemčiji!) in ohranitev dvatisočletne enotnosti istrske regije...« Livio Caputo je, ko je bil na položaju namestnika zunanjega ministra, v plenarni razpravi v poslanski zbornici rimskega parlamenta dne 24. novembra 1994 (po stenografskem zapisniku) dejal: »... pravi predmet pogajanj je vrnitev nepremičnin, predkupna pravica,...« Podobno na tiskovni konferenci 16. julija 1994 v Trstu: »Osimska pogodba je v določenih delih presežena... Ni mogoče obdržati klavzul, ki niso več sprejemljive, ker jih je sklenila komunistična država.«

Domnevamo, da Italija zaradi prevladujočih pravnih mnenj, ki smo jih omenili, ne more računati s tem, da bi jo mednarodna skupnost podprla pri neposrednem uveljavljanju klavzule rebus sic stantibus. Zato se ta zahteva ni pojavljala v mednarodnih dokumentih, ki jih je sooblikovala Italija, ko so Sloveniji postavljali pogoje v postopku pridruževanja Evropski uniji. Italijanska diplomacija je Sloveniji postavljala konkretne zahteve (vrnitev nacionaliziranih nepremičnin v naravi) ali pa splošne politične zahteve (»poprava krivic optantov«) z domnevnim ciljem, da bi na določeni točki Slovenija sama pristala na spremembo, to pa bi nato opredelili kot revizijo pogodbe iz leta 1975.

Za Slovenijo kot majhno državo imajo odnosi z Italijo značaj neskončnosti; po naravi so taki, da se ne morejo urediti enkrat za vselej s posameznimi dvostranskimi sporazumi. Oblikovanje pravih odgovorov zahteva trajno, skupinsko in medresorsko delo, opazovanje italijanskega notranjega procesa odločanja in vrednotenja stališč v kontekstu ambicij, da postane regionalna sila.

Tudi potem, ko je zaradi močnega pritiska vlade ZDA Italija - podobno kot Slovenija - pristala na kompromis, na podlagi katerega je bilo mogoče podpisati pridružitveni sporazum med Slovenijo in EU, se dolgoročne postavke italijanske

zunanje politike niso spremenile. Nastal je le nov okvir, katerega meje in uporaba bodo odvisni od interpretacij in pomembna bo sleherna podrobnost.

LITERATURA

- Avramov, Smilja. 1987. Kontrola spoljne politike. Naučna knjiga, Beograd.
- Bučar, France. 1987. Pravna ureditev položaja Slovencev kot naroda. Nova revija, Prispevki za slovenski nacionalni program, 57.
- Degan, Vladimir Đuro. 1992. Primjenljiva pravna pravila o sukcesiji država. Zakonitost, Zagreb, 6/7.
- Jambrek, Peter. 1987. Pravica do samoodločbe slovenskega naroda. Nova revija, Prispevki za slovenski nacionalni program, 57.
- Miles. 1995. Quali Balcani convengono all'Italia. Limes, 3.
- Mirakian, Laura. 1995. Che cosa fa la nostra diplomazia. Limes, Rivista italiana di geopolitica. Editrice periodici culturali Roma, 3.
- Osolnik, Bogdan. 1993. Delo, Ljubljana, 7/8. septembra.
- Parovel, Paolo G. 1995. Delo, 27. novembra.
- Polajnar, Ignac. 1993. Dnevnik, Ljubljana, 2. oktobra.
- Simović, Vojislav. 1958. AVNOJ / pravnopolitička študija. Kultura Beograd.

MOŽNOSTI SLOVENJENJA POJMA "NETWORK"¹ - TEMELJNEGA POJMA ANALIZE POLITIK

Povzetek. *Autor se problema slovenjenja temeljnega pojma analize politike - "network", ne loteva le na ravni prevoda in arbitrarne izbire med jezikovnimi možnostmi, ki jih ponuja slovenski jezik. Beseda "network" se je uveljavila v anglosaksonske govoreči znanstveno-raziskovalni skupnosti za označitev vmesnega prostora med političnim sistemom in svetom življenja, ki ga vzpostavljajo številni akterji s svojo interkomunikacijsko dejavnostjo. Za poimenovanje istega prostora ponuja slovenski jezik različne možnosti, ki jih autor na argumentiran način selekcionira glede na njihove asociacijske navezave, meneč, da vsebujejo že pomembno interpretativno moč. V izogib tehnicističnemu razumevanju politoloških predmetov proučevanja, predlaga, da bi slovenski analitiki politik poimenovali prostor med političnim sistemom in svetom življenja z besedo mrežje (oz. v množ. mrežja) in ne z omrežjem ali mrežo kot se je ta predmet proučevanja označeval do sedaj.*

Ključni pojmi: slovenjenje/prevajanje "network", "net", "Netz"; mrežje (in ne mreža ali omrežje) - slovenska oznaka za temeljni pojem analize politik.

V slovenskem politološkem raziskovanju je v zadnjih nekaj letih dobila svoje mesto tudi tako imenovana analiza politik, ki je sicer v politološki znanstveni skupnosti razvitih industrijskih držav doživela vzpon predvsem v osemdesetih letih v času razcveta neokonservativizma. Čeprav ima ta vrsta analize že desetletno tradicijo, pa se politološka znanstvena skupnost še ni enotna glede nekaterih pomembnih konceptualnih problemov, temeljnih pojmov, tipologije akterjev itd².

Raziskovalci, ki v nekem časovnem zamiku začnejo raziskovati sicer v drugih državah že uveljavljen predmet raziskovanja, se najprej srečajo s povsem druge vrste problemom. Gre za problem "prevajanja". Slovenski raziskovalci politik so se znašli v položaju, ko je bilo treba sloveniti temeljne pojme analize politik. Problem slovenjenja teh pojmov pa ni, kot se morda na prvi pogled zdi, le vprašanje

* Dr. Andrej Lukšič, direktor inštituta za ekologijo.

¹ Članek je napisan na osnovi raziskave, ki obsega 18 strani in ki jo je autor opravil v okviru projekta "Oblikovanje policij mrež in lobiranje v Sloveniji.

² O tem glej več v *European Journal of Political Research*, št.1-2, 1992.

prevoda in arbitrarne odločitve za eno od možnosti, ki jih ponuja slovenski jezik za tujejezično besedo, zapisane v slovarjih, pač pa je tudi vprašanje asociacijskih navezav, ki na nek način vplivajo na razumevanje tistega, kar želimo poimenovati.

V tem članku želim pokazati na možnosti slovenjenja pojma, ki ga v anglosaksonski znanstveni politološki skupnosti označujejo z "network", v nemški pa z "Netz" ali "Netzwerk", in navesti nekaj tehtnih razlogov za to, da se ta pojem sloveni z besedo "mrežje".

1. Ali v slovenski družbi obstaja tisto, kar se v razvitih industrijskih družbah označuje z besedo "network" oz. "Netz/Netzwerk"?

Ker ne gre le za prevod tuje besede v nekem strokovnem tekstu, pač pa za pojem, ki v misel ujame tisto, kar želimo z njim misliti tudi v slovenskih razmerah, je najbrž smiselno najprej postaviti vprašanje, ali v slovenski družbi sploh obstaja tisto, kar naj bi poimenovali s "prevodom" besede "network", in če obstaja, ali se v čem razlikuje od tistega, ki ga poznajo v drugih industrijsko razvitih državah zahoda? Analitiki politik predpostavljamo in se obnašamo, kot da tisto, kar naj bi poimenovali s "prevodom" besede "network" obstaja v slovenskem družbenem prostoru, da je do neke mere še zelo neidentificirano in ga še ne zmoremo natančno opisati in da imamo v tem smislu opravka z nedorazvitim predmetom proučevanja. Pri njegovem nadaljnjem opisovanju in identificiranju pa so nam lahko v veliko pomoč prav koncepti, ki so jih razvili raziskovalci v razvitih industrijskih družbah in jih poimenovali z besedo "network".

2. Kaj vse poimenuje beseda "network" oz. "net" in kakšne pomene najdemo v Websterjevem slovarju³?

Z besedo "network"⁴ v anglosaksonskem jezikovnem področju označujejo izdelek ali strukturo iz vrvi ali žice, ki se po določenih intervalih križa in je na križnih mestih ali zavozlana ali učvrščena. Ta pomen soupada s pomenom "net"⁵, ko gre za izdelek, ki je na določenih mestih spleten, zavozlan ali ovit in služi ali

³ Merriam-webster's collegiate Dictionary, Springfield, Massachusetts, USA, 1993

⁴ Na strani 780 beseda "network" opredeljena z naslednjimi pomeni:

network n. - (1560)

1. a fabric or structure of cords or wires that cross at regular intervals and are knotted or secured at the crossings

2. a system of lines or channels resembling a network

3a. an interconnected or interrelated chain, group, or system (a - of hotels)

3b. a system of computers, terminals, and databases connected by communications lines

4a. a group of radio or television company that produces programs for broadcast over such a network

⁵ Za primerjavo pogledjmo še besedo "net", ki je pomensko zelo blizu:

net n. -

1a. an open-meshed fabric twisted, knotted, or woven together at regular intervals

1b. something made of net: as

1a. a device for catching fish, birds, or insects;

2a. a fabric barricade which divides a court in half (as in tennis or volleyball) and over which a ball or shuttlecock must be hit to be in play; in various games (as soccer or hockey)

2. an entrapping device or situation (caught in the - of suspicious circumstances)

3. something resembling a net in reticulation (as of lines, fibres, or figures)

4a. a group of communications station operating under unified control

4b. network, nettles adj. (les), netlike adj. (-lik), netty adj. ('ne-te).

kot priprava za lovljenje rib, ptic in mrčesa ali je izdelek, ki kot barikada loči dve polovici igrišča (tenis, odbojka) in preko katere se mora v toku igre odbijati žogo ali perjenico (badminton), ali pa je izdelek, ki zapira strani in zadnji del gola pri različnih igrah (hokej ali nogomet). V prenesenem pomenu ima "net" tudi pomen, ki ga "network" nima, in sicer, da gre za načrt ali položaj, v katerega se nekdo ali nekoga ujame (ujeti v "net" sumljivih okoliščin). "Net" pomeni tudi nekaj, kar je podobno "net-u" in ki prav tako tvori obliko "net-a" in sicer s črtami (tiri, proge, linije), vrstami, vzorci ali simboli. Ta pomen pa ima delno tudi "network". "Network" prav tako pomeni sistem tirov, prog, linij ali kanalov, ki je podoben "networku", torej prvotnemu pomenu. S tem beseda "network" dobi nov prenesen pomen in označuje klasične komunikacijske sisteme, za katere je že značilna fizična prisotnost "niti". Pri naslednjem pomenu, ki označuje medsebojno povezavo ali medsebojno zvezo neke vrste (verige), skupine ali sistema (npr. hotelov), pa fizična podoba vrvi ali žice, torej "niti" networka" izginejo. Ta nevidnost "networka" se ohrani tudi pri njegovih naslednjih opredelitvah, tj. ko je govor o sistemu računalnikov, terminalov in podatkovnih baz, povezanih v komunikacijske linije in ko je govor o skupini radijskih in televizijskih kompanij, ki proizvajajo programe za oddajanje prek "networka". V tem pomenu se poudarek "networka" iz "niti" prenese na križišča, kjer se niti križajo, torej na vozlišča (aparature) oz. na akterje. "Net" ima prav tako kot "network" pomen skupine komunikacijskih postaj, ki so tokrat opredeljene glede na njihov enotni nadzor. Poleg besede "network" in besede "net" pa v angleščini obstaja tudi beseda "meshwork", ki jo v slovenščino prevajamo prav tako z besedo mreža oz. omrežje.

V tem pomenskem množstvu besede "net" in "network" in njunem medsebojnem soupadanju se je angleško govoreča politološka znanstveno raziskovalna skupnost odločila za besedico "network", da bi z njo označila vmesni prostor med političnim sistemom in svetom življenja oziroma da bi poimenovala nov koncept obravnavanja interakcij med politično administracijo in interesnimi skupinami. S tem konceptom hoče namesto starejših bolj mehaničnih percepcij interesnega posredovanja, ki ga je vsebovala pluralistična teoretska usmeritev in/ali teorija korporativizma, oblikovati in strukturirati svoje polje empiričnega in teoretskega premišljanja in se dokopati do novih vsebin, in sicer s proučevanjem oblikovanja, strukture, delovanja in učinkovitosti "network-a". S proučevanjem in konceptualizacijo tega vmesnega prostora se želijo pristaši "networka" sistematično vključiti v razpravo o razmerjih med institucionalno strukturo, interesnim posredovanjem, izbiro (policy choice) in vplivom politike (policy impact).

3. Kaj pomeni "network" v tematiziranju interesnega posredovanja oz. interakcij med politično administracijo in interesnimi skupinami?

Naj za ilustracijo navedem le nekaj razmislekov avtorjev, ki so se ukvarjali z opredelitvijo srednje ravni in tudi pojma "network". Jordan in Schubert⁶ uporabljata naslednje pojme za opisovanje razmerij in odnosov med vlado, politično administracijo in interesnimi organizacijami:

⁶ Jordan, G. in Schubert, K., *A preliminary ordering of policy network labels*, *European Journal of Political Research*, št. 1-2, 1992, str. 7-29

1. state and societal, sectoral and meso corporatism (država in družbeni, področni in sredinski korporativizem)

2. group subgovernment (skupine, ki namesto vlade izvajajo oblast navadno na določenem področju družbenega življenja)

3. iron triangles (železni trikotnik)

4. clientelism (klientelizem)

5. issue networks (mrežja, ki so vezana na reševanje določenega praktičnega problema)

6. policy community (politična skupnost)

7. negotiated economy (pogajalska ekonomija)

Da bi pokazala še na prekrivanje in medsebojno povezanost različnih ravni, uvajata tri osnovne spremenljivke: število vključenih teles v "network", stabilnost razmerij in odnosov v njem ter področje, na katerem "network" deluje. Na ta način sta prišla do zaključka, da pojem "policy network" označuje splošno raven različnih tipov "network relationship" (mrežnih razmerij).

Van Waarden⁷ je pri razkrivanju dimenzij, značilnih za razmerje med državo in biznisom, ugotovil, da obstajajo različni tipi relacij država-biznis. Pojem "policy network" je uporabljal kot obok nad razmerjem javno-privatno, medtem ko so mu drugi pojmi, ki so naštetih zgoraj, služili le za opis različnih tipov "policy networka". S "policy networkom" je označil naslednje dimenzije proučevanega predmeta:

1. *acters (akterji), razvrščeni glede na število in tip*

2. *functions (funkcije), ki so odvisne od potreb, intenc itd. akterjev*

3. *structure (struktura) kot vzorec razmerij med akterji*

4. *degree of institutionalization (stopnja institucionalizacije)*

5. *rules of conduct (pravila vodenja) npr. dogovor o interakciji med akterji*

6. *power relations (oblastna razmerja), izhajajo iz porazdelitve virov in potreb med akterji*

7. *actor strategies (strategije akterjev)*

Nedvomno te dimenzije predmeta, ki ga označuje Van Waarden z besedo "network", prav malo spominjajo na prvotni pomen besede "net" ali "network". Nekaj podobnosti pa lahko kljub vsemu odkrijemo z njunimi kasnejšimi pomeni (akterji, nevidnost "niti" itd.). Vsekakor imamo opravka z več akterji, ki so v medsebojnih razmerjih, lahko bolj ali manj institucionaliziranih, in ki odnose uravnavajo z medsebojnimi dogovori. Zaradi svojih potreb, intenc ipd. stopajo v medsebojne odnose z različnimi strategijami in različno oblastno močjo. Če sledimo temu grobemu opisu predmeta, postaja že bolj jasno, da se med akterji zaradi potreb, intenc ipd. gradijo neka razmerja in odnosi kot nevidne "nitke", ki so med nekaterimi akterji močnejše med drugimi šibkejše, da se med nekaterimi vzpostavljajo

⁷ Waarden, F.van, *Dimension and types of policy networks*, *European Journal of Political Research*, št.1-2, 1992, str. 29-53.

na novo, stare pa izginjajo itd., in seveda te "nitke" imajo različno kakovost, ki se lahko sčasoma spreminja in da so povsem odvisne od akterjev.

Zunanji opazovalec na nek način dejansko dobi vtis, da je predmet proučevanja povsem podoben tistemu, kar je poimenovano z besedo "network", le da so vozliščne točke akterji, njihova razmerja nevidne niti, kakovost niti pa njihovi odnosi. Toda kljub temu se predmeta proučevanja, ki je v angleški jezikovni znanstveni skupnosti označen s "policy network", ne da izčrpno opisati s slovarskimi pomeni besede "network" ali "net", kar je iz povedanega že povsem jasno razvidno. Poimenovanje proučevanega predmeta z "network" ali katero koli njeno izpeljanko je treba torej vedno razumeti kot metaforo, ki predmet sicer označuje, toda o njem ne pove nič več kot to, da je "podoben" prvotni stvari, ki je bila označena s to besedo. Če rečemo drugače, dosednji pomeni te besede opravljajo le nekakšno vlogo asociacijskega spodbujevalca, ki prav malo povedo o našem predmetu oziroma prav toliko, kot povesta besedi "ribiška mreža" o tem, kar označujemo z besedami "računalniška ali avtocestna mreža oz. omrežje".

Morda na tem mestu ni odveč opozoriti še na možnost vsaj testnega premisleka, ki se ponuja ob takšni zastavitvi slovenjenja pojmov, in sicer, ali ni morda predmetu (politološkega) proučevanja bolj "podobna" kakšna druga stvar ali predmet, po katerem bi poimenovali naš predmet proučevanja. Če to vprašanje nima nobenega drugega praktičnega učinka, pa vsaj odpre nov pogled na premišljanje o "prevajanju" tujejezičnih pojmov in nudi več prostora in svobode pri iskanju oznak za "avtohtone" predmete (politološkega) proučevanja. Tudi na osnovi tega premisleka smo se v našem primeru odločili, da je predmet politološkega proučevanja najbolj "podoben" oz. spominja na stvar, ki je v slovenščini poimenovana z besedo mreža in da je tudi njena nadaljnja pomenska širitev dovolj ustrezna, kar bomo pokazali v nadaljevanju teksta. V tem smislu ohranjamo angleško asociacijsko navezavo. Enako navezavo ohranja z besedo "Netz/Netzwerk" tudi nemška politološko-znanstveno-raziskovalna skupnost⁶.

4. Kako smo v slovenskem jeziku poimenovali stvar, s katero človek lovi ribe, divjad ipd? Torej iščemo besedo, ki označuje isto stvar, kot ga označuje beseda "net" oz. "network" v angleščini in "Netz" oz. "Netzwerk" v nemščini.

V Etimološkem slovarju slovenskega jezika (1982: 201) piše:

mreža "rete"⁹, dem. mrežica "opna, pripona",

adj. mrežast, mrežen

v. o-(za-)mrežiti "preplesti, ograditi";

izv. mrežar "izdelovalec mrež", mrežarica, omrežje (n.);

v 16.st. mrejša, mresha (Dalmatin)

v 18.st. mresha, mreshiza (Gutzmann)

⁶ Več o tem glej v že omenjeni raziskavi na str. 6 in 7.

⁹lat. rete, retis (sr.sp.) - mreža, preja (kar se naprede);

sinonim: 1. casses - louska mreža, past, zanka, pajčevina 2. plaga (gr. plaks) - mreža; dežela, stran sveta, nebo; okrožje, okraj, mesna četrt.

sgr. plaks - plakos: ploskev, ravnina, poljana, visoka planota, tabla, površina morja (pontou)

Splošno slov., prim. csl mreža, sbh. mreža, mak., blg. mreža, r. mereža, Osnovni pomen je "ribiška mreža", preneseno tudi na pletenje in na ograje.

Slovenska beseda "mreža" torej glede na označeno stvar ustreza besedi "network", "net" oz. "Netz", "Netzwerk", saj prvotno vse tri besede označujejo isto stvar. Toda, kot je razvidno že iz zgornje navedbe, beseda je dobila še druge pomene in iz nje so nastale kasneje še druge izpeljanke, med drugim tudi beseda (o)mrežje. V nadaljevanju si pogledajmo, kaj nam znajo o besedi mreža in njenih izpeljavah povedati različni slovarji.

a. Če pogledamo najprej v Nemško slovenski slovar (Anton Alois Wolf) iz leta 1860 na stran 1092, vidimo, da se prevaja:

das Netz - mreža,

das Netzwerk - omrežje, mreže pl., mrežasto delo.

Po tem slovarju je jasno, da je "Netz" mreža, več mrež (mreže oz. omrežje) pa "Netzwerk". Besedi mreža in omrežje pa zasledimo tudi na strani 645, in sicer:

das Gitter - zum Durchsehen, mreže pl., nach dem Russ. rešetka; zum Ubhalten, križiti pl., preplet, okrižje, rešetka; ein Gegitter, Gitterwerk, omrežje;

b. Anton Alojzij Wolf je v Slovensko nemški slovar leta 1894, na stran 610, zapisal:

mreža - das Netz; mreže plesti; mrežo nastaviti, ein Netz stellen;

mrežasto delo - das Netzwerk

mreževina - das Netzwerk

mrežje - das Netzwerk, das Gitterwerk

mreževje - das Gitterwerk

mrežica - das Netzchen

mrežiti - mit einem Netze versehen, mit einem Gitter versehen

omreževati, (- ujem) - vb. impf. ad omrežiti

omrežiti - vb. pf mit einem Netz versehen, umgittern, begittern, umgittern

omrežje - 1. das Netzwerk, das Netz (techn., math.); 2. das Gitter, das Gitterwerk

omrežje rek - das Flussnetz

železnocestno omrežje - das Eisenbahnnetz

c. V slovensko-nemškem slovarju je zabeleženo kar nekaj izpeljank iz besede mreža, ki pa v Slovarju slovenskega jezika (Joža Glonar, Ljubljana, 1936) niso več dobile mesta. Na strani 219 (I. del) lahko najdemo le še: mreža; ribiška mreža; železna mreža; železni križ v oknu; dno rešeta; mreže plesti, nastavljati; ujeti se v lastno mrežo; gl. mreža.

mrežast: mreži podoben

Na strani 258 (II. del) pa: omrežiti koga, ujeti v mrežo.

Pri iskanju ustrezne oznake za politološki predmet proučevanja je smiselno iskati ustrezno besedo v celotni slovenski jezikovni tradiciji. Na osnovi prikazane-

ga gradiva je razvidno, da največ izpeljank iz besede mreža ponuja Wolfov slovar iz leta 1890 in da bi za označitev našega predmeta prišle v poštev besede mreža, mreževina, mreževje, mreže, omrežje.

Po pregledu obširnega gradiva za Slovar slovenskega knjižnega jezika (Inštitut slovenskega jezika Frana Ramouša, ZRC SAZU), ki nam je pokazal, katere od navedenih besed so se najbolj prijele za poimenovanje posameznih stvari, predmetov itd. oziroma koliko in kakšni pomenski odtenki se skrivajo v določeni besedi, smo zožili izbor na tri besede, in sicer mreža, mrežje in omrežje. Pomen besed mreževje in mreževina pa manj ustrežata našemu proučevanemu predmetu¹⁰.

5. Ali politološki predmet proučevanja bolj spominja na lastnosti živega telesa ali bolj na tehniko in stroje?

Nadaljnji izbor med besednimi možnostmi nadaljujemo s premislekom o asociacijski vrednosti posamezne besede. Asociacijska vrednost se je oblikovala v praktični uporabi besed na različnih področjih življenja in je vezana na nek določen konceptualni pristop, pač glede na to, kje in kako se je posamezna beseda uveljavila. Besedi omrežje in mreža sta se bolj prijeli v komunikacijskem in tehničnem svetu, beseda mrežje pa v medicinskem¹¹, čeprav se tudi tu pojavlja pojem mreža¹². Že po površnem premisleku o politološkem predmetu proučevanja lahko ugotovimo, da je narava tega predmeta bližja naravi telesa kot pa infrastrukturnim in komunikacijskim aparataram, strojem, računalnikom itd. in njihovi medsebojni povezanosti. To še posebej velja, ko je govor o žilnem mrežju, ki je sposobno preko spleta drobnih arterij, ven in kapilar "komunicirati" s celicami. Tudi če ne bi bilo mogoče že na prvi pogled razkriti bližine med politološkim predmetom proučevanja in telesom (npr. žilnim sistemom), bi bilo vredno poskusiti in ju asociacijsko povezati preko besede mrežje. Nenazadnje vsaj zato, da se zavestno prekine nereflektirano tehnicistično razumevanje politoloških predmetov proučevanja, ki se vtihotaplja v zavest raziskovalcev na subtilen način prav skozi prevzemanje besed, ki dobivajo svoj stalni pomen s poimenovanjem tehnike, strojev, aparaturn in njihovih povezav. Asociacijska navezava na telo je toliko bolj pomembna, ker gre za asociiranje na samoobvladljivost, samoomejevanje, samospremenljivost, samoobnavljanje, prožnost, na različne ravni absorbcij in njihovo subtilnost itd., torej na kakovosti, ki pritičejo vmesni ravni, na kateri delujejo kolektivni akterji, ko rešujejo praktične probleme, porajajoče se v industrijsko razvitih družbah zahoda.

Spričo navedenih razlogov se zavzemam za to, da bi politološki predmet proučevanja, ki ga v anglosaksonsko govoreči znanstveno-raziskovalni skupnosti označujejo z besedo "network", v nemški pa "Netz" ali "Netzwerk", v slovenski poimenovali z besedo mrežje, ki nas na asociacijski ravni bolj kot iz besede mreža oziroma omrežje oddalji od nereflektiranega tehnicističnega razumevanja (politoloških) predmetov proučevanja.

¹⁰ Več o tem glej v že omenjeni raziskavi na straneh od 9 do 16.

¹¹ Več o tem glej v Krečič J., Ramouš M., *Stomatologija s primerjalno anatomijo*, Ljubljana, 1966, str. 159 in v J. Trontelj, *Molekularna biologija*, Ljubljana, 1972, str. 201 ali v Plečnik, *Anatomija*, str. 261.

¹² Več o tem glej v že omenjeni raziskavi L.A., str. 14-15 in v gradivo za slovar slovenskega knjižnega jezika, Inštitut slovenskega jezika, ZRC SAZU, Ljubljana.

LITERATURA

- Bezljaj, F. 1982. Etimološki slovar slovenskega jezika, Ljubljana.
- Der deutschen Gegenwartssprache. 1975. 4. band, Berlin.
- Glomar, J. 1936. Slovar slovenskega jezika, Ljubljana, (I. del in II. del)
- Gradivo za slovar slovenskega knjižnega jezika, Inštitut slovenskega jezika Frana Ramouša, ZRC SAZU, Ljubljana.
- Jordan, G., Schubert K., eds. 1992. Policy Networks, special issue of European Journal of Political Research, št.1-2.
- Krečič, I., Ramovš M. 1966. Stomatologija s primerjalno anatomijo, Ljubljana.
- Kenis, R., Schneider V. 1991. Policy Networks and Policy Analysis...In: B.Marin and R. Manytz (eds.), Policy Networks: Empirical Evidence and Theoretical Considerations. Frankfurt/Boulder: Campus/Westview.
- Lukšič, A. 1996. Izbira označevalca za predmet, ki ga v angleški raziskovalni skupnosti označujejo z besedo "policy network", pojmovno-terminološka raziskava v okviru projekta "Oblikovanje policy mrež in lobiranje v Sloveniji", vol.18.
- Merriam-webster's collegiate Dictionary. 1993. Springfield, Massachusetts, USA.
- Schubert, K., Jordan P. 1992. A preliminary ordering of policy network labels, special issue of European Journal of Political Research, št.1-2, str. 7-29.
- Trontelj, J. 1972. Molekularna biologija, Ljubljana.
- Waarden, F. van. 1992. Dimension and types of policy networks, special issue of European Journal of Political Research, št.1-2, str. 29-53.
- Wolf, Anton Alois.1860. Nemško slovenski slovar, Ljubljana.
- Wolf, Anton Alois. 1894. Slovensko nemški slovar, Ljubljana.
- Zalokar, M. 1963. Sprehodi pod morjem, Ljubljana.

ORGANIZACIJSKO KOMUNICIRANJE: MOČ IN NEMOČ KRITIČNEGA PRISTOPA

*Teorije o "enakih komunikacijskih možnostih" so vizija humanega komuniciranja, dejansko pa ostajajo socialna utopija.
(France Vreg)*

Povzetek. Tako kot na druge družbene procese je tudi na človekovo komuniciranje nasploh in na organizacijsko komuniciranje kot na njegov del moč gledati in ga obravnavati na različne, celo nasprotujoče si načine. Avtor članka ne skriva, da mu je zaradi svoje temeljitosti in radikalnosti ponujenih sprememb kritični pristop najbližji. Seznanjen in soočen z organizacijsko prakso pa se obenem zaveda, da prav radikalnost pomeni tudi nemoč tega pristopa in omejevanje na teoretično akademsko razpravljanje. Možnost povezovanja teorije s prakso vidi v t.i. novem funkcionalizmu, ki ohranja temeljitost razkrivanja organizacijske resničnosti, obenem pa ne zapira vrat težnjam po organizacijski učinkovitosti. Participacija v komuniciranju in organizacijskem življenju nasploh je v resnici pogoj zanjo.

Ključni pojmi: organizacija; komuniciranje; kritični pristop; družbene spremembe; participacija; organizacijska učinkovitost; novi funkcionalizem.

Uvod

Tako kot je človek družbeno, je tudi ali celo predvsem organizacijsko bitje, organizacijsko življenje pa ena njegovih temeljnih izkušenj. In doba, v kateri živimo, je ob vseh drugih oznakah prav doba organizacij. Tista od njih, na katero vežemo vse več naših upov, ambicij in strahov, je zagotovo t.i. industrijska, proizvodna, storitvena organizacija.

Tako kot je morda preprost vzrok njihovega nastanka nič drugega kot čim hitreje in s čim manj stroški doseči zeleni cilj (Armstrong in Dawson 1988, 2), pa se stvari in dogajanja po njihovem nastanku od te preprostosti vedno bolj odmikajo. Ko se organiziramo, določamo in urejamo položaje ali vloge znotraj kompleksnih odnosov. Organizacijo oblikuje interakcija med ljudmi, ki jo sestav-

* Janko Berlogar, magister komunikologije.

ljajo. Ker je temelj interakcije komuniciranje, ni pretirano, če zatrdimo, da je komunikacija temeljni izraz organizacije in obenem temeljni proces v njej. Trditev med drugim lahko opremo na Katza in Kahna, ki pravita, da *"Komunikacija... je resnično bistvo družbenega sistema ali organizacije"* (Katz in Kahn 1978, 428).

Govorimo torej o organizacijskem komuniciranju, o komunikacijskih procesih, značilnih za človeško organizacijo. Če iščemo dodatnih definicij, potem gre po Foltzu za *"izmenjavo informacij, zamisli in občutkov navzdol, navzgor in v isti ravnini organizacijskih linij"* (Foltz 1981, 5), Cynthia Stohl pa ima organizacijsko komuniciranje za *"kolektivni in interaktivni proces ustvarjanja, prenosa in interpretacije sporočil v organizaciji"* (Stohl 1995, 4). Bolj kot definicija procesa pa se nam na tem mestu zdi pomembno prepričanje in dejstvo, da se je ob preučevanju tako ali drugače definiranega procesa do danes izoblikovala znanstvena veda s svojo celovito teorijo oz. teorijami - veda, ki je blizu tako komunikologiji kot organizacijskim vedam, za svojo celovitost pa je nujno odprta tudi do drugih znanosti (psihologije, organizacijske psihologije, sociologije, antropologije). Kot vedo in za razlikovanje od procesa in predmeta preučevanja bi jo morda celo lahko poimenovali kar *organizacijska komunikologija*. Nadaljevanje je namenjeno prikazu njenega razvoja, izoblikovanju različnih pristopov in njihovi presoji. V ospredju je kritični pristop, ki privlači zaradi svoje temeljitosti in poziva k spremembam. Obenem je radikalnost tudi največja ovira za njegov preboj iz akademsko-teoretičnih okvirov, za nas pa obenem priložnost prav v iskanju načinov za tak preboj.

Razvoj področja

Ko iščemo začetke preučevanja komuniciranja v organizaciji, potem velja ugotovitev, da niti klasična teorija organizacije z začetka tega stoletja ni mogla brez zavedanja o pomembnosti komuniciranja, ne glede na to, katere funkcije naj bi le-to v organizaciji imelo. Vendar se je tovrstno komuniciranje pogosteje in v drugačnem kontekstu začelo omenjati v okviru teorij medčloveških odnosov in človeških virov (Roberts in soavtorji 1977, 14). Še več pozornosti se temu procesu namenja v štiridesetih in petdesetih letih, obdobje po tem pa je zaznamovano z množico tekstov, ki se je ukvarjala s posameznimi problemi organizacijskega komuniciranja v povezavi s kontrolo, zadovoljstvom z delom itd. Po mnenju mnogih (tudi Jablin 1992, 7) smo tako šele leta 1972 z Reddingovim tekstom *Inside Organization Communication* dobili prvi obsežen in izčrpen pregled dogajanja na tem področju.

Relativno mladi disciplini znotraj družboslovnega raziskovanja je nedvomno dolgo časa manjkala jasno artikulirana teorija. Poleg interdisciplinarnosti je razlog za to tudi dejstvo, da so znanstveniki s področja komuniciranja organizacije začeli preučevati v času, ko so druge, predvsem družbene znanosti še močno pognale korenine v organizacijskih raziskavah (Daniels in Spiker 1994, 7). Novo področje, organizacijsko komuniciranje, si je zato iz teh, bolj razvitih disciplin sposodilo množico idej, žal brez potrebnega prilagajanja in, kar je še huje, skupaj s preoku-

pacijo z drugimi organizacijskimi problemi, s čimer je tudi v raziskavah komunikacijskih teoretikov komuniciranje postalo zgolj ena od sestavin v receptu za organizacijsko vedenje, ne pa temelj le-temu.

Sedemdeseta in osemdeseta leta pa vendar pomenijo novo poglavje v razvoju organizacijskega komuniciranja kot znanstvenega področja, tako kar se tiče celovitosti kot tudi različnosti pristopov. Medtem ko so nekateri znanstveniki sicer že poskušali na novo definirati tradicionalne, že oblikovane teme znotraj področja, so drugi organizacijsko komuniciranje začeli preučevati na načine, ki se bistveno razlikujejo od tradicionalnega pristopa. Posledično se je v zadnjih letih torej razvilo več različnih pristopov in perspektiv na organizacijsko komuniciranje.

Pogledi na organizacijsko komuniciranje

Gibson Burrell in Gareth Morgan sta razvila model, s pomočjo katerega lahko razvrstimo različne pristope v preučevanju organizacijskega komuniciranja. Model vključuje štiri temeljne perspektive na organizacijo in posledično tudi na komuniciranje (Putnam 1983, 33) - *funkcionalizem, interpretivizem, radikalni strukturalizem in radikalni humanizem*.

Razlike in podobnosti med njimi avtorja razlagata na temelju idej o organizacijski resničnosti. Funkcionalisti in radikalni strukturalisti tako prevzemajo objektivno stališče do resničnosti, medtem ko jo interpretivisti in radikalni humanisti gledajo s subjektivne pozicije. Čeprav imajo funkcionalisti in interpretivisti različne ideje glede resničnosti, pa oboji zavzemajo regulativno stališče do organizacijskega reda. Radikalni strukturalisti in radikalni humanisti se, v nasprotju z njimi, zavzemajo za korenite spremembe v obstoječem redu organizacije, vključujoč tudi komuniciranje znotraj nje.

Funkcionalizem jemlje organizacijo kot objekt, ki ga je moč preučevati s pomočjo konceptov in metod tradicionalnih družbenih znanosti (Daniels in Spiker 1994, 11). Funkcionalisti verjamejo, da je organizacijsko komuniciranje objektivno preučljiva aktivnost. Lahko jo merimo, označujemo razvrščamo in primerjamo z drugimi organizacijskimi procesi. Poleg tega funkcionaliste v okviru organizacijskega komuniciranja pogosto zanima zveza med komunikacijskimi procesi in učinkovitostjo organizacije. Zato preučujejo dejavnike, kot so informacijski tokovi znotraj organizacijskih mrež, izkrivljanje sporočil, zastoji v komunikacijskih kanalih, strategije menedžerjev ter drugih nadrejenih v komuniciranju s podrejenimi in dinamika skupinskega reševanja problemov delovanja in odločanja. Treba pa je povedati, da se je funkcionalizem z leti spremenil in da poleg tradicionalnih znotraj njega obstajajo tudi stališča, ki so celo zelo blizu stališčem kritičnih teoretikov.

Interpretivizem gleda na organizacijo kot na kulturo. Za interpretivista je organizacija prej subjektiven kot objektiven fenomen. Ta se pojavlja kot odraz skupnih izkušenj ljudi, ki jo sestavljajo. To ne pomeni, da je organizacija plod neke domišljije, ampak da je njena resničnost družbeno konstruirana preko komuni-

ranja (Putnam 1983). Teoretike interpretivizma zanima odkrivanje družbeno konstruiranih resničnosti. Komuniciranje preučujejo kot proces, v katerem se ta družbena konstrukcija pojavlja. Zato jih zanimajo simboli in pomeni, vpleteni v različne oblike organizacijskega vedenja. Interpretivisti poskušajo opisati načine, na katere pripadniki organizacije s pomočjo komuniciranja razumejo njihove izkušnje, in kako "igrajo" organizacijo. V tem smislu je organizacija s pomočjo pogajanja dosežen red, tj. produkt naše kolektivne razprave. Cilj interpretivista je odkriti tiste komunikacijske aktivnosti, ki se pojavljajo v vrsti okolij, da bi z njihovo pomočjo oblikoval enoten značaj organizacij.

Radikalni humanizem je v stališču do organizacijske resničnosti podoben interpretivizmu. Oba zanimajo simboli, pomeni in interpretacije izkušenj. *Radikalni strukturalizem* je podoben funkcionalizmu v pozornosti do objektivnih oblik organizacijskega komuniciranja. Vendar imajo radikalni humanisti in radikalni strukturalisti skupno prepričanje, ki jih loči od funkcionalistov in interpretivistov. Obe radikalni skupini smatrata organizacijo za sistem zatiranja, v katerem nekateri člani skupine z drugimi manipulirajo, jih zlorablajo ali jim kako drugače delajo krivico. Tisto, po čemer se humanisti in strukturalisti razlikujejo, so mnenja glede izvora in narave zatiranja. Prvi umeščajo vir organizacijskega zatiranja v sistem jezika in pomena, drugi pa zatiranje pripisujejo razlikam v moči in neenakostim, ki obstajajo zaradi neustrezne organizacijske strukture.

V mnogih obravnavah organizacijskega komuniciranja se oba zgoraj opisana pogleda tako prepletata, da je vprašanje, ali sta radikalni humanizem in radikalni strukturalizem res toliko različna pogleda, da bi ju bilo treba ločevati. Tako zanj u slej ko prej upravičeno uporabljamo skupen izraz - *kritični pristop*.

Kritični pristop k organizacijskemu komuniciranju

Kritični teoretiki so si enotni v svojem pogledu na organizacijo kot instrument zatiranja. Svojo pozornost usmerjajo pristaši tega pristopa na pripadnike organizacijske elite na eni in na zatirane organizacijske skupine na drugi strani. čeprav je morda malce preprosto rečeno, se istočasno ukvarjajo z družbeno strukturo in simbolnimi procesi. Organizacijsko zatiranje ne zadeva zgolj strukture niti samo simbolov. Skriva se v zvezi med strukturo in simboli, eno potrebuje ali upravičuje in vzdržuje drugo. Tako je komuniciranje določeno s strukturo in organizacijskim redom, obenem pa ta red omogoča in vzdržuje. Nekatere od simbolnih oblik, pravi Dennis Mumby (v Daniels in Spiker 1994, 15), ki jih najdemo v organizacijskem komuniciranju, so namenjene produciranju, vzdrževanju in reproduciranju struktur moči kot globljih struktur organizacije. Prav s takim dožemanjem vloge komuniciranja se kritični pristop bistveno razlikuje od interpretivistov, ki ne naredijo dovolj, da bi razkrili in pojasnili vlogo simbolov, torej tudi komuniciranja, v zatiranju in dominaciji nekaterih nad drugimi. Kritični pristop naj bi razkrival in predvsem spreminjal taka razmerja.

Kritično delo ima bogato in pestro tradicijo. Kritična teorija, kot so jo razvili Horkheimer, Marcuse in Adorno (frankfurtska šola), pa potem Habermas, Apel in

drugi, je evropski pojav s koreninami v hermenevitični teoriji razumevanja, marksistični družbeni teoriji in celo pri Freudu. Je pa svoj razmah ta teorija vendarle doživela v Ameriki. Tu je pristop prvič vzbudil zanimanje v tridesetih letih, ko je Lazarsfeld na podlagi svojih kontaktov z Adornom predlagal možno dopolnilo ali celo sintezo tega, kar je poimenoval kot *administrativni* in *kritični* pristop. Razprava, ki je izvirala iz tega predloga, se je kasneje nadaljevala v literaturi množičnega komuniciranja. Eden redkih naših avtorjev, če ne celo edini, ki je o tem pisal in tudi pokazal na možnost učinkovite koeksistence empiričnega raziskovanja (administrativnega) in kritične teorije (kritičnega), je Slavko Splichal (Splichal 1986; Splichal 1987).

Zanimanje raziskovalcev organizacijskega komuniciranja za ta pristop se je pojavilo kasneje. Klub trditvam o njegovi marginalnosti, ki pa je prej posledica njegove radikalnosti kot pa nedorečenosti in neutemeljenosti, je danes pristop prisoten in v Ameriki celo pogost (Mumby, Benson, Giddens, Deetz, Frost, Stohl, Clegg, Edwards, Burawoy), tako v obravnavi organizacije kot komuniciranja v njej.

Tisto, kar poimenujemo s kritičnim pristopom, je v svojih temeljih in začetkih kritična teorija družbe. Poglavitni cilj takega pristopa je *družbena sprememba*. Če ta cilj prenesemo na organizacijsko komuniciranje, to pomeni, da tak pogled poskuša prispevati k razvoju svobodnega in odprtega komuniciranja, v katerem se istočasno lahko uveljavijo družbeni, organizacijski in osebni interesi. Tak tip družbene spremembe ali rekonstrukcije vključuje identifikacijo in odstranitev nelegitimnih pritiskov na komuniciranje. Realizacija take družbene spremembe tudi ne bi smela biti vprašljiva, če ne bi spreminjala temeljnih organizacijskih razmerij in zadevala preveč interesov. Deetz in Kerstenova (1983) takole razlagata "socialni program" kritičnega pristopa:

1. Kritični raziskovalec ne jemlje, tako kot to dela funkcionalistični, organizacijskih ciljev kot danih in potem študira načine, s katerimi bi organizacijsko komuniciranje lahko prispevalo k boljšemu doseganju teh ciljev. Namesto tega kritični pristop jemlje te cilje kot problematične in se sprašuje, čigavim interesom služijo, kakšno vlogo igrajo pri oblikovanju in doseganju struktur moči in dominacije, katere so razmere, ki bi dovoljevale bolj dogovorno določanje ciljev. Namesto sprejemanja ekonomske rasti kot edinega cilja organizacije se kritični pristop osredotoča na vlogo organizacije v morebitnem doseganju celotnega družbenega blagostanja. Organizacijsko komuniciranje pri tem ni gledano z mikro, specifično organizacijskega vidika, ampak je umeščeno v kontekst družbe kot celote.

2. Kritična teorija trdi, da je resnična vrednost vpogleda v organizacijo v možnosti emancipacije in razjasnjevanja. Znanje naj bi pripomoglo k zavesti ljudi o tem, v kakšnih razmerah bivajo, zavedanje in akcija pa naj bi jih teh razmer rešila. Da bi dosegel ta cilj, mora raziskovalec zavzeti perspektivo, drugačno od organizacije, in mora predstavljati interese, ki presegajo tiste, ki jih ima organizacija.

3. Bolj kot sprejemajo navidezni organizacijski konsenz, se kritični raziskovalci sprašujejo, če obstaja ustrezna podlaga zanj, to je, ali naj bi konsenz obstajal ali pa gre za nekompatibilnost interesov in potreb. Kako na oblikovanje konsenza vpli-

vajo razlike v moči? Kateri nosilci moči profitirajo zaradi obstoja moči? In končno, katere so razmere, ki zahtevajo konsenz in so z njim zakrite?

4. Ker organizacijski pripadniki sodelujejo v konstruiranju družbene realnosti, postanejo rezultati teh konstrukcij naravni, trdni, a kot taki tudi dominirajo nad ljudmi. Prepričanje, da je uboganje ukazov zaželeno, je na primer družbeni konstrukt. Vendar mnogo ljudi misli, da *morajo* ubogati ukaze; tako pravzaprav nimajo nobene izbire. Konstrukt postane reificiran in ovira človekovemu vedenju.

5. Ideologija, ki je vsebovana v komuniciranju in se z njim vzdržuje, je način kontrole. Oblikuje konsenz glede tega, kakšen je svet, in načine, kako naj bi bil ta materialno podprt. Ta konsenz preusmeri kontrolo stran od eksplicitne rabe moči preko sile in prisile ter jo umesti v rutinsko prakso vsakdanjega življenja. Na ta način postane moč umeščena v normalen, samoumeven red organizacijskega življenja. Ko se enkrat zgodi to, vsi pripadniki organizacije podležejo moči nekaj posameznikov. Ta tip kontrole ni le lažji, je tudi popolnejši kot prisila, saj je v svoji rutinski pojavnosti zaščiten pred izzivi in preiskovanjem. Še več, ker se kontrola pojavlja pod videzom konsenza in odobravanja, ostaja skrito dejstvo, da se favorizirajo interesi nekaterih na račun drugih. Na ta način dobi organizacija pravila, ki jih člani konsenzualno razumejo in sprejmejo, nanje gledajo kot na potrebna za nemoteno delovanje organizacije, za podrejanje pa nista potrebna sila ali prisila; to pomeni, da jim ljudje prostovoljno sledijo, ker se jim zdi, da služijo njihovim interesom. Ljudje tako postanejo podrejeni popolni dominaciji, v kateri so tudi ekonomsko odvisni. Dominacija se razširi na njihovo mišljenje in percepcijo njih samih.

6. Družbena dominacija se torej pojavlja v ideologijah, ki določajo, kaj tvori racionalen argument, stvari za razpravo, ustrezne teme za diskusijo in razumno interpretacijo dogodkov. V takih primerih dominacije je komunikacija sistematično izkrivljena. Celo ko je prisoten sporazum, je konsenz lažen, saj njegovih temeljev ni moč racionalno razložiti. Emancipacijski interesi pa poskušajo negirati konkretne oblike dominacije. Negacija odpira pot neizkrivljenemu komuniciranju, dogovornemu razvoju organizacijske resničnosti in samooblikovanju članov organizacije.

7. Participacija je temelj sprememb. Razlikujemo sociotehnično participacijo, omejeno na značaj dela in ustrezne medosebne odnose ter skladno s funkcionalističnim doseganjem tehnične racionalnosti, in politično participacijo, ki vključuje vse stopnje organizacijskega sprejemanja odločitev. Kritični pristop zagovarja oblikovanje situacij politične participacije, se pa tudi zaveda, da se organizacije tej upirajo in sicer iz dveh razlogov: ker je težko prikazati, da visoka stopnja participacije prinaša ekonomske učinke in ker participacija ogroža pozicije moči lastnikov (menedžmenta) v zvezi z njihovimi glavnimi cilji in izkoriščanjem glavnih virov organizacije.

Vprašanje, ki se nam pri vsem, kar razkriva kritični pristop, zastavlja, je, zakaj zaposleni, pripadniki organizacije pristajajo na razmerja, ki jih postavljajo v podrejen položaj. Kako lahko ljudje prevzamejo in celo vzdržujejo sistem pravil ali navade, ki so jim v resnici v škodo. Slej ko prej tako pristajanje ne more biti povezano zgolj z varnostjo zaposlitve. Tudi ugotovitev, da smo socializirani na

način, zaradi katerega imamo tako podrejanje za nekaj naravnega in za kaj drugega nimamo ne ustreznih izkušenj ne komunikacijskih modelov, ne more biti popoln odgovor. Komuniciranje je tisto, ki legitimizira moč in dominacijske oblike organizacijske resničnosti in omejuje interpretacije ter pomene posameznih organizacijskih aktivnosti.

Vendar pri tem ne gre za kakršno koli, ampak za sistematično izkrivljeno komuniciranje, kot ga označijo kritični teoretiki. To je neke vrste prevara, je iluzija in izkrivljena resničnost neke situacije. Sistematično izkrivljeno komuniciranje legitimizira hegemonijo s tem, da jo predstavlja za nekaj drugega, kot v resnici je. V razvijanju koncepta sistematičnega izkrivljanja Habermas (1979) razlikuje med komunikacijsko akcijo in strateško akcijo. Komunikacijska akcija ima namen doseči obojestransko razumevanje in konsenz kot temelja za skupno akcijo. Strateška akcija je enostranski poskus doseči samo svoje lastne cilje. Sistematično izkrivljeno komuniciranje izhaja prav iz strateške akcije in je bolj zapleteno kot manipulacija. V manipulaciji ena oseba vara drugo, v sistematično izkrivljenem komuniciranju pa po Habermasu (1979, 208) vsaj eden od udeležencev vara sebe glede dejstva, da je temelj za skupno akcijo postavljen. Lahko sklepamo, da je tisti, ki vara sebe, tisti, ki je v odnosih udeležencev v podrejenem položaju. Tako sklepanje potrjujeta tudi Daniels in Spiker (1994, 148), ko pravita: *"Pripadniki podrejene skupine s samoprevaro, identificiranjem ter aktivnim sodelovanjem s sistemom hegemonije sodelujejo v obvladovanju samega sebe."*

Spreminjanje organizacijskega komuniciranja - nemoč kritičnega pristopa

Glavni prispevek kritične teorije družbe k organizacijski teoriji je prav kritični pristop h komuniciranju. Ta pristop in na njem izdelana teorija skušata odkriti razloge za dominacijo in pomagati pri samooblikovanju preko razširitve jezikovnih in komunikacijskih sistemov. Kot taka kritična teorija v komuniciranju znotraj organizacije ne vidi zgolj enostavnega oblikovanja, prenašanja in sprejemanja ter enoznačne interpretacije sporočil v funkciji delovnih procesov in njihove učinkovitosti, ampak brska po ozadju in razkriva druge vloge organizacijskega komuniciranja. Tisto, kar se razkrije, je spoznanje o komuniciranju kot sredstvu in načinu doseganja ter vzdrževanja politične moči in dominacije organizacijske elite.

Treba je priznati, da se kritični pristop stvari loteva temeljito in celovito ter da omogoča pogled v organizacijsko zakulisje. V tem je njegova moč. Vendar sami kritični teoretiki zatrjujejo, da je poleg analize cilj njihovega delovanja spreminjanje organizacijskih struktur in procesov ter tudi spreminjanje organizacijskega komuniciranja. Od dominacije k emancipaciji in participaciji, pravijo. Celo k politični participaciji. Vendar nam kritični pristop razen take zahteve pravih načinov za realizacijo te zahteve ne ponuja, nima ne teoretičnih ne praktičnih rešitev za radikalne spremembe v komuniciranju in s tem v celotnem organizacijskem življenju. S tem pa smo pri njegovi nemoči in pri citatu iz dela dr. Vrege, ki stoji na začetku tega prispevka. Je torej zagotavljanje enakih komunikacijskih možnosti

zares zgolj utopija? Ali naj ideje o enakosti zares pustimo v domeni politike, kamor naj bi menda sodile (Larkin in Larkin 1994, 17)?

Navsezadnje, ali celo sam kritični pristop ne priznava, da se organizacije politični participaciji izogibajo, ker ta zgolj ogroža interese elite in ne prinaša ekonomskih učinkov! Ali ima participacija sploh kakšne možnosti, da zaživi v praksi, posebno taka, ki jo v svoji radikalnosti zahtevajo kritični teoretiki. Ne samo pristaši drugih družbenih teorij, poststrukturalizma s Foucaultom na čelu na primer, ampak celo sami kritični teoretiki razmišljajo o radikalizmu, intelektualizmu, negativizmu in drugih slabostih svojega pristopa in načinih rekonceptualizacije temeljnih idej, posebej emancipacije (Honneth 1987; Avesson in Willmott 1994).

Od prepričanja o potrebnosti sprememb vendarle ne odstopa nobeden od njih. Zdi se, da tudi ni vprašanje spremembe da ali ne, ampak predvsem smer teh sprememb, njihova vsebina. Spomnimo se, da je kritični pristop imel za naivne vse tiste poglede na organizacijsko komuniciranje, ki niso upoštevali tistega, "kar je zadaj". Vendar si ne moremo kaj, da prav take naivnosti in prav zaradi enakega vzroka pri poskusu spreminjanja stanja ne bi pripisali kritičnemu pristopu. Ko beremo predloge o vsebini sprememb in načinu njihovega uvajanja, se nam mestoma celo zdi, da se pristop včasih le stežka upira funkcionalističnim rešitvam in nasploh glede razumevanja samega sebe ustvarja zmedo in videz, da ne ve dobro, kaj želi.

Dva izvora sprememb sta bistvena za kritične teoretike, oba dokaj splošno definirana. Prvi tak izvor so nasprotja znotraj organizacije in drugi zunanja, družbena intervencija. Z zadnjo bolj kot na ekonomske pritiske trga, konkurence ali druge pritiske različnih deležnikov in okolij mislijo na razpravo kritičnega raziskovalca; kar se tiče nasprotij znotraj organizacije, pa sami priznavajo, da prisotnost ideologije pogosto drži ta nasprotja pod površjem, tako da se jih ustrezno razlaga in upravičuje. Ideologija in spremljajoči izkrivljeni komunikacijski sistemi lahko kljub nasprotjem omogočijo nespremenjeno delovanje organizacije. Dodana misel, da je kritična razprava pomembna za spreminjanje sil nasprotja v pozitivni organizacijski razvoj, je bolj leporečje kot pa dokaz jasnih zamisli glede sprememb v organizaciji in njenem komuniciranju. Ob tem seveda tudi možnost participacije postane vprašljiva.

Participacija je namreč morda res za mnoge temeljna družbena pravica in vrednota sama po sebi (Stohl 1995, 141), vendar to še ne povečuje njenih možnosti vstopa v organizacijo. Pri tem ni problem, da je nismo vajeni, da si nekateri niti ne želijo vpletenosti v stvari in odnose, ki presegajo njihove delovne naloge. Participacija je tudi napor, vendar je temeljna ovira njenemu uveljavljanju zgolj ta, da tisti, ki imajo moč za kaj takega, nimajo ali vsaj ne vidijo nobenega pametnega razloga za spremembe.

Zares, če participacija ogroža pozicije moči oz. menedžmenta (če jih ogroža v resnici ali pa je to le njihova predstava, je vseeno) in če za to v zamenjavo nismo zmožni dokazati povezave participacije z ekonomskimi efekti, potem za menedžment ni razloga, da bi pristajal na spreminjanje. S tem pa ostajamo brez nosilcev sprememb. Tisti, ki imajo moč zanje, za to nimajo interesa, tisti, ki imajo

slednjega, pa nimajo (dovolj) moči za spreminjanje. Potemtakem participacija zares ni mnogo več kot utopija, vsej svoji humanosti navkljub.

Organizacije, vsaj tiste, ki jo obravnavamo mi, namreč ne vodi humanost. Vse v njej se, pa če priznamo ter želimo ali ne, začne in konča pri vprašanju glede cilja sprememb, tudi v komuniciranju. Ali je ta cilj le "boljše počutje" zaposlenih ali tudi večja učinkovitost, tak ali drugačen, a vendar otipljiv profit, zaradi katerega se spremembe splača inicirati, je osnovno vprašanje in vodilo pri odločanju zanje. To pa pomeni, da moramo ob vsem svojem kritičnem gledanju na stanje upoštevati tudi čisto funkcionalistične predstave glede spreminjanja organizacijskega komuniciranja, če nočemo s svojimi spoznanji ostati samemu sebi zadostni, ampak hočemo preseči prepad med akademskimi spoznanji in organizacijsko prakso ter menedžerskim sprejemanjem teh spoznanj. Obsojeni smo na neke vrste pogajanja z organizacijo, s "kolektivno pošastjo" (Mintzberg 1989, 2), ki nam je ušla iz rok, potem ko smo jo tako ali drugače vsaj pomagali ustvariti. Kot je kritični pristop suveren v analizi organizacijskega stanja in ugotavljanju vloge ter vsebine komuniciranja v njem, je neprepričljiv in popolnoma nepraktičen v tovrstnih pogajanjih.

Odmik v smer funkcionalizma torej ne pomeni odpoved kritičnemu, ampak zgolj priložnost, da na vprašanja glede možnosti spreminjanja organizacijskega komuniciranja odgovorimo tudi drugače kot negativno. Naša naloga pri tem je, da spremembe tistim, ki o njih odločajo, predstavimo kot potrebne, jih torej "usposobimo" za sprejemanje sprememb. Omenili smo že, da sodobne oblike funkcionalizma iščejo prav v tej smeri, in morda bi tisto, kar predlagamo namesto akademskega kritičnega pogleda, lahko poimenovali kar *novi funkcionalizem*, ki ni brez možnosti v praksi, obenem pa pomeni samouresničevanje zaposlenega in preseganje zgolj ekonomskih meril pri uvajanju sprememb v organizaciji. Navsezadnje tudi ekonomska merila niso več (samo) tisto, kar so bila, in tudi ekonomski modeli za vrednotenje investicij v človeške vire niso več neznanka.

Novi funkcionalizem

Organizacijska praksa je torej tisto, kar nas še kako zanima in zato se ne moremo ustaviti pri spoznanju o nemoči glede uveljavljanja takih sprememb v organizacijsko komuniciranje, ki pomenijo večjo participacijo zaposlenih. Radikalizem pri tem ni vedno pravi odgovor. Če smo sami že, mora tudi stroka nasploh najprej odgovoriti na vprašanje, ali spremembe zares hoče uveljaviti v praksi ali pa bo samozadostna v teoretičnem razglabljanju o njih. čemur smo namreč v veliki meri priča v tem trenutku, je prepad med teoretiki in menedžmentom, ki vsak s svojimi znanji, izkušnjami ter strahovi in s pomanjkanjem vedenja o problemih in možnostih "nasprotnika" vztrajajo na svojih bregovih. če smo teoretiki zadovoljni sami s seboj in ne potrebujemo prakse za potrjevanje, potem lahko vztrajamo pri politični participaciji. če pa vendarle želimo

premostiti ta prepad, pa je treba iskati naprej, tudi prebaviti občutek in očitek glede kompromisarstva ter spremembe doseči tako, da sočasno:

- omilimo radikalizem kritičnega pristopa in
- razširimo definicijo ter dojemanje organizacijske učinkovitosti in njenih variabel.

Kritični pristop k organizaciji in organizacijskemu komuniciranju namreč temelji na domnevi, da proekonomske vedenje več ali manj nujno pomeni antisocialno vedenje. Tradicionalni funkcionalizem ima socialno vedenje za antiekonomske ali pa svoje napore omeji prav v "trženje" socialnega vedenja. Novi funkcionalizem (ali novi kritični pristop, če je tako komu ljubše) bo zato v začetku moral odgovoriti na temeljno dilemo - ali so odločitve organizacije in aktivnosti v njej lahko istočasno hkrati ekonomske in socialne ter ali lahko izpolnjujejo tako individualne interese in potrebe kot interese organizacije. Da ti mnogokrat žal niso enaki, pa bomo morali kritičnemu pristopu pač priznati.

Naš odgovor na gornje vprašanje glede možnosti hkratnega uresničevanja različnih potreb in interesov je pritrdilen. Še več, ne samo, da smo prepričani, da je tisto, kar je dobro za zaposlenega, lahko dobro tudi za organizacijo, združevanje obeh interesov ali vsaj hkratno uresničevanje različnih interesov je za preživetje organizacije nujno. Komuniciranje kot temeljni organizacijski proces je prvo na vrsti za preobrazbo in v tej luči morda vsaj večje komunikacijske možnosti niso čista utopija. Tako kot namreč hierarhično in "dirigirano" organizacijsko komuniciranje morda učinkovito omogoča kontrolo in predvidljivost organizacijskega vedenja (Stohl 1995, 128), pomeni tudi omejevanje organizacijske inovativnosti, odzivnosti in fleksibilnosti, torej omejevanje organizacijske učinkovitosti v stalno spreminjajočem se okolju. Kot tako pa ne služi več niti organizacijski eliti. Novi funkcionalizem torej, po katerem učinkovitost še ne pomeni nujno dominacije in ni v nasprotju z nikogaršnjimi interesi.

Zaključek

Ko govorimo o času, v katerem živimo, ga pogosto in radi označujemo (in pri tem mislimo na neko novo kvaliteto) z izrazi, kot so postindustrijska doba, postkapitalizem, informacijska doba itd. Demokracija nam je nasploh vrednota vseh vrednot. Začuda in žal pa te nove kvalitete in vrednote, če zares obstajajo, le poredko najdejo pot v organizacije. Vendar družba ne more razglašati vrednot, ki jim ne pusti zaživeti v njenih elementarnih delih. Zato nas ne čudi radikalen odziv kritičnega pristopa znotraj organizacijskega komuniciranja kot vede in se zdi popolnoma upravičen. Kakršna koli že naša doba je, je znotraj organizacij zanjo značilna dominacija in vzdrževanje pozicij organizacijske elite s pomočjo političnih sredstev, ideologije. Temeljno vlogo pri tem ima prav komuniciranje in tudi vse spremembe je treba začeti prav pri njem. Spremembe v praksi pa kljub drugačnim željam pomenijo predvsem pogajanje zanje s tistimi, ki jih lahko omogočijo. Zato se v tem trenutku bolj kot totalna, politična participacija zdi ustrežnejša, predvsem pa realnejša rešitev bolj funkcionalistična varianta participacije, ki pa se

vendarle ne sme odreči humanizaciji organizacij in omogočanju samouresničevanja njenih pripadnikov. Da je to dandanes, bolj v percepciji nasprotnikov kot dejansko, težko uresničiti, je najbrž tudi posledica dejstva, da nove kvalitete nove dobe tudi zunaj organizacij le niso tako pogoste, kot si to radi mislimo. Te pa so v pogajanjih za večjo družbeno odgovornost organizacij nujne.

LITERATURA

- Armstrong, Pat in Chris Dawson. 1988. *People in Organizations*. 4th Edition. Huntingdon UK: ELM Publications.
- Avesson, Mats in Hugh Willmott. 1994. On the Idea of Emancipation in Management and Organization Studies. V Barry Allen Gold (ur.), *Exploring Organizational Behaviour*, 517 - 537. Forth Worth: The Dryden Press.
- Daniels, D. Tom in Barry K. Spiker. 1994. *Perspectives on Organizational Communication*. 3rd Edition. Dubuque: WCB Brown & Benchmark.
- Deetz, Stanley in Astrid Kersten. 1983. Critical Models of Interpretive Research. V Linda L. Putnam in Michael E. Pacanowsky (ur.), *Communication and Organizations, An Interpretive Approach*, 147 - 171. Beverly Hills: Sage Publications.
- Foltz, G. Ray. 1981. Communication in Contemporary Organizations. V Carol Reuss in Donn Silvis (ur.), *Inside Organizational Communication*, 5 - 16. New York: Longman.
- Habermas, Juergen. 1979. *Communication and the Evolution of Society*. Boston: Beacon Press.
- Honneth, Axel. 1987. Critical Theory. V Anthony Giddens in Jonathan H. Turner (ur.), *Social Theory Today*, 347 - 382. Oxford: Polity Press.
- Jablin, M. Fredric, Linda L. Putnam, Karlene H. Roberts in Lyman W. Porter (ur.). 1992. *Handbook of Organizational Communication: An Interdisciplinary Perspective*. 3rd Printing. Newbury Park: Sage Publications.
- Katz, Daniel in Robert L. Kahn. 1978. *The Social Psychology of Organizations*. 2nd Edition. New York: John Wiley & Sons.
- Kreps, L. Gary. 1990. *Organizational Communication: Theory and Practice*. Second Edition. New York: Longman.
- Larkin, TJ in Sandar Larkin. 1994. *Communicating Change*. New York: Mc Graw-Hill, Inc.
- Likert, Rensis. 1961. *New Patterns of Management*. New York: McGraw-Hill.
- Mintzberg, Henry. 1989. *Mintzberg on Management*. New York. The Free Press.
- Putnam, L. Linda. 1983. The Interpretive Perspective: An Alternative to Functionalism. V *Communications In Organizations, An Interpretive Approach*, 31 - 54. Beverly Hills: Sage Publications.
- Roberts, K. H., C. A. O'Reilly, G. E. Bretton in L. W. Porter. 1977. Organizational Theory and Organizational Communication: A Communication Failure?. V *Communication in Organizations*, 95 - 117. Middlesex: Penguin Books.
- Splichal, Slavko. 1986. Istraživanje "javnog mnijenja" u svetlu kontroverzi između kritičke i administrativne paradigme komunikologije. V *Naše teme*, 1320 - 1344.
- Splichal, Slavko. 1987. 'Public opinion' and the controversies in communication science. V *Media, Culture and Society*, Vol. 9, 237 - 261. London, Newbury Park, Beverly Hills in New Delhi: SAGE.
- Stohl, Cynthia. 1995. *Organizational Communications: Connectedness in Action*. Thousand Oaks, California: Sage Publications, Inc.
- Vreg, France. 1990. *Demokratsko komuniciranje*. Maribor: Založba Obzorja, Sociološka in politološka knjižnica.

ZAPOSLITVE S KRAJŠIM DELOVNIM ČASOM V SLOVENIJI

Povzetek. Članek obravnava zaposlitev s krajšim delovnim časom kot obliko dela in zaposlitve, ki v procesu preoblikovanja slovenske ekonomije ni doživela bistvenih sprememb razširjenosti in lastnosti. V Sloveniji je delež zaposlitev s krajšim delovnim časom majhen; med leti 1992 in 1995 se je gibal med 1,6% in 1,8% vseh zaposlenih in samozaposlenih. Zaposlitev s krajšim delovnim časom se večinoma pojavlja kot odgovor na individualne potrebe delojemalcev, ki zaradi zmanjšanih delovnih zmožnosti ali zasebnih obveznosti ne morejo delati s polnim delovnim časom. Zato njeno uporabo v Sloveniji lahko ocenimo predvsem kot mehanizem socialne pomoči in manj kot metodo izboljšanja organiziranosti podjetja, ki povečuje njegovo konkurenčnost.

Ključni pojmi: zaposlovanje, delojemalci, delodajalci, samozaposlovanje

Uvod

Po petih letih intenzivnih ekonomskih in socialnih sprememb v Sloveniji so se umirila dinamična gibanja na trgu dela in izoblikovala se je današnja, bolj stabilna struktura delovne sile. Sedanje obdobje umiritve je primeren trenutek za pregled gibanj na trgu dela v preteklem obdobju in oceno nastalih sprememb.

Oblika dela in zaposlitve je ena od osnovnih značilnosti strukture delovne sile. Od oblike dela in zaposlitve, te pa so delo ali zaposlitev za določen čas, za nedoločen čas, po pogodbi, za polni ali krajši delovni čas, za neposredno plačilo in drugo, je odvisen položaj obeh partnerjev - delojemalca in delodajalca. Oblika dela in zaposlitve določa obseg pravic delojemalca, ki izhajajo iz dela in njegovo socialno varnost, kakor tudi stroške dela za delodajalca in iz njih izhajajočo konkurenčnost podjetja. V procesu preoblikovanja slovenske ekonomije je ravno oblika dela in zaposlitve doživela protislovne spremembe; na eni strani je število nekaterih oblik skokovito naraslo in opredelilo nov položaj velikega dela delovno aktivnih, na drugi strani pa posamezne oblike dela in zaposlitve niso spremenile ne razširjenosti ne strukture. Napisanih je bilo nekaj razprav in analiz o oblikah dela in zaposlitve, ki so jih v zadnjih letih zaznamovale spremembe (Svetlik 1994, 123-135; Drobnič 1995, 796-811). Zato je namen pričujočega teksta posvetiti se tisti

* Doroteja Verša, dipl. sociologinja, Republiški zavod za zaposlovanje, Ljubljana

obliki dela in zaposlitve, ki je ostala praktično nespremenjena in sicer zaposlitvi s krajšim delovnim časom.

Da bi zaposlitev s krajšim delovnim časom postavili v razmerje do ostalih oblik dela in zaposlitve, velja nameniti nekaj pozornosti spremembam na tem področju v preteklem obdobju. Zaposlitev za nedoločen čas s polnim delovnim časom je bila v socialistični družbeno-ekonomski ureditvi prevladujoča oblika dela in zaposlitve. Za delojemalce je bila in je še vedno najbolj zaželena oblika, saj iz nje izhaja največ pravic iz dela in zagotavlja najvišjo stopnjo socialne varnosti. Ekonomska kriza ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let je povečala negotovost za delodajalce in delojemalce. Delodajalci so vse večje poslovno tveganje poskušali med drugim zmanjševati z bolj prožnim uravnavanjem števila delavcev, delojemalci pa so bili prisiljeni sprejeti tudi mnogo manj ugodne oblike dela in zaposlitve od željenih. Nove zaposlitve, ki se ponujajo na trgu dela, so vse pogosteje zaposlitve za določen čas, delo po različnih pogodbah ali delo za neposredno plačilo. Da postaja zaposlovanje za določen čas pojav velikih razsežnosti, priča podatek Republiškega zavoda za zaposlovanje, po katerem je bilo leta 1995 64% vseh novih zaposlitev realiziranih za določen čas. Delež zaposlenih za določen čas od vseh delovno aktivnih še vedno narašča: po Anketi o delovni sili je bil leta 1992 4,7%, leta 1993 5,2%, leta 1994 7,1% in leta 1995 7,5%. Delo po pogodbah in za neposredno plačilo je prav tako postalo pogosteje kot v preteklosti; od leta 1991 do 1995 je narasel delež delovno aktivnih, ki so delali v teh oblikah dela, z 1% na 2,3%. Delovanje tržnih mehanizmov v obdobju ekonomske krize je povečalo delež fleksibilnih in socialno manj varnih oblik dela in zaposlitev v strukturi delovno aktivnih predvsem na račun vse manjšega zaposlovanja za nedoločen čas s polnim delovnim časom. Kljub tem spremembam ima zaposlitev za nedoločen čas s polnim delovnim časom pomembno vlogo, saj je bilo leta 1995 tako zaposlenih 73,5% vseh delovno aktivnih v Sloveniji.

Zaposlitve s krajšim delovnim časom - opredelitev in gibanja

Slovenska zakonodaja opredeljuje zaposlitev s krajšim delovnim časom kot "delovno razmerje, ki ga delavec sklene za delovni čas, krajši od tistega, ki velja za določenega delodajalca kot polni delovni čas, če je to v interesu delavca in delodajalca in je to družbeno in ekonomsko smotno" (46. člen Zakona o delovnih razmerjih 1991, 31). Zakonodaja torej ne določa točnega števila delovnih ur. Tukaj predstavljeni podatki so pridobljeni iz Ankete o delovni sili, ki razvršča osebe s polnim in krajšim delovnim časom na podlagi njihove samoopredelitve. Podatki se nanašajo na zaposlene in samozaposlene (kmete, obrtnike in svobodne poklice), ki tvorijo 93% delovno aktivnih. Pomanjkljivost tega pristopa je v nevarnosti, da anketiranec napačno opredeli svoj delovni čas, prednost pa je v prilagajanju razlikam dolžine delovnega časa, ki obstajajo med panogami, poklici ali med kolektivnimi pogodbami. Sicer enotne, mednarodne opredelitve zaposlitve s krajšim delovnim časom ni.

Oglejmo si, kako se je gibal delež¹ zaposlitev s krajšim delovnim časom v zadnjih štirih letih

Tabela 1: Gibanje deleža zaposlitve s krajšim delovnim časom, 1992-1995²

Leto	Delež zaposlitev s krajšim delovnim časom (%)	Število zaposlitev s krajšim delovnim časom
1992	1.6	12.000
1993	1.8	15.000
1994	1.6	13.000
1995	1.8	14.000

V nasprotju s predhodno opisanimi radikalnimi spremembami obsega zaposlovanja v nekaterih oblikah dela in zaposlitve v celotnem obdobju tranzicije slovenske ekonomije zaposlitev s krajšim delovnim časom ni doživela večjih sprememb. V zadnjih štirih letih je delež zaposlitev s krajšim delovnim časom nihal med 1,6% in 1,8%, število tako zaposlenih pa se je le neznatno povečalo. Leta 1995 je bilo v Sloveniji 14.000 zaposlitev s krajšim delovnim časom (glej tabelo 2). Predvidevanja, da bo sprostitvev tržnih mehanizmov usklajevanja ponudbe in povpraševanj na trgu delovne sile v enaki meri sprožila porast vseh takoimenovanih fleksibilnih oblik dela in zaposlitve, med katere sodi tudi zaposlitev s krajšim delovnim časom, se niso uresničila. Vsaka iz vrste fleksibilnih oblik zaposlitev in dela ima svoje zakonitosti gibanja, ki jih pogojujejo predvsem njihove lastnosti. V nadaljevanju bomo razsvetlili razloge, zakaj ni prišlo do povečanja zaposlitev s krajšim delovnim časom, in zakaj ni, po predvidevanjih, dosegla pomena, ki ga ima v državah Evropske unije.

Tabela 2: Zaposleni in samozaposleni po obliki zaposlitve in spolu, 1995³

Spol	Oblika zaposlitve (v 1000)		
	Polni delovni čas	Krajši delovni čas	Skupaj
Moški	442.000	6.000	448.000
Ženske	365.000	8.000	373.000
Skupaj	806.000	14.000	821.000

Primerjava Slovenije z deželami Evropske unije (v nadaljevanju EU) kaže, da ima zaposlitev s krajšim delovnim časom v teh državah veliko večji obseg kot v Sloveniji; leta 1993 je prišel v državah EU povprečno na šest delovno aktivnih s polnim delovnim časom en delovno aktivni s krajšim delovnim časom. Konkret-

¹ Deleži zaposlitev s krajšim delovnim časom so računani od zaposlenih in samozaposlenih (ki so na to vprašanje v raziskavi odgovarjali) in ne od vseh delovno aktivnih. Razlika med tema deležema ni velika; na primer za leto 1995 je znašal delež zaposlitev s krajšim delovnim časom od vseh delovno aktivnih 1,7%.

² Vir: Anketa o delovni sili, 1995

³ Vir: Anketa o delovni sili, 1995

no so bili deleži zaposlitev s krajšim delovnim časom po posameznih državah naslednji: v Italiji 5,4%, v Nemčiji 15,1%, v Veliki Britaniji 23,4%, na Nizozemskem pa 35% (Labour Force Survey Results, 1995). V deželah EU v zadnjih 15 letih beležijo porast zaposlitev s krajšim delovnim časom, vsako leto se njen delež poveča za nekaj desetink odstotka. Porast povezujejo predvsem s povečanim vstopom žensk med delovno aktivne, širjenjem storitvenega sektorja in z zaostrovanjem konkurenčnosti med delojemalci zaradi rastoče brezposelnosti. V prihodnje pričakujejo nadaljevanje tega trenda: na srečanju predsednikov držav EU v Essenu leta 1995 so med petimi prioritetskimi nalogami za zmanjšanje brezposelnosti navedli tudi ukrep pospeševanja rasti zaposlovanja, ki jo želijo doseči med drugim tudi "z državnimi spodbudami za nadomeščanje polnega delovnega časa s krajšim delovnim časom" (Employment Observatory 1996, 2).

Individualni značaj zaposlitev s krajšim delovnim časom

Delodajalci, ki potrebujejo delavce za manjše število delovnih ur, denimo nekaj ur na dan, se pogosto odločajo za zaposlovanje po pogodbi ali za neposredno plačilo; povprečno so tako zaposleni delavci delali 27 ur na teden. Sicer pa delodajalci veliko več potrebujejo delavce za polni delovni čas. 80% zaposlenih za nedoločen in določen čas je leta 1995 delalo med 40 in 42 ur na teden. Povpraševanja po delavcih le za nekaj delovnih ur na dan je torej malo ne glede na obliko dela in zaposlitve. Zakon o delovnih razmerjih določa, da krajši delovni čas od polnega ne sme znašati manj od polovice polnega delovnega časa (45. člen). Tudi druge države določajo najmanjše dovoljeno število delovnih ur na teden za zaposlitev s krajšim delovnim časom z namenom zagotoviti socialno varnost delojemalcev; v Nemčiji je na primer ta minimum 18 ur na teden. V letu 1995 so delojemalci s krajšim delovnim časom v Sloveniji običajno delali 23 ur na teden (ženske 22 ur, moški 24 ur) ali 54% delovnega časa tistih s polnim delovnim časom.

Potrebe uravnavanja tržnih gibanj in števila delavcev rešujejo delodajalci predvsem z zaposlovanjem v tistih oblikah dela in zaposlitve, ki so za njih najmanj obvezujoče ter omogočijo enostavno in hitro vključevanje in izključevanje delavcev v in iz procesa dela. Prav tako preferirajo oblike, ki prinašajo čim manjše stroške dela. Takšne so predvsem zaposlovanje po različnih pogodbah, za določen čas in za neposredno plačilo. Zaposlitev s krajšim delovnim časom, kot je v praksi prisotna, ne zadovoljuje naštetih potreb delodajalcev; 85% zaposlitev s krajšim delovnim časom v letu 1995 je bilo za nedoločen čas. Tako zaposleni delavci so bremenili delodajalce z visokimi stroški dela in jim nalagali vse ostale zakonsko opredeljene dolžnosti, ki onemogočajo hitro in ceneno spreminjanje števila delavcev v podjetju.

Slovenski delodajalci ne koristijo zaposlitev s krajšim delovnim časom kot oblike organizacije delovnega časa in kot načina uporabe človeških potencialov, ki bi služil povečanju organizacijske in ekonomske učinkovitosti podjetja. V takšne namene številna podjetja v državah EU načrtno uvajajo zaposlovanje s krajšim

delovnim časom. Ta podjetja uporabljajo takoimenovano korporativno strategijo, ki izhajajoč iz potreb podjetja narekuje zaposlovanje delavcev s krajšim delovnim časom iz zunanjega trga delovne sile. Korporativna strategija omejuje prehajanje iz krajšega delovnega časa na polnega in obratno. V takšnih podjetjih je med zaposlenimi visok delež žensk, čeprav delodajalci ocenjujejo ženske z majhnimi otroki kot neprimerne in raje zaposlujejo mlade in prilagodljive delavce. Delodajalci, ki uporabljajo korporativno strategijo, vidijo v zaposlitvi s krajšim delovnim časom metodo povečevanja produktivnosti, izboljševanja kvalitete dobrin in uslug in s tem večanja konkurenčnosti podjetja (McRae 1995, 67).

Drugačna, takoimenovana individualna strategija, se uporablja v podjetjih držav EU, v katerih delodajalec uvaja krajši delovni čas kot odgovor na potrebe svojih delavcev. Delavci, zaposleni s polnim delovnim časom, iz različnih zasebnih razlogov zaprosijo za skrajšanje delovnega časa, zato se delavci za zaposlitev s krajšim delovnim časom rekrutirajo znotraj podjetja in je tudi prehajanje med različnimi dolžinami delovnega časa olajšano. Z uvajanjem zaposlitve s krajšim delovnim časom se izboljšajo delovni pogoji delavcev, vendar delodajalci vidijo v zaposlitvi s krajšim delovnim časom le malo ugodnosti in več pomanjkljivosti za uspešnost podjetja (McRae 1995, 67).

Značilnosti zaposlitve s krajšim delovnim časom v Sloveniji napeljujejo na sklep, da se le-ta v Sloveniji pojavlja kot individualna strategija. Med razlogi za zaposlitev s krajšim delovnim časom leta 1995 jih največ odpade na bolezen, invalidnost in delno upokožitev (65,9%) (glej tabelo 3). Zakon o invalidskem in pokojninskem zavarovanju zagotavlja delavcem z zmanjšanimi delovnimi zmoglostmi (povzroči jih lahko poškodba na delu ali izven njega, poklicna ali druga bolezen), zaradi katerih niso več zmožni dejavnosti, na podlagi katere so zavarovani, opravljati s polnim delovnim časom, pravico do dela s krajšim delovnim časom (93. člen). Pravica med drugim vključuje ob določenih pogojih nadomestilo plače zaradi dela s krajšanim delovnim časom. Nadomestilo plače je enako razliki med plačo s krajšim delovnim časom in plačo, ki bi jo zavarovanec prejemal, če bi delal s polnim delovnim časom. Po podatkih Zavoda za invalidsko in pokojninsko zavarovanje za november 1995 je bilo število upravičencev do takega nadomestila približno enako kot število tistih, ki so v Anketi o delovni sili navedli bolezen, invalidnost ali delno upokožitev kot razlog za zaposlitev s krajšim delovnim časom. Tej kategoriji delojemalcev pravice iz dela, kakor tudi plača, niso zmanjšane zaradi manjšega števila delovnih ur oziroma so enake kot pri zaposlenih s polnim delovnim časom. Zato jih lahko opredelimo kot "pogojno zaposlene s krajšim delovnim časom". Gre za skupino, ki ji je priznana zmanjšana sposobnost za normalno delo in jim je preko mehanizmov socialne pomoči zagotovljena visoka raven socialne varnosti. Tako zaposlenih delojemalcev ne prizadeva vrsta negativnih posledic zaposlenosti s krajšim delovnim časom: nižje plače, manjše možnosti izobraževanja in napredovanja, manjša socialna varnost in drugo.

Tabela 3: Razlogi za zaposlitve s krajšim delovnim časom po spolu, 1995⁴

Razlogi	Moški (%)	Ženske (%)	Skupaj (%)
Bolezen, invalidnost delna upokojitev	73,2	60,2	65,9*
Ne more najti zaposlitve s polnim delov. č.	7,4	21,1	15,1
Ne želi zaposlitve s polnim delov. č.	2,3	5,8	4,3
Družinski razlogi, porodniški dopust	4,6	4	4,3
Izobraževanje, usposabljanje	3,9	3,9	3,9
Drugo	8,6	4,8	6,5
Skupaj	100,0	100,0*	100,0*

15% zaposlenih s krajšim delovnim časom, ki ne morejo najti dela s polnim delovnim časom in so bili prisiljeni sprejeti zaposlitev s krajšim delovnim časom, ni uspelo uresničiti svojih želja, zato jih lahko označimo kot "nepostojljivo zaposlene s krajšim delovnim časom". Preostale kategorije razlogov ilustrirajo, kako zaposlitev s krajšim delovnim časom omogoča usklajevanje poklicnih in drugih želja delojemalcev: za takšno zaposlitev so se na eni strani odločili iz družinskih razlogov in zaradi porodniškega dopusta, na drugi pa zaradi izobraževanja ali usposabljanja ter iz drugih neopredeljenih razlogov. Sodeč po razlogih, ki so jih navedli delojemalci, je zaposlitev s krajšim delovnim časom v Sloveniji večinoma namenjena zadovoljevanju individualnih potreb delojemalcev, uvaža se na njihovo zahtevo in ni naravnana na povečanje konkurenčnosti podjetja.

K razlogom za trenutni skromni obseg zaposlitev s krajšim delovnim časom lahko dodamo zakonodajo, ki še vedno ureja pravice zaposlenih s krajšim delovnim časom na nepopoln in nestimulativen način: tako se na primer delovna doba za krajši delovni čas izračunava tako, da se skupno število opravljenih ur v posameznem letu preračuna na polni delovni čas, delavec, zaposlen ali samozaposlen s krajšim delovnim časom, pa lahko uveljavi pravice do pokojnine šele po izpolnitvi pokojninske dobe, pridobljene s polnim delovnim časom (Verša 1994, 142).

Zaposlitve s krajšim delovnim časom v nekaterih skupinah delovno aktivnih

Zaposlitev s krajšim delovnim časom določa pravice iz dela in značaj delovne aktivnosti, zato pogostost te zaposlitve v posameznih skupinah delovno aktivnih opredeljuje njihov položaj na trgu dela. Pregledali bomo samo nekaj temeljnih skupin: zaposlene in samozaposlene po spolu, po starosti ter zaposlene in samozaposlene po panogah dejavnosti.

⁴ Vsi podatki, razen označenih (*), so indikativne narave zaradi manjše zanesljivosti.

Vir: Anketa o delovni sili, 1995

V Sloveniji zaposlitev s krajšim delovnim časom ni signifikantno povezana s spolom: med vsemi zaposlenimi in samozaposlenimi moškimi jih je delalo s krajšim delovnim časom 1,4%, med ženskami pa 2,2% (glej tabelo 2). Za primerjavo je bil leta 1993 v državah EU povprečen delež žensk v tej obliki zaposlitve 29,8%, gibal pa se je od 7,7% v Grčiji do 64,5% na Nizozemskem (Labour Force Survey Results, 1995). Istočasno je bil v povprečju delež moških v tej obliki zaposlitve 4,4%. Delež žensk, zaposlenih s krajšim delovnim časom, lahko uporabimo kot kazalec intenzivnosti njihove vključenosti v delovno aktivnost - ta je v Sloveniji neprimerno večja kot v državah EU. V tej luči se kaže drugačen pomen obsega delovne aktivnosti, ki pa ga merimo s stopnjo delovne aktivnosti. Stopnja delovne aktivnosti žensk v Sloveniji ni samo višja (49,1% leta 1995) od povprečne stopnje za države EU (39,1% leta 1992), temveč je veliko večji delež slovenskih žensk intenzivno vključen v sfero dela in si s svojim delom zagotavlja večji obseg pravic iz dela kot pa ženske v državah EU.

Pogosto se o zaposlitvi s krajšim delovnim časom govori kot o getu za zaposlene ženske. V Sloveniji si to zaposlitev enakomerno delita oba spola: med zaposlenimi s krajšim delovnim časom je bilo 56% žensk in 44% moških. Kritična ocena pa je upravičena za države Evropske unije, saj v povprečju v teh državah (leto 1993) 82,4% vseh zaposlitev s krajšim delovnim časom opravljajo ženske. V zadnjem času se v okviru iskanja rešitev problema brezposelnosti v teh državah še posebej izpostavlja problem težje dostopnosti do kontinuiranega izobraževanja za delavce, ki delajo s krajšim delovnim časom. Delodajalci namreč v usposabljanje teh delavcev vlagajo manj kot pa v polno zaposlene delavce. Pomanjkanje sprotnega seznanjanja s sodobnimi delovnimi procesi zmanjšuje njihovo konkurenčnost na trgu dela in možnost za zaposlitev, s tem pojavom pa so v državah EU še posebej prizadete ženske.

Starostna struktura zaposlenih s krajšim delovnim časom se ne razlikuje bistveno od strukture zaposlenih s polnim delovnim časom. Največ jih je v starostnem razredu med 24 in 49 leti, ki je tudi sicer obdobje največje delovne aktivnosti v življenjskem ciklu posameznika. Nekoliko večja sta deleža zaposlitev s krajšim delovnim časom v starejših starostnih razredih, kar povežujemo z večjo verjetnostjo zmanjšanih delovnih zmožnosti zaradi bolezni in invalidnosti, ki tudi prednjačijo med razlogi za zaposlitev s krajšim delovnim časom.

Tabela 4: Zaposleni in samozaposleni po obliki zaposlitve in starosti, 1995⁵

Starosti razred	Polni delovni čas (%)	Krajši delovni čas (%)
15-24 let	11,5	5,5*
25-49 let	75,5	68
50-64 let	12,1	22,1*
65 in več let	0,9	4,4*
Skupaj	100,0	100,0

⁵ Označeni podatki (*) so indikativne narave zaradi manjše zanesljivosti.

Vir: Anketa o delovni sili, 1995

Prizadevanja držav EU, da bi spodbudili zaposlovanje s krajšim delovnim časom med starejšimi delavci, niso naletela na pravi odziv med delodajalci in starejšimi delavci. Pričakovani pozitivni učinki takšne uporabe zaposlitev s krajšim delovnim časom naj bi bili povečanje možnosti za zaposlitev novih delavcev in postopnejše obremenjevanje pokojninskega sklada z novimi upokojenci (Employment observatory 1996, 4). Seveda se delojemalci v obdobju siceršnjega zmanjševanja socialnih pravic v teh državah niso pripravili odreči polnemu delovnemu času. Pri iskanju virov dodatnih delovnih mest bi veljalo v Sloveniji preučiti, kako delodajalci zapolnjujejo preostanek delovnega časa na delovnih mestih, kjer so zaposleni delavci s krajšim delovnim časom.

Tako kot zaposlitev s krajšim delovnim časom v Sloveniji celoti ni posebej značilna za delovno aktivne ženske, tudi največji delež te zaposlitve v starostnem razredu med 24 in 49 let ni povezan z ostalimi družbenimi vlogami, ki jih imajo ženske. V državah Evropske unije je situacija bistveno drugačna: reproduktivna funkcija in skrb za družino močno vplivata na obseg in intenziteto delovne aktivnosti žensk v različnih starostnih obdobjih. 66% žensk v tej obliki zaposlitve je v starosti, ko se običajno odločajo za otroke (24 - 49 let), 75% pa jih je poročenih (Labour Force Survey Results, 1995). V tej luči zaposlitev s krajšim delovnim časom lahko ocenimo kot način prostovoljnega usklajevanja obveznosti v zasebni in javni sferi ali pa kot geto, v katerega so potisnjene ženske zaradi patriarhalne delitve vlog med spoloma v družini, ki je prisotna v stališčih in vrednotah, kot tudi v organizaciji družbenih institucij (razporeditvi delovnega časa v podjetjih, stopnji organiziranosti javnega varstva otrok in javne prehrane in drugo).

Tabela 5: Zaposleni in samozaposleni po oblikah zaposlitve in panogah dejavnosti, 1995⁶

Panoga	Polni delovni čas (%)	Krajši delovni čas (%)
Kmetijstvo	6,4	6,8*
Industrija	45,8	41,1*
Servis	47,9	52,1*
Skupaj	100,0	100,0

Zaposlovanje s krajšim delovnim časom zaradi individualnih razlogov delojemalcev povzroča njeno razpršenost med različnimi panogami dejavnosti. Storitveni sektor je zaradi narave dela najprimernejši za zaposlovanje s krajšim delovnim časom. V Sloveniji je polovica zaposlitev s krajšim delovnim časom lociranih v storitvenem sektorju, vendar je to le 1,9% vseh zaposlenih in samozaposlenih v tem sektorju. Tudi znotraj storitvenega sektorja je razpršenost takšna, da ne moremo izločiti dejavnosti z večjim deležem te zaposlitve. Sicer je koncentracija zaposlitev s krajšim delovnim časom v storitvenem sektorju, poleg velikega deleža žensk, druga splošna značilnost te oblike zaposlitve v državah EU.

⁶ Označeni podatki (*) so indikativne narave zaradi manjše zanesljivosti.

Vir: Anketa o delovni sili, 1995.

Zaključek

V procesu transformacije slovenske ekonomije zaposlitev s krajšim delovnim časom ni bistveno spremenila ne obsega in ne lastnosti. V obdobju med leti 1992 in 1995 njen delež ni presegal dveh odstotkov delovno aktivnih. Glavni razlog za uvajanje zaposlitev s krajšim delovnim časom so individualne zahteve delojemalcev, od katerih večina zaradi invalidnosti ali bolezni dobiva iz ustreznih skladov dodatke, ki jim zagotavljajo enako socialno varnost kot polno zaposlenim. Zaposlitev s krajšim delovnim časom je pri nas predvsem mehanizem socialne pomoči delavcem z zmanjšanimi delovnimi možnostmi. Zato se njen obseg v obdobju recesije ni povečeval. Dokler bo imela zaposlitev s krajšim delovnim časom takšno funkcijo, se njen obseg tudi v prihodnje ne bo povečeval. širjenje te oblike dela lahko pričakujemo le, če bo dobila pomen fleksibilne oblike dela in zaposlitve, ki bo zadovoljevala organizacijske in ekonomske potrebe delodajalcev. Vsekakor bi veljalo obraniti njeno socialno funkcijo in spodbujati njeno fleksibilno vlogo kot način izboljševanja delovnih pogojev vseh delavcev, ki se ne morejo intenzivno vključiti v sfero plačanega dela.

LITERATURA

- Anketa o delovni sili - 1995. Prvi podatki. Statistični urad RS. Ljubljana.
- Drobnič, Sonja. 1995. 796 Nestandardne oblike zaposlovanja v Srednji in Vzhodni Evropi. Teorija in praksa, 9-10, 796-811.
- Employment Observatory. 1996. Employment Observatory-Trends 24, The Bulletin of the European System of Documentation on Employment. Brussels.
- Labour Force Survey - Results. 1995. Eurostat. Brussels.
- McRae, Susan. 1995. Part-Time Work in the European Union: The Gender Dimension. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Dublin.
- Svetlik, Ivan. 1994. Fleksibilne oblike dela in zaposlitve v Sloveniji. V Pirher, S.; Svetlik, I. (ur), Zaposlovanje - približevanje Evropi, 123-139. Fakulteta za družbene vede. Ljubljana.
- Verša, Dorotea. 1994. Zaposlitve s krajšim delovnim časom. V Pirher, S.; Svetlik, I. (ur), Zaposlovanje - približevanje Evropi, 139-149. Fakulteta za družbene vede. Ljubljana.
- Zakon o delovnih razmerjih. 1991. Gospodarski vestnik. Ljubljana.
- Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju. 1992. Uradni list 12/1992.

BITI ALI NE BITI V INSTITUCIJI

Uvod

Ena izmed sprememb v slovenskem prostoru je tudi ta, da je videti, kot da so tudi najteže telesno invalidni ljudje 'prerastli' zavodsko obliko nastanitve. K take-
mu videzu veliko pripomore deinstitucionalizacija družbene skrbi, saj strokovnja-
ki z navedenega področja že od druge polovice 80. let vztrajno zatrjujejo, da so t.i.
stanovanjske skupnosti najboljša bivalna rešitev zanje. To bi verjetno (z)držalo, če
ne bi hkrati z deinstitucionalizacijo v Sloveniji potekala tudi privatizacija. Avtorica
preučuje možnosti in omejitve pri deinstitucionalizaciji družbene skrbi za najteše
telesno invalidne ljudi.

Človekovo popotovanje skozi vesoljski čas že od samega začetka spremlja
povoj, ki ga poznamo kot blagostanje. Kljub trajnosti in morda tudi večnosti pata
povoj privzema različne oblike in različen obseg. To pomeni, kar je bilo še včeraj
razkošje, je danes udobje in bo jutri le še povsem običajna vsakodnevna potreba.
Človekova blaginja ima torej mnogo vidikov in v tem okviru mnogo obrazov, kar
pomeni, da se na različne načine povezuje tudi s posameznikovim dojemanjem
lastne situacije. Povezana z osebnimi občutki sreče in zadovoljstva tako pridobi
različne pojmovne oznake, kot na primer kvaliteta življenja, relativna deprivacija,
življenjski pogoji in življenjski stil, ali pa kratko blaginja (Novak 1994).

Sistemi blaginje se med seboj razlikujejo po tem, kakšno mesto pripada
posameznim elementom blaginjskega trikotnika, ki ga tvorijo država, trg in civilna
družba; med seboj se torej razlikujejo po tem, kakšen pomen v sistemu imajo
posamezni sektorji produkcije storitev. Vsak od teh treh elementov ima tudi svoj
medij za zagotavljanje blaginje za državljane, kar pomeni, da je medij države moč,
medij trga denar in medij civilne družbe solidarnost (Kolarič 1993). Ker končna
podoba blaginje, kot se nam kaže in kot jo posameznik doživlja, torej ni odvisna
le od enega ali nekaj dejavnikov, temveč od celotne, med seboj prepletene
množice različnih elementov, so v tej luči posebej zanimivi tisti pristopi, kjer se
analitiki ukvarjajo z vsem bogastvom povezanosti med različnimi vidiki
ekonomskega in psihološkega blagostanja (Novak 1994).

Da ima socialna politika v vsakem sistemu blaginje pomembno mesto, lahko
vidimo tudi po reakcijah državljanov, ko pride do spremembe sistema. Kakšen si-
stem blaginje imamo po novem v slovenskem prostoru, in kako se njegovo ude-
janjanje obnese pri eni od družbeno najbolj občutljivih skupin, pa bom skušala
podati s prikazom procesa deinstitucionalizacije in privatizacije. Njun sočasen
potek za najteže telesno invalidne ljudi pomeni na eni strani institucionalno varst-
vo, ki svojo 'neaktualnost' izraža skozi nove standarde in normative. To pomeni,

* Boža Napret, študentka na podiplomskem študiju na Fakulteti za družbene vede.

da sta se kvantiteta in kvaliteta storitev v javnih socialnih zavodih zelo znižali. V času prejšnjih standardov in normativov je ta oblika bivanja veljala za poniževalno, saj je predstavljala 'nujno zlo'; danes pa se uporabniki javnih socialnih zavodov ne počutijo ponižane le zaradi občih strahov (dom za ostarele na primer še večini ljudi pomeni isto kot špital), temveč tudi zato, ker spremembo standardov in normativov razumejo kot odvzemanje edine možnosti za bivanje. Na drugi strani pa obstajajo in nastajajo nove skrbstvene oblike, ki za bivanje najteše telesno invalidnih ljudi nimajo niti vseh potrebnih niti ustreznih pogojev. Razen v stanovanjskih skupnostih, ki s sociološkega vidika sodijo v 'vmesne strukture' (nahajajo se v vmesnem prostoru med javnim in neformalnim sektorjem), se ta problem kaže tudi pri tistih in takih rešitvah, do katerih so se obravnavani ljudje dokopali sami, ter v 'domači oskrbi'.

Razmere torej niso najbolj naklonjene novim oblikam družbene skrbi za to in sorodnim skupinam ljudi. Večina najteše telesno invalidnih se tako počuti kvečjemu manjvredna tudi pred manjšino te skupine, saj morajo še naprej bivati v javnih socialnih zavodih.

Javni socialni zavod (institucija) in proces deinstitutionalizacije

Obseg in kakovost blagostanja se spreminjata z gospodarsko rastjo in družbenim napredkom ter s spreminjanjem vzorcev potrošnje. To pomeni, da s katere koli perspektive zremo na blagostanje ljudi, je njegova družbeno sprejemljiva raven vedno plod konvencije. Posamezni akterji se namreč na osnovi v uvodu navedenih elementov dogovarjajo o kriterijih, kdaj ljudje živijo pod mejo običajnega blagostanja in so zaradi tega upravičeni do družbene solidarnosti (Novak 1994). Iz tega sledi, da se na isti osnovi dogovarjajo tudi o obsegu t.i. skrbi za ljudi z najtežjo telesno invalidnostjo na primer: kadar država zmore, je skrb zanje pretežno javna, ko pa je ta revna oziroma postaja revnejša, se skrb zanje vse bolj in bolj prelaga v sfero, kjer vladajo zakoni trga in/ali civilne družbe. To lahko povemo tudi takole. Kadar državi blagostanje dopušča, se skrb za te in podobne državljanke institucionalizira, ko pa je na pohodu 'kriza', pride na vrsto deinstitutionalizacija.

Sodobna deinstitutionalizacija se je precej neopazno začela med II. svetovno vojno, najočitneje pa se kaže prav v iskanju in uveljavljanju novih oblik bivanja za ljudi z najtežjo telesno invalidnostjo ter v ustvarjanju novih služb. Ta trend ne temelji na ugotovitvi, da zavodi ne služijo dovolj dobro svojim deklariranim namenom, temveč na etični ugotovitvi, da je krivično, ko je del prebivalstva izključen in depriviligiran. Za odpravo institucionalnih okvirov pri skrbi za določene skupine prebivalstva je sčasoma nastal tudi program normalizacije, ki je najbolj povezan z W. Wolfensbergerjem. Poleg koncepta deinstitutionalizacije program vključuje še pojem stigmatizacije, deviantne vloge ter se opira na sociološke teorije etiketiranja in simboličnega interakcionizma. Ker program normalizacije v primerjavi z uporabljenimi teorijami deluje naivno, menim, da je pri njegovem udejanjanju treba upoštevati tudi tista dela, ki obravnavajo vsakdanje

življenje in zanj značilno samoumevnost. Drugo plat deinstitucionalizacije pa predstavlja "valorizacija socialne vloge" (Wolfensberger 1983). Obe plati povezuje vrednota svobode in dostojanstva, skupaj pa tvorita program postinstitucionalnega življenja. Nove oblike bivanja ne predstavljajo paradigmatnega zasuka, temveč le razkroj stare paradigme. Drugače povedano, stare paradigme ne nadomesti nova, temveč se porajajo paradigme, drobni vzorci prestrukturiranja predmeta obravnave (Flaker 1995).

V začetku 80. let, preden se je deinstitucionalizacija pričela tudi v slovenskem prostoru, se socialna varnost državljanov ni ohranjala le neposredno, z denarnimi pomočmi, temveč tudi posredno, in sicer s subvencijami stroškov zdravstvenih storitev, otroškega varstva in varstva v različnih socialnih zavodih. V tistem času so bili naši zavodi na ravni zavodov Zahodne in Severne Evrope. Imeli smo z njimi primerljivo mrežo, ki je bila kvantitativno in kvalitativno dobra. Proces deinstitucionalizacije je najavilo javno mnenje, da 'v naši družbi ne gre več tako naprej'. Pričele so se pojavljati prve stanovanjske skupnosti, ki naj bi tudi najteže telesno invalidnim ljudem nadomestile bivanje v zavodih.

Zaradi gospodarske nezmožnosti oziroma nemožnosti danes osebam z najtežjo telesno invalidnostjo deinstitucionalizacija pomeni predvsem varčevanje države na njihov račun, saj jo doživljajo le kot ukinjanje tistih storitev, ki so nujne in neizogibne za njihovo življenje. In kako se povedano udejanja? V primerjavi z drugimi deli je delo negovalnega osebja v javnih socialnih zavodih že po tradiciji slabo plačano, saj ga v glavnem opravljajo ženske. Proces deinstitucionalizacije pa je to delo še bolj razvrednotil, kar nedvoumno potrjujejo novi kadrovske normativi in standardi za te zavode, saj zahtevajo, da je za isto oziroma vse večjo količino tovrstnih storitev na razpolago manj osebja, in da je to še slabše plačano. Osebe je zato tudi bolj ali manj nezainteresirano za to, kar dela. Tisti, ki zaradi svojega fizičnega stanja želijo ali pa morajo ostati v enem izmed teh zavodov, nimajo zagotovljenih skorajda niti osnovnih storitev. Ta proces sem poimenovala globoka brezbriznost 'poklicanih'.¹ In kje ti "poklicani vidijo rešitev za to stanje? Ena izmed najbolj primernih oblik bivanja za to in podobne skupine se jim nedvoumno zdijo stanovanjske skupnosti.

Stanovanjska skupnost, tipična predstavnik vmesnih struktur

Za stanovanjske skupnosti v slovenskem prostoru tudi V. Flaker ugotavlja, da še vedno ne zagotavljajo vsem svojim stanovalcem vseh potrebnih storitev. Tako na primer pravi: "Stanovanjska skupina mora vzdrževati gospodinjstvo kot kaka družina, a hkrati ni družina, ni pa več zavod, ki bi imel vseh sedem palčkov pomagalkov za vzdrževanje" (Flaker 1992, 1995). Razvil je tudi tezo, da k takemu stanju precej pripomore vzporednost deinstitucionalizacije in degospodinjzicije. Z

¹ Brandon je predstavil izide tovrstne raziskave, ki jo je W. Wolfensberger opravil v ZDA na svojem predavanju marca 1996 v Ljubljani in povedal, da navedeni avtor obravnavani proces imenuje novi genocid.

raziskavo slovenskih stanovanjskih skupnosti, ki so po njegovem mnenju primer gospodinjstva brez gospodinje, je prišel do sklepov, ki so relevantni tudi za druga gospodinjstva in njihovo degospodinjazacijo. Degospodinjazacijo v vmesnih strukturah lahko primerjamo z njenimi elementi ki so splošni v vsakdanjem življenju, saj tudi znotraj sodobnih družinskih skupnosti obstaja tendenca razprševanja razdelitve del v gospodinjstvu, še posebej v smislu razpodelitve dela kot odgovornosti. V posameznih stanovanjskih skupnostih vprašanje gospodinjenja rešujejo tako, da ga profesionalizirajo. To pomeni, da gospodinjenje "postane plačano delovno mesto z vsemi pravicami, ugodnostmi in dolžnostmi, ki izhaja izdelovnega razmerja. Tako delovno mesto je neizogibno v primerih, ko so stanovalci tako handicapirani (najteže telesno invalidni - op. B. N.), da ne morejo opravljati gospodinjstkih del. (...) V prihodnje bi bilo potrebno podrobneje preučiti vlogo, ki je z zornega kota gospodinjstva zelo važna in značilna za vrsto služb, ki jih imenujemo vmesne strukture, saj je na nek način negacija negacije - specializiran plačan delavec, ki zamenja neplačano gospodinjo - ki ga spet zamenja gospodinja, ki ji je to poklic" (Flaker 1992, 1995).

Kljub temu, da je navedena raziskava V. Flakerja pokazala tako kadrovske kot finančno nerešene probleme gospodinjenja in nege pri najteže telesno invalidnih stanovalcih, številni strokovnjaki s tega področja še vedno trdijo, da so stanovanjske skupnosti najprimernejša oblika bivanja zanje. Videti je, da se z navedenim problemom na Slovenskem spopadamo tako, da veljajo za bolj 'neodvisne' tisti najteže telesno invalidni ljudje, ki v vsakdanjiku, kot ga definira 'običajno življenje' (normativni kriterij tega je družinsko življenje), veliko svojega časa preživijo tako, da čakajo na nego ter bolj ali manj nesrečno gledajo v pomivalno korito, polno nepomite posode, v razmetane postelje in v centimeterdebeloplast prahu po pohištvu. Te storitve namreč temeljijo na prostovoljnem delu, v posameznih primerih pa tudi na javnih delih. Pri tem se mizdi zanimivo to, da se pri Slovencih cenjene zahodnoevropske vrednote, še posebej tiste, ki se navezujejo na telo in delo (npr. otepanje gospodinjenja), pri najteže telesno invalidnih odražajo tako, da jim (ne)obvladovanje kuhanja, pranja, pometanja ipd. še naprej predstavlja temeljni dokaz za njihovo (ne)samostojnost in (ne)odvisnost.

Kot eni izmed najteže telesno invalidnih se mi zdita negotovost, ki jo predstavlja odvisnost od prej navedenega 'osebja', ter izgorevanje v hrepenenju po 'nedosegljivem' gospodinjenju, nespametna in nepotrebna; to namreč lahko zagotavlja oziroma opravlja nekdo, ki na ta način pridobiva redno plačo in s tem tudi sebi zagotovi socialno varnost. Namesto pristopa, ki bi na več ravneh hkrati rešil vprašanje socialne varnosti pri številnih državljanih Slovenije, pa vladajo brezposelnost, nekvalitetne storitve v javnih socialnih zavodih, izven njih pa pomanjkanje tovrstnih storitev oziroma pomanjkanje tistih ljudi, ki tovrstne storitve obvladajo. Napovedujejo sicer, da bosta to pomanjkanje sčasoma zapolnila trg in civilna sfera; kako pa živeti oziroma preživeti, dokler se to ne zgodi?

Neformalne socialne mreže - družina kot nosilec skrbi za najtežje telesno invalidne ljudi

Pri zadnjem vprašanju oziroma v tem sklopu se mi zdi umestno najprej povedati to, da zadnja leta uradni podatki (Letopis, 1991) kažejo na stalno padanje realnega življenjskega standarda. To pomeni, da tretjina zaposlenih že leta 1990 ni prejela večjega dohodka od zajamčenega oziroma minimalnih plač. In s kolikšnimi dohodki so se po uradnih ocenah preživljali ljudje Slovenije v letu 1991? Pod ravnijsko eksistenčnega minimuma za odraslo osebo so živeli 3% zaposlenih, na ravni minimalne plače 5% zaposlenih, pod ravnijsko povprečne plače 64% zaposlenih in nad ravnijsko povprečne plače 28% zaposlenih. To strukturo lahko ubesedimo tudi drugače, in sicer z razmerjem med povprečno plačo in življenjskimi stroški, zajetimi v 'košarici'. V januarju 1991 so lahko s povprečno plačo pokrili življenjske stroške v višini 1,76 'košarice', v novembru istega leta 1,32 'košarice', v januarju 1992 pa po ocenah le še 1,14 'košarice' (Novak 1994).

Živimo torej v času, ko se slovenska družba intenzivno spreminja, z njo pa tudi oblike in funkcije družin. Slednje v tej obravnavi pomeni predvsem dvojje: najprej to, da relativno zviševanje življenjske ravni (merijo jo z relativnim zvišanjem dohodka in izboljšanjem stanovanjskih razmer) omogoča, da vse večje število najtežje telesno invalidnih oseb ostaja v družini oziroma v domačem okolju, drugič pa to, da se ob bledenju tradicionalnih predstav in pričakovanj o obligacijah med generacijami strmo dviguje tudi delež tistih, "ki potrebujejo intenzivno skrb in nego, kar je mogoče adekvatno zagotavljati le v sodelovanju družine z družbenimi in državnimi institucijami" (Rener 1995). Tudi T. Rener ugotavlja, da se kljub temu, da je starost predvidljiva, vse pogosteje dogaja, da ta posameznika kar doleti, saj nanjo ni pripravljen, ker jo odriva. "Odriva pa jo tudi družba oziroma država, kar lahko opazimo na ravni predstav, kulturnih modelov in imaginarijev, ki v modernih družbah dajejo prednost mladosti, vitalnosti in fizični lepoti ter na ravni socialno političnega in pravnega instrumentarija" (Rener 1995). Isto velja tudi za najtežje telesno invalidne. Vse probleme, ki so povezani z enimi in/ali drugimi, večina zahodnih držav - z delno izjemo skandinavskih - rešuje tako, da jih odriva "v področje zasebnosti, v družino, kjer ima država malo pristojnosti, a seveda tudi manj odgovornosti" (Rener 1995).

Tudi na Slovenskem ni vseeno, na kakšen način so posamezne vrste storitev zagotovljene. Prav z namenom, da bi to izvedela, je Kolaričeva (1993) v svoji raziskavi pri starostnikih izpostavila dve osnovni lastnosti storitev, in sicer stopnjo, do katere so storitve osebne in stopnjo, do katere morajo biti storitve na voljo. Po zgledu njene raziskave ter temelječ na podatkih, ki sem jih dobila v več kot dvajsetletnih stikih, pa sem pri mišično in živčno-mišično obolelih v Sloveniji ugotovila naslednje:

- Večina mišično in živčno-mišično obolelih ne bi šla v javni zavod, če bi lahko izbirali, ko (je) nastopi(l) čas za to. To pomeni, da bi, če bipo nudba storitev bila dovolj raznovrstna in predvsem njim dostopna, ostali doma.

- Tisti mišično in živčno-mišično oboleli, ki šivijo na svojih domovih, izrazito potrebujejo pomoč tako pri negi in vsakodnevnih gospodinjstkih opravilih kakor

tudi pri opravkih izven doma. Ker so manj vpeti v sorodstveno mrežo, so pri mlajših glavna oporna točka starši, pri odraslih pa partner, znanci in sosedge, kar pomeni, da se po večino vrst pomoči najprej zatekajo k neformalnim potencialom.

- Privatno ponujene storitve mišično in živčno-mišično oboleli koristijo z velikimi težavami, saj praviloma ne zmorejo njihovega plačila; storitve na tej ravni torej koristijo šele takrat, ko je neformalni potencial izčrpan oziroma ko ga sploh ni. Številni mišično in živčno-mišično oboleli tako veliko časa preživijo sami, in pri teh je močnejše izražen strah pred prihodnostjo.

Ljudje, ki za nego in druga neobhodno potrebna vsakodnevna opravila potrebujejo asistenta, ne bi smeli biti prepuščeni privatno ponujenim storitvam. Temeljiti le na storitvah neformalnega potenciala pa tudi ni čisto brezhdbno, saj to pomeni, da je npr. mišično ali živčno-mišično oboleli posameznik popolnoma odvisen od interakcij oziroma od odnosov. Neprekinjen/neprekinljiv odnos postane sčasoma neznosen za oba akterja. Da bi preprečevali oziroma zaježili nastajanje situacij, v katerih se nemalokrat znajdejo najteže telesno invalidni posamezniki, bi država morala uveljaviti strategijo deinstitutionalizacije na področju regulacije socialnega varstva, tako da bi plačilno usposobila uporabnike storitev, na primer z vavčerji.

Kot uporabnica socialnih storitev ne morem spregledati vloge oziroma pomena t.i. javnih del (v slovenski prostor so bila uvedena leta 1991), saj zadnja leta prav njihovi programi rešujejo nove in/ali brezizhodne situacije. Najprej velja povedati, da "to sredstvo uporabijo v njegovi klasični funkciji kot 'blažilca problema brezposelnosti' (...). To pomeni, da to sredstvo pomaga dolgotrajno brezposelni osebi prebroditi 'krizo odvečnosti in izključenosti', oziroma da ji pomaga ohranjati njene poklicne sposobnosti in njeno samozavest. Vendar pa ta prvi, minimalni cilj, ki ga je mogoče doseči z javnimi deli, tega sredstva ne legitimira v celoti. V celoti ga legitimira javna korist oziroma dejstvo, da so rezultati programa javnega dela v prid splošni blaginji neomejenega kroga ljudi. S programi javnih del se lahko opravijo dela, ki drugače ne bi bila opravljena, oziroma dela, ki nimajo vnaprej določenega nosilca" (Kolarič 1995). Da potrebe po asistenci pri najteže telesno invalidnih ljudeh sodijo prav v navedeni dve kategoriji del (dela, ki drugače ne bi bila opravljena in dela, ki nimajo vnaprej določenega nosilca), pritrjuje torej tudi Kolaričeva (1995), k ugotavlja, da so se v sklopu javnih del socialnovarstveni programi najhitreje razvijali in se tudi izkazali.

Sklepne besede

Programi javnih del postajajo več kot le sredstvo aktivne politike zaposlovanja; postajajo namreč sredstvo socialne politike nasploh. Ko gre za obravnavani del prebivalstva, pa ne moremo zaobiti tudi tistih družbenih procesov, ki kažejo na novo opredeljevanje razmerja med posameznikom in državo, saj o tem govori tudi iskanje novih konceptov socialne politike v evropskem prostoru. To pomeni, da se je svobodna izbira programov in storitev povzpela na visoko mesto nove

hierarhije vrednot. Kot 'zanimiv' program socialnih storitev se mi zdi t.i. brokerič,² ki je v skandinavskih deželah, v Angliji in v Kanadi že dolgo uveljavljen, v Slovenijo pa prodirajo šele njegovi prvi zametki. Konec letošnjega marca so se v Piranu pojavili prvi uporabniki socialnih storitev, ki jim jih država financira neposredno.

Uvedba financiranja socialnih storitev po navedenem modelu ter nadaljnji razvoj programov javnih del se mi zdi tista elementa, kibi v slovenskem prostoru lahko zagotavljala vse potrebne tovrstne storitve ne glede na težo telesne invalidnosti. V času, ko se obseg javnega sektorja zmanjšuje in ko razmere "niso naklonjene 'razcvetu' profitno usmerjenega zasebnega sektorja" (Kolarič 1995), bi bila na področju socialnega varstva ne le možna, temveč tudi zaželeno takšna struktura sistema blaginje, kjer bi bila po odgovornosti za zagotavljanje socialnih storitev država na prvem mestu, civilna družba na drugem, trg pa na tretjem.

LITERATURA

- Brandon, D. in A. 1992. Praktični priročnik za osebje v službah za ljudi s posebnimi potrebami, Visoka šola za socialno delo, Pedagoška fakulteta, Ljubljana.
- Brandon, D. in A. 1994. Jin in jang načrtovanja psihosocialne skrbi, Visoka šola za socialno delo, Ljubljana.
- Družine in invalidnost, Zveza društev za cerebralno paralizo Slovenije, Ljubljana 1995.
- Flaker, V. 1992. Opis stanovanjskih skupin v Sloveniji, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, Višja šola za socialne delavce, Ljubljana.
- Flaker, V. 1995. Skupinsko dinamična in institucionalna protislovja prostovoljnega dela - procesi dezinstucionalizacije služb duševnega zdravja v Sloveniji, Fakulteta za družbene vede v Ljubljani, Doktorska disertacija, Ljubljana.
- Kolarič, Z. 1993. Privatizacija socialnega in otroškega varstva, Privatizacija na področju družbenih dejavnosti: Možnosti in omejitve, Državna Založba Slovenije, Ljubljana.
- Kolarič, Z. 1995. Programi javnih del na področju socialnega varstva, Teorija in praksa, let. 32, št. 7-8, Ljubljana.
- Novak, M. 1994. Dober dan, revščina, Zbirka Socialni izziv, Socialna zbornica Slovenije, Ljubljana.

---

² O brokeriču v tem smislu govorimo takrat, kadar država uporabniku (npr. najteže telesno invalidnemu) financira socialne storitve neposredno, in sicer na podlagi predhodno narejenega individualnega načrta o skrbi zanj.

Niko TOŠ*

IZVIRNI
ZNANSTVENI
ČLANEK

ZAUPANJE V DEMOKRATIČNI SISTEM

Povzetek. Članek je del obsežnejše študije, v kateri avtor obravnava uveljavljanje demokratične politične institucionalizacije v Sloveniji. Pri tem se opre na analizo rezultatov raziskav, opravljenih v dvanajstih zahodnoevropskih državah ("Believes and Government", Oxford University Press, 1995) ter na analize demokratizacijskih procesov v srednje- in vzhodnoevropskih državah (New Democratics Barometer). Na osnovi lastnih raziskav in na komparativni ravni prikaže uveljavljanje demokratičnega sistema s pomočjo koncepta "podpore" demokratičnim institucijam oz. "zaupanja v politične institucije". Na osnovi komparativnih podatkov za Srednjo in Vzhodno Evropo nakaže stanje demokratični zavesti ter prevladujoče politične orientacije in stališča o političnem pluralizmu, delovanjem parlamentarnega sistema oz. težnjo za restitucijo starega sistema. Za Slovenijo avtor izrecno ugotavlja, da se po prevladujočem zavzemanju za razvoj parlamentarnega sistema (skupaj s Češko, Madžarsko in Poljsko) razvršča bližje tradicionalnim zahodnoevropskim demokracijam kot večini držav v tranziciji.

Ključni pojmi: demokracija, podpora demokratičnemu sistemu, zaupanje v institucije, države v tranziciji, Slovenija

Uvod

V začetku devetdesetih let sistemi t.i. realnega socializma v Srednji in Vzhodni Evropi, ki jih označuje totalitarna zasnova politične in ekonomske oblasti, razpadejo. Družbeni sistem zahodne demokracije, utemeljen na političnem pluralizmu, se v teh družbah uveljavlja kot nov, univerzalen model politične institucionalizacije. V ospredju demokratične politične institucionalizacije je pluralni parlament kot osnovni vzvod sistema za urejanje socialnih, ekonomskih in političnih odnosov. Predpostavka delovanja parlamenta kot osrednje demokratične institucije je, da izraža voljo volilnega telesa. Med parlamentom in volilnim telesom obstaja razmerje, ki je utemeljeno na dejavni podpori volilnega telesa.

* dr. Niko Toš, redni profesor sociologije na Fakulteti za družbene vede, predstojnik Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij

Družboslovno obravnavo političnih sistemov zahodnih demokracij v zadnjih desetletjih spremlja svojevrsten skepticizem, ki ga v svoji analizi izražajo različni avtorji, med njimi Habermas (1973), Crosier (et al., 1975), King (1975) in drugi. Strnjeno pa ga povzame in prikaže Offe (1979). Različna izhodišča pri analizi demokratičnih sistemov so te avtorje privedla do bolj ali manj skupne razpoznavne, namreč da so ti sistemi "preobremenjeni" s pričakovani in zahtevami državljanov, kar povzroča erozijo njihove legitimnosti. Erozija letigimnosti demokratičnih sistemov, ki je prisotna v daljšem obdobju, jih lahko prizadene v njihovih temeljih. To spoznanje in opažanje se izrazita tudi v teoriji krize parlamentarnih sistemov. Pa vendar na empirični ravni ta teorija ne dobi široke podpore. V kasnejših analizah, v 80-ih letih je pojasnjevanje erozije demokratičnih sistemov prešlo iz "preobremenjenosti" k "neodzivnosti" sistemov oz. vlad na obstoječe zahteve državljanov, ki izhajajo iz procesa individualizacije in družbene modernizacije in v povezavi s tem iz povečanih potreb po samoizpolnitvi in politični udeležbi. Zahteva za povečano udeležbo je povezana s podmeno o možnosti učinkovitega vplivanja na odločanje v imenu državljanov in torej na uresničevanje temeljnih načel demokratičnega sistema. Pri poizkusu operacionalizacije teorije krize in možnosti njene empirične potrditve je Easton namesto pojma legitimnosti uporabil pojem "podpore" (support) demokratičnemu sistemu.

Pri pojasnjevanju zastojev v delovanju demokratičnih sistemov so različni avtorji v osemdesetih letih razlago o preobremenitvi nadomeščali z razlago o "neodzivnosti" vlad na obstoječe zahteve volivcev. Proces družbene in individualne modernizacije in razvoja se namreč izraža v povečanih zahtevah ljudi za samoizpolnitev in politično udeležbo. Povečana zahteva za udeležbo je običajno povezana s pričakovano učinkovitostjo vplivanja na odločitve državne eksekutive. Pripravljenost na povečano udeležbo in pričakovani učinkovit vpliv vse bolj ustrezata razumevanju temeljev demokratičnega sistema oziroma pravil. Kritična presoja razmer kaže, da se predstavniški institucionalni sistemi zahodnih demokracij ne odzivajo na pričakovanja ljudi oz. jih zaradi strukturalne neustreznosti niso sposobni predelati. Če torej gre za strukturalne blokade, potem tudi volitve in zamenjava nosilcev izvršilne oblasti ne sproščajo nakopičenega nezadovoljstva. Nezadovoljstvo, ki ne naleti na strukturalne ovire, se sprošča namreč skozi mehanizem volitev in morebitne zamenjave nosilcev izvršne oblasti in parlamentarne večine. Nezadovoljstvo, ki je strukturalno ukoreninjeno, pa zadeva sam sistem parlamentarne demokracije in njeno institucionalizacijo, sproščanje tega nezadovoljstva pa je mogoče le s spreminjanjem sistema, torej z iskanjem "strukturalnih alternativ". Iskanje alternativnih izhodov nakazuje različne poti. Ena od njih je nadomeščanje predstavniške (reprezentativne) podlage sistema z elementi neposredne demokracije. Operativni parlamentarni sistemi, ki se odzivajo na kritiko volilnega telesa, le-temu ponujajo možnost udeležbe z odločanjem o izbranih ključnih alternativah razvoja na referendumski ali podobni podlagi. Nasploh pa lahko ugotovimo, da nezadovoljstvo z delovanjem parlamentarne demokracije pomeni izziv za reprezentativno demokracijo (Fuchs, Guidorossi, Swensson). Tako predpostavka o krizi parlamentarnih sistemov kot tudi predpostavka o neodzivnosti sistemov sta izziv za sistem reprezenta-

tivne zahodne demokracije. In pri tem ni predvsem pomembno, kateri od teoretičnih pristopov je verjetnejši, temveč kateri od njih bolje opisuje stvarnost, daje boljšo podlago za njeno kritično obravnavo in kateri med njimi uspešneje nakazuje alternativne rešitve.

Ko se, oprti na zgornje teoretske poglede in raziskave, znajdemo v prostoru srednje- in vzhodnoevropskih držav, ki po družbenih preobratih vzpostavljajo svoje politične in družbene sisteme na predpostavkah in izkustvu zahodne demokracije, se spoznavno problemi še izostrijo. Institucionalne rešitve znotraj sistema parlamentarne demokracije, ki podlegajo kritični presoji, kot smo zgoraj opisali, naletijo tu še na dodatne strukturalne in izvedbene omejitve in ovire. Predvsem, nadomeščanje starega z novim sistemom ni enkratno dejanje, temveč dolgotrajen proces. Prevladujoča politična kultura, ki je v temelju parlamentarnih zahodnih sistemov, je kultura političnega pluralizma. Prevladujoča politična kultura v družbah na prehodu pa je ujeta v preteklo izkustvo monističnega, enostrankarskega, dogmatskega, prisilnega itd. urejanja političnih odnosov. Glede na razmere v posameznih državah na prehodu seveda lahko pričakujemo, da je proces prehoda v posamezni med njimi lahko olajšan ali bistveno otežen. Tako bi za Slovenijo, ki se je razvijala znotraj jugoslovanskega modela samoupravnega socializma in ki je znotraj Jugoslavije pomenila zahodno, najliberalnejšo, k Zahodu najbolj odprto varianto prakse takega sistema, kjer so elementi kulturnega in "družbenega pluralizma" zaživel ž v starih sistemskih okvirih in je prehod v nov sistem potekal povsem legalistično itd., lahko pričakovali, da je prevzemanje kulture političnega pluralizma najneposrednejše in najlažje. To pa prav gotovo ne velja za Ukrajino, Belorusijo, Romunijo itd, itd. Očitno se problem delovanja parlamentarnega sistema v razmerah dane, prevladujoče politične kulture volilnega telesa in političnih mandatarjev postavlja drugače kot v družbenem prostoru tradicionalne zahodne demokracije. Čeprav se v raziskavi, analizi in oceni ne moremo opreti na druge, torej lastne razvite teorije in prirejene operacionalizacije, se vendarle zastavi vprašanje, kaj pet let po postavitvi novih demokratičnih institucij v teh državah pojasnjujejo izpeljave teorije krize parlamentarizma, kaj teorija o preobremenjenosti oziroma neodzivnosti sistemov, kaj torej pomeni koncept podpore demokratičnim sistemom itd. Ker nimamo drugih lastnih analitičnih orodij in teoretičnih izhodišč, se bomo pač oprli na dana, zavedajoč se, da so razvita v bistveno drugačnih političnih, socialnih, gospodarskih in kulturnih razmerah Zahodne Evrope.

Ogledali si bomo torej - ob uporabi opisanih teoretskih izhodišč in raziskovalnih orodij - kako se kaže oziroma kako poteka uveljavljanje parlamentarne demokracije in njej ustrezne institucionalizacije v zahodnoevropskih državah, v državah na prehodu in še posebej v Sloveniji. Pri tem se bomo oprli na raziskave in analize, izvedene v projektu Beliefs in Government (Kaase, M.; Newton, K., 1995), v katerem je izpeljan kompleksen empiričen pristop k problemu dejavne demokracije, ki so bile opravljene v dvanajstih zahodnoevropskih državah. Omenjena raziskava je zajela in ovrednotila obsežno empirično gradivo, zbrano v zadnjih dveh desetletjih v okviru projektov Evrobarometer, World Value Survey in International Social Survey Programme. Avtorji te kompleksne raziskave so pro-

blem delovanja demokratičnih sistemov operacionalizirali skozi odnos do svobode izražanja, svobode tiska, do enakosti pred zakonom, proste izbire med političnimi strankami, svobodnimi volitvami, enakosti glasovalne pravice, svobode gibanja, svobode veroizpovedi itd. Izčrpno pa so raziskali razmerja oziroma odnose, kot se oblikujejo med človekom, državljanom volivcem, socialnimi skupinami in gibanji na eni ter državo in njenimi institucionalnimi izpeljavami (parlament, vlada, politične stranke itd.) na drugi strani. Posebej jih je zanimalo, v kakšni meri ljudje, volivci prevzemajo temeljna pravila demokratične institucionalizacije kot svoja itd., itd.

V tem tematskem okviru se bomo v okviru tega poglavja posebej osredotočili na tri v omenjeni raziskavi izpeljane problemske pristope. Namreč, na pristop "podpore demokratičnemu sistemu" in pristop "zaupanje v institucije". Pri obravnavi v okviru teh pristopov se bomo oprli na raziskovalne rezultate in analize, oprte na empirično podlago za dvanajst zahodnoevropskih držav, in na rezultate naših lastnih raziskovanj, posebej še rezultate raziskave "razumevanje vloge države", ki je potekla v okviru SJM 1996/1. Poleg tega pa bomo problem zaupanja v demokracijo osvetlili še s "tranzicijsko" svojskega vidika, namreč, kako ljudje presojujejo nekdanji, v slovenskem primeru "samoupravni socialistični" sistem in njegove socialno-politične učinke glede na delujoči, nov parlamentarni strankarski politični sistem. Pri tem se bomo lahko vsaj deloma oprli na rezultate raziskovanj v izbranih srednje- in vzhodnoevropskih državah - in v Sloveniji.

1.0 Podpora demokratičnemu sistemu

Ustavimo se najprej ob konceptu podpore demokratičnega sistema, kot so jo razvili Fuchs, Guidorossi in Swensson (1995) in pri tem uporabili podatke iz raziskave Evrobarometer za dvanajst oz. štirinajst zahodnoevropskih držav. Njihova analiza je za nas zanimiva tako v teoretičnem kot v empiričnem pogledu, še posebej ob dejstvu, da podobno operacionalizacijo, kot jo uporabljajo v Evrobarometru, od leta 1991 dalje uporabljamo tudi v okviru projekta SJM. Najprej bomo tako povzeli koncept politične podpore, kot so ga razložili Fuchs, Guidorossi in Swensson, opisali uporabljeno operacionalizacijo, nato pa prikazali osnovne rezultate in analize iz raziskovanja politične podpore v Zahodni Evropi v celoti ter trende in ravni politične podpore v posameznih od njih. Nato pa se bomo zadržali pri prikazu rezultatov naših lastnih raziskav: poizkušali bomo pokazati trende oz. dinamiko politične podpore ter raven oziroma jakost le-te. Na podlagi najnovejše raziskave SJM (1996/1) pa bomo prikazali glavne strukturalne značilnosti izražanja politične podpore v Sloveniji.

1.1 Koncept politične podpore

Pri raziskovanju legitimnosti demokratičnih sistemov oziroma v okviru teorije krize zahodnega parlamentarizma je uporaben pristop "podpore", ki je razvit iz

sistemske teorije in izraža pozitivno vrednotenje demokratičnega sistema (Müller et al., 1982). Ko posameznik svojo vrednotno usmerjenost do izbranega političnega objekta izrazi s svojim stališčem, lahko govorimo o politični podpori. To vrednotenje je lahko pozitivno ali negativno, različno glede na jakost opredelitve in torej pozitivno, kadar je podpora močna, oziroma negativno, kadar je slaba ali pa je sploh ni. Stališča do opazovanega političnega objekta bodo različna pač glede na to, ali jih posameznik opazuje iz instrumentalne, moralne ali izrazne plati, ter glede na to, kateremu od teh vrednotnih standardov podreja izkustvo o objektu. Kakšen standard vrednotenja posameznih objektov posameznik uporablja, je vsaj deloma odvisno od njegovega kulturnega okolja, pa tudi od subjektivnih, osebnih odločitev in lastnosti.

Izhodiščna predpostavka v tej obravnavi je, da podpora demokratičnim sistemom pada. Postavlja se vprašanje, (1) ali nezadovoljstvo ostaja na ravni udeležencev v političnem sistemu in so pomanjkljivosti posledica delovanja oziroma odločanja posameznih udeležencev, oziroma (2) ali gre za pomanjkljivosti, ki so izraz delovanja sistema samega po sebi oziroma njegove institucionalne strukture. Vprašanje je, kdaj je torej nezadovoljstvo oziroma pomanjkljivost prenesena na sistem kot celoto oziroma proizvedena iz njegovega delovanja. Pri tem Fuchs, Guidorossi in Swensson opozarjajo na te vidike: Prvič, če gre za notranje nezadovoljstvo, lahko pričakujemo, da bo močnejše in dalj časa trajajoče nezadovoljstvo preneseno na sistem. Drugi pomemben vidik zadeva učinkovitost razmerja oblast - opozicija. Vprašanje je, ali je predpostavka opozicije, da bo delovala bolje kot vladne stranke, realna in bo torej lahko sodelovala pri oblasti v bližnji prihodnosti. Če ta predpostavka ni realna, se to lahko izrazi v zmanjšanju aktivnosti nezadovoljnih, torej v apatiji, ali pa v prenosu nezadovoljstva na sistem kot celoto kot poizkus spremembe, zamenjave določenih sistemskih ureditev oziroma postavk (npr. zahteva za nadomestitev proporcionalnega z večinskim volilnim sistemom, poizkus nadomeščanja instituta parlamentarne demokracije z "demonstracijsko demokracijo", Sartori, 1992 itd.). Ključno ob tem se zdi, koliko je politični sistem legitimen. Demokratični sistem neke države je legitimen toliko, kolikor državljani verjamejo, da je njegova strukturalna ureditev utemeljena na temeljnih vrednotah, kot so svoboda, pravica in demokracija v smislu vladavine ljudstva. V razmerah stabilne demokracije državljani v procesu primarne socializacije spoznavajo skladnost institucionalnih struktur in temeljnih vrednot. Na tej podlagi se oblikuje podpora sistemu oziroma vera v njegovo legitimnost (*legitimacy beliefs*), ki deluje kot neke vrste rezervoar dobre volje (Easton, 1975), kar omogoča, da državljani kompenzirajo nezadovoljstvo.

V okviru koncepta podpore je pomemben pojem strukture političnega sistema, ki ga lahko opredelimo kot "politični režim" (Easton) ali kot pravila igre oz. kot "regulirano" razmerje med obnašanjem in pričakovanji udeležencev (institucij in posameznikov) v političnem procesu. Najpomembnejša pravila igre v demokratičnih sistemih so običajno kodificirana v ustavi, seveda pa se poleg formalne strukture političnega sistema, ki je izražena v ustavi, oblikujejo še neformalna pravila igre, t. i. operacionalizacija ustave (ustavna stvarnost), ki izraža neformalno strukturo političnega sistema. Ustava sama zase torej ne vpliva

odločilno, ampak je le eden od dejavnikov, ki so vplivajo na kakovost demokratične ureditve države, na njeno legitimnost... (Jambrek, 1992). Neformalna struktura političnega sistema se oblikuje znotraj demokratične tradicije in razvite politične kulture ter se izraža v sposobnosti kompromisa in stopnji strpnosti med akterji v političnem procesu. Neformalna struktura se izraža tudi v stopnji polarizacije oziroma fragmentacije strankarskega sistema (Sartori, 1992). Fragmentacija se izraža v številu strank, polarizacija pa v obsegu ideoloških razlik med njimi. Seveda je v razmerah družb na prehodu problem fragmentacije in polarizacije izrazit, ob tem pa še posebej vprašanje artikulacije in legitimizacije političnih strank. Z artikulacijo označujemo postopnost oblikovanja in sprejemanja notranjih pravil igre, za katera predpostavljamo, da so skladna z naravo demokratičnega sistema; z legitimizacijo strank pa postopnost njihove interesne oziroma problemske opredeljenosti. Podpora političnemu sistemu je - poleg drugega - odvisna od stanja in strukturiranosti političnih strank. Nezadovoljstvo narašča s stopnjo politične polarizacije; fragmentacija ni nujno izraz politične polarizacije; v situaciji politične polarizacije se stranke brez realne možnosti dostopa do oblasti radikalizirajo, kar vpliva na posploševanje nezadovoljstva, prenos nezadovoljstva na sistem in iskanje alternativnih sistemskih rešitev. V razmerah ideološke polarizacije konsenz in kompromis nadomešča zaostrevanje konflikta (*Homo homini lupus*, Sartori). Naraščajoče radikalizirano nezadovoljstvo opozicijske manjšine preplavlja prevladujočo demokratično politično ozračje. Sartori na podlagi primerov iz novejšje evropske politične zgodovine ugotavlja, da tudi "milijon demonstrantov ni ljudstvo, dokler mnogi milijoni sodržavljanov molčijo". Ko se nezadovoljstvo nakopiči in posploši na sistemski ravni, lahko pride do padca vlade. Vendar "padeč neke vlade ali celo režima zaradi nastopa milijona demonstrantov, ki več milijonov drugih državljanov sili, da se skrijejo pred nevarnostjo v svoje domove, nima absolutno nič skupnega z demokracijo" (Sartori, 1992).¹

Ugotovili smo že pomen formalizirane strukture političnega sistema, kot se izraža skozi ustavo. Za razumevanje politične podpore pa so prav tako, če ne še pomembnejša (Weil, 1989) neformalna pravila igre oziroma neformalne politične strukture. Te lahko uvrstimo nekako med raven formalne institucionalizacije in raven individualnih udeležencev v političnem sistemu. Ni nujno, da nezadovoljstvo z razmerami na neformalni ravni, z delovanjem neformalnih pravil politične igre seže na raven formalne strukture oziroma formalnih pravil. Seveda pa lahko - ob dodatnih pogojih - vpliva na spremembo formalnega sistema. To ponazarja primer spreminjanja političnega sistema v Italiji v zadnjih letih. Osnovna kontrolna regulacija demokratičnega sistema pa so volitve. Samo z volitvami in postavitvijo nove večine je mogoče odpraviti nezadovoljstvo, ki je povezano z vlogo mandatarjev v sistemu, oziroma je konec koncev mogoče odpraviti sis-

¹ *Autor je svoje delo o teoriji demokracije pisal v sredini osemdesetih let, medtem ko se je praksa "miting demokracije" v Srbiji in drugod po nekdanji Jugoslaviji razvila šele kasneje. Enako pa lahko opredelimo tudi pojave t. i. protikorupcijskih zborovanj oziroma agresivne izbruhe nezadovoljstva pred parlamentom v Sloveniji.*

temske ovire z uveljavitvijo alternativnih sistemskih rešitev. Ker demokracija vsem ljudem priznava enako pravico, da odločajo o svojih usodah, so mnenja, ki izražajo splošno soglasje ali nesoglasje..., mnenja, ki jih volilno telo izrazi pri volitvah - in le pri volitvah (Sartori, 1992).

1.2 Operacionalizacija politične podpore

Fuchs, Guidorossi in Swensson so se pri operacionalizaciji koncepta politične podpore omejili na t. i. kazalec delovanja demokracije, kot je izpeljan v Evrobarometru. Vprašanje se glasi: "Ali ste v celoti, delno zadovoljni ali ne preveč ali sploh niste zadovoljni z delovanjem demokracije v vaši državi?" To je tudi edino vprašanje, ki omogoča analizo časovnih vrst in meddržavno primerjalno analizo v velikem obsegu. Takoj lahko dodamo, da smo v raziskavah v Sloveniji doslej uporabili tri različne - tej podobne operacionalizacije: prvič, v dveh primerih izvedbe Evrobarometra v Sloveniji je bila uporabljena enaka operacionalizacija; drugič, v okviru projekta Slovensko javno mnenje smo zadovoljstvo oziroma nezadovoljstvo z demokracijo merili s pomočjo 10-stopenjske lestvice. Vprašanje se glasi: "V kolikšni meri ste zadovoljni ali nezadovoljni s trenutnim stanjem demokracije v Sloveniji? Izrazite svoje mnenje s števkami od 1 do 10, kjer pomeni 1 zelo nezadovoljen in 10 zelo zadovoljen".² Tretja, poenostavljena izpeljava vprašanja, primerna za telefonsko anketo, pa je bila uporabljena in je uporabljana v okviru raziskave Politbarometer.³ Vprašanje v tej raziskavi se glasi: "Če ocenjujete v celoti, ali bi rekli, da ste zadovoljni ali nezadovoljni z razvojem demokracije v Sloveniji?" Razlike med prikazanimi tremi operacionalizacijami so v zajemanju jakosti zadovoljstva oziroma nezadovoljstva. Izpeljava v Politbarometru je dihotoma, ostro polarizirana in primerna za telefonske intervjuje; Evrobarometrova operacionalizacija je štiričlena in omogoča ugotavljanje jakosti zadovoljstva oziroma nezadovoljstva na dveh stopnjah; primerna je za anketne raziskave; izpeljava v projektu SJM temelju na uporabi 10-stopenjske lestvice, omogoča natančnejše označevanje jakosti zadovoljstva oziroma nezadovoljstva in je primerna za zahtevnejše oblike vodene anketne raziskave. Metodološke predpostavke vseh treh izpeljav pa so v osnovi enake. Ključno metodološko vprašanje ob tem je, ali je kazalec usmerjen k zelenemu objektu, namreč k splošnemu stališču do političnega sistema. Ali torej meri stopnjo (ne-) podpore, kar je bistveno z vidika zamenjave mandatarja oz. ohranjanja ali spreminjanja sistema. Analiza pokaže, da sta zadostno izpolnjena dva temeljna pogoja: (1) kazalec je jasno usmerjen k sistemu kot objektu stališča ter (2) mogoče je njegovo različno vrednotenje. Objekt stališča je "demokracija", stanje demokracije, demokratična praksa v državi ocenjevalca. Ob tem se postavi vprašanje, koliko je za ocenjevalca razumljiv pojem, ki določa pojem "demokracija, stanje demokracije, delovanje

² Projekt SJM 1991-1996; do zdaj je bilo opravljenih sedem meritev na reprezentativnih vzorcih polnoletnega prebivalstva Slovenije.

³ Politbarometer, FDV, CJMMK: januar 1995 - julij 1996, telefonska anketa; N=1000 ± 5%.

demokracije". Zahodnoevropski raziskovalci se postavljajo na stališče, da je to za ljudi v njihovem političnem prostoru lahek, razumljiv pojem; to so pokazale tudi empirične raziskave npr. v ZR Nemčiji. V zvezi z uporabo teh pojmov v raziskavah v prostoru Srednje in Vzhodne Evrope pa ostaja določen dvom, saj gre za nov tip politične institucionalizacije, nova, v praksi še neveljavljena pravila politične igre, ob tem pa v zavesti ljudi ostaja staro sistemsko izkustvo. Razumevanja pojma demokracije smo se v raziskavah v Sloveniji do zdaj le bežno dotaknili.⁴ Na odprto vprašanje: "Kaj pravzaprav razumete z demokracijo? Kaj vam pomeni demokracija?" se je odzvalo 70% anketirancev. Večina anketirancev (31%) poudarja različne vidike svobode, osebne svobode, svobode govora, svobode vesti itd. Močnejši poudarki so še na udeležbi pri odločanju, na vidikih delovanja socialne države ter na strankarskem pluralizmu in institucionalno-pravnih vidikih demokracije. Seveda pa ne bi mogli trditi, da 30% anketirancev, ki na vprašanje niso odgovorili, ne razume bistva pojma demokracije. Za presojo o tem bi morali raziskavo poglobiti in jo razširiti. To, kar nam to delno opazovanje pokaže, zadošča za postavitev pozitivne trditve, namreč, da velika večina polnoletnih državljanov v Sloveniji v bistvu dojema pojem demokracije. Če je to tako, potem tisto, kar merijo navedena vprašanja, v katerih je uporabljen pojem demokracije, ustreza ciljnemu objektu naše raziskave, namreč demokratičnemu političnemu sistemu, oziroma oceni delovanja takšnega sistema v izbrani državi. Raziskava namreč ni usmerjena v ocenjevanje ustreznosti demokratičnih norm sistema, temveč v ocenjevanje ustreznosti demokratične prakse, torej v neformalno strukturo demokracije.

1.3 Kratek prikaz rezultatov raziskav v Zahodni Evropi

Uvodni teoretični razmislek (o krizi parlamentarnega sistema) dopušča pričakovanje, da se v zahodnoevropskem prostoru zmanjšuje podpora demokratičnemu sistemu. Podatki iz raziskave Evrobarometer omogočajo preizkus te hipoteze. Rezultati meritev v štirinajstih državah v obdobju od 1977 do 1991 so prikazani v tabeli 1. Skupna obdelava rezultatov velikega števila raziskav, opravljenih v tem obdobju, omogoča razvrstitev glede na raven podpore, kot se v tabeli izraža skozi izračunane srednje vrednosti. Države, kjer je delež zadovoljnih oziroma zelo zadovoljnih višji od 65%, so razvrščene v skupino z "visoko" podporo; države, kjer je izmerjena podpora v obsegu 50-65%, so razvrščene v skupino "srednje" podpore; države z nižjo izmerjeno podporo pa so razvrščene v skupino "nizke" podpore. Iz tabele je razvidno, da so v prvo skupino razvrščene visoko razvite zahodnoevropske oziroma skandinavske države, v drugo skupino osrednji in južni del držav članic Evropske skupnosti, v tretjo skupino pa Severna Irska in Italija. Najnižja je izmerjena povprečna podpora v obdobju 1976-1991 demokraciji v Italiji (24%), kar kaže na krizo političnega sistema v tej državi, kjer se frontalno nezadovoljstvo z mandatarji, političnimi strankami in politiki nas-

⁴ V okviru *SJM 1995/4 (Razumevanje vloge države in socialnopolitične usmeritve); november 1995; vzorec polnoletnih prebivalcev Slovenije, N=1008.*

ploh prevesi v frontalno nezadovoljstvo z vladajočim sistemom. Položaj Severne Irske v tej razvrstitvi pa je seveda v povezavi s trajnim napol vojnim stanjem v tej deželi.

TABELA 1: Podpora demokraciji v štirinajstih zahodnoevropskih državah – in v Sloveniji (% zadovoljnih)

Država	Srednja vrednost	Obdobje	Število raziskav
Norveška	86	1977-89	4
Nemčija	77	visoka 1976-91	28
Luksemburg	73	podpora 1976-91	28
Danska	70	1976-91	29
Nizozemska	64	1976-91	29
Portugalska	63	1985-91	13
Velika Britanija	59	1976-91	29
Irska	59	srednja 1976-91	30
Španija	58	podpora 1985-91	13
Grčija	56	1980-91	22
Belgija	56	1976-91	29
Francija	51	1976-91	29
Severna Irska	35	nizka 1976-91	29
Italija	24	podpora 1976-91	29
Slovenija	44* (35)**	1991-96 (1995-96)	7 (16)

*SJM 96/1, FDV, C/JMMK, junij 1996 (reprezentativni vzorec, N=1024).

**Politbarometer, FDV, C/JMMK, januar 95 - julij 96; mesečna telefonska anketa, vzorec od 18 let dalje, (N=1000 ± 5%).

V tabeli 2 pa so opazovane zahodnoevropske države razvrščene glede na prevladujoči trend spreminjanja politične podpore, kar neposredno prispeva k preizkusu prej postavljene hipoteze o naraščanju nezaupanja v sistem. Tako na podlagi analize zadovoljstva z delovanjem sistema po stopnji podpore - kar sledi iz tabele 1 - kot iz analize spreminjanja zadovoljstva v času - tabela 2: Razvrstitev glede na trende - ugotovimo, da teorija o krizi oziroma eroziji legitimnosti demokratičnega sistema - vsaj na tej ravni - ni potrjena. Če raziskava razkriva stopnjo podpore, je ta prevladujoče visoka; če raziskava razkriva trende, so ti prevladujoče pozitivni. Seveda pa je raziskava v zahodnoevropskem prostoru razkrila posamezne primere nizke stopnje podpore demokratičnemu sistemu ter primere dolgotrajnejšega upadanja zadovoljstva z njim. Oboje velja predvsem za Italijo, Severno Irsko in Grčijo. Tako velja za Grčijo ugotovitev, da raven demokratične

podpore režimu trajno upada, za Severno Irsko in Italijo pa predvsem, da je raven podpore izredno nizka, pa čeprav v opazovanem obdobju narašča.

TABELA 2: Razvrstitev držav glede na trend in raven zadovoljstva z demokracijo

Trend	Podpora		
	Visoka (≥ 67%)	Srednja (51-60%)	Nizka (≤ 50%)
Narašča	Luksemburg	Portugalska Nizozemska (Slovenija)	Severna Irsko Italija Slovenija*
Stabilna	Danska Norveška Nemčija	Francija Vel. Britanija Irsko Španija Belgija	
Upada		Grčija	

*Politbarometer, telefonska anketa.

Podrobnejša analiza pokaže, da je izražanje podpore demokratični praksi v povezavi s takšnimi "lastnostmi", kot so mladost, izobraženost in sprejemanje postmaterialističnih družbenih vrednot. (Seveda se te lastnosti lahko med seboj prepletajo.) Analiza, opravljena posebej za skupine mladih (od 18 - 24 let), izobraženih (visokošolska vzorčnica) in postmaterialistično usmerjenih (skladno z Inglehartovo opredelitvijo), nam pokaže, da je zadovoljstvo z delovanjem sistema med pripadniki teh treh skupin značilno višje; za te skupine je značilna tudi težnja k naraščanju zadovoljstva z demokracijo. Ta empirična ugotovitev ni skladna z Inglehartovim teoretskim pričakovanjem, da je "nezadovoljstvo (z delovanjem demokracije) najbolj razširjeno med postmaterialisti in da nezaupanje v politično moč kaže trend splošnega nezadovoljstva z institucijami in drugimi ravnmi političnega sistema".

Razlike med opazovanimi državami, ki se kažejo v različnih trendih (rast, stabilnost, upad) in v različnih ravneh (visoka, srednja, nizka), terjajo pojasnitev. Ena od uporabnih razlag razlik je, da je demokracija v državi stabilna oziroma podpora visoka, kar je v povezavi s časom trajanja demokratične izkušnje (Dahl, 1989). Ta vidik lahko vsaj deloma pojasni nizko raven izmerjene podpore oziroma zadovoljstva z demokracijo v Španiji in Grčiji, ne pojasni pa primera Portugalske, ki je tudi "mlada" demokracija. Tudi hiter gospodarski razvoj in stopnja družbene blaginje se izražata skozi zadovoljstvo s sistemom in prispevata k njegovi legi-

timizaciji (Nemčija). K pojasnjevanju razlik lahko prispeva tudi strukturiranost polja političnih strank, namreč, fragmentiranost in polariziranost. Velika fragmentiranost in močna polarizacija med strankami vplivata na stopnjo podpore političnemu sistemu. Glede na to nizka stopnja politične podpore v Italiji ne preseneča, velja pa to še za nekatere druge opazovane države. Zaradi prevladujočega nezaupanja je bila Italija prisiljena v strukturalno reformo. Posebej pa kaže obravnavati problem zadovoljstva z demokracijo v državah z ostro notranjo nacionalno, versko ali drugačno razdvojenostjo. To sta predvsem Belgija, ki je razdvojena na nacionalni podlagi, in Severna Irska, ki je razdvojena na verski podlagi.

Če povzamemo: "starost" demokratičnega sistema, strukturiranost strankarskega polja in enotnost politične skupnosti neke države so okoliščine, ki lahko pomembno vplivajo na občutek legitimnosti političnega sistema.

Že tu lahko ugotovimo, da je legitimnost političnih sistemov v prostoru srednje- in vzhodnoevropskih držav šele v nastajanju. Vse po vrsti so "najmlajše" po demokratičnem statusu; artikulacija strankarskih polj v njih je v teku in zanje sta značilni prevladujoča visoka (hiper-) fragmentiranost in visoka stopnja ideološke in politične polarizacije. Za te družbe je tudi značilno, da so še v procesu svoje notranje "členitve", kar najbolj grobo ponazarja razpad nekdanje Jugoslavije, nekdanje Sovjetske zveze, Češkoslovaške na samostojne nacionalne države. To je pogosto povezano z grobim nasiljem in vojno. Proces razpadanja pa zadeva tudi novonastale nacionalne države, kot npr. Rusijo. Dalje, so tu primeri neurejenega položaja kompaktnih nacionalnih manjšin znotraj novonastalih nacionalnih držav (npr. Madžari v Romuniji in na Slovaškem itd.). Vse to jasno kaže, da ne moremo pričakovati zahodnoevropskim državam primerljivo visokih odmerkov zaupanja tudi v srednje- in vzhodnoevropskih državah. O tem, kako se v njih vzpostavlja legitimnost političnih sistemov, bomo spregovorili kasneje, zdaj pa najprej pogledajmo, kako se ta kaže v Sloveniji.

Obsežna sekundarna empirična analiza, ki so jo opravili Fuchs, Guidorossi in Swensson, torej ne potrjuje teze o eroziji legitimnosti demokratičnih sistemov Zahodne Evrope. Ali je to bistvena in pomembna olajšava pri iskanju sistemskih rešitev za vzhodnoevropske post(real)socialistične družbe in - ali je torej ta model uporaben za urejanje odnosov znotraj teh sistemov? Ali bodo te družbe našle svojim razmeram primerne sistemske rešitve oziroma uporabe modela parlamentarne demokracije, je vprašanje, na katero bo odgovorila prihodnost. Morebitne drugačne rešitve so še vedno odmaknjene.

1.4 Podpora demokratičnemu sistemu v Sloveniji

Pri pojasnjevanju poteka legitimizacije demokratičnega sistema v Sloveniji se lahko opremo na podatke iz dveh celovitejših projektov: projekt Slovensko javno mnenje je v obdobju 1991, 1994 in 1995 vključeval ta vidik na osnovi Evrobarometrove formulacije: "Če ocenjujete na splošno, kako ste zadovoljni z delovanjem demokracije v Sloveniji? Ali ste zadovoljni, dokaj zadovoljni, ali sploh niste zadovoljni?". Poleg tega pa smo v vsem obdobju zastavljali Evrobarometru podob-

no vprašanje z desetstopenjsko lestvico (ne-)zadovoljstva in še vrsto drugih vprašanj, ki kažejo na odnos državljanov do delovanja političnega sistema. V projektu Politbarometer, ki poteka kot telefonska anketa, pa je bilo v obdobju januar 1995 do julija 1996 v osemnajstih meritvah uporabljeno podobno vprašanje s poenostavljeno lestvico (zadovoljni, nezadovoljni). Rezultati meritev v okviru obeh projektov so prikazani v tabelah 3 in 4.

TABELA 3: Meritve zadovoljstva z demokracijo v projektu SJM 1991-1996 (reprezentativni vzorec polnoletnega prebivalstva Slovenije)

VARIANTA A: Vprašanje: Če ocenjujete na splošno, kako ste zadovoljni z delovanjem demokracije v Sloveniji? Ali ste...

	SJM91 ₁	SJM95 ₄	SJM96 ₁
1 - zadovoljni	3.5	8.2	6.8
2 - dokaj zadovoljni	22.3	27.5	37.0
3 - ne kaj dosti zadovoljni	42.0	44.9	37.3
4 - sploh niste zadovoljni	17.8	13.1	11.3
9 - ne ve, b.o.	14.4	6.2	7.5

VARIANTA B: Vprašanje: V kolikšni meri ste zadovoljni ali nezadovoljni s trenutnim stanjem demokracije v Sloveniji? Izrazite svoje mnenje s številkami od 1 do 10, kjer pomeni 1 - zelo nezadovoljen in 10 - zelo zadovoljen. (Odgovori v %)

	zelo nezadovoljen					zelo zadovoljen					ne vem
	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	
SJM91 ₁	10.5	7.6	10.6	9.2	23.2	11.5	6.9	7.3	2.0	2.8	8.5
SJM91 ₂	5.9	4.8	13.3	13.7	22.7	14.1	8.9	5.5	0.9	1.1	9.2
SJM92 ₃	8.8	4.9	11.8	9.3	21.4	11.4	7.1	5.3	2.6	2.0	15.4
SJM93 ₁	10.5	5.9	9.6	10.1	30.0	11.2	6.3	4.2	1.3	1.6	9.1
SJM94 ₄	8.9	6.5	10.7	9.6	33.9	9.4	7.1	3.4	0.2	1.5	8.9
SJM95 ₁	8.3	4.5	10.3	11.0	34.4	13.3	6.8	4.8	1.1	1.3	4.1
SJM96 ₁	6.3	3.1	8.2	8.3	37.6	13.0	9.4	6.0	1.1	2.1	5.1

Analiza meritev - VARIANTA A - pokaže, da je delež podpore vseskozi pod ravno, ki smo jo prej uporabili kot kriterij "srednje" podpore. Očitno pa je, da je v preseku 91 - 96 delež podpore močno narastel in se povzpел skoraj do ravni srednje podpore (in visoko nad Italijo in Grčijo). Primerjava meritev 95 - 96 še dodat-

no utrdi oceno o rasti in o doseženi ravni izražene podpore "delovanje demokracije v Sloveniji".

Analiza meritev - VARIANTA B - pokaže, da je delež podpore oziroma zadovoljstva "s trenutnim stanjem demokracije v Sloveniji" vseskozi nizek, nihajoč, v povprečju na ravni 28%⁵ ter ob koncu meritev (1996) na najvišji do zdaj izmerjeni ravni. Na tej podlagi seveda ne moremo oblikovati sklepa o pozitivnem ali negativnem trendu v izražanju zadovoljstva, prej o rahlih nihanjih in relativni stabilnosti oziroma o začetnem upadanju (do 1994: 21.6%) in zaključnem naraščanju zadovoljstva z demokracijo.

Rezultati meritev v okviru Politbarometra (tabela 4) pritrjujejo zgornji ugotovitvi o nihanju, saj v opazovanem časovnem obdobju ocena "zadovoljen" niha v obsegu od 39.5% do 29.6% in se je v zadnjih mesecih ustalila na ravni okoli 35%. Medmesečna nihanja niso zgolj slučajna, ampak ustrezajo poteku političnih dogajanj v slovenskem prostoru oziroma značilnostim političnih "sezona".

Na podlagi vseh treh nizov podatkov je mogoče sklepati, da za Slovenijo v primerjavi z državami Zahodne Evrope velja, da je sicer uvrščena med države z nizko podporo (med Italijo in Severno Irsko) in da je glede na prevladujoči trend uvrstljiva med "naraščajoče". Seveda na razmere v poteku legitimizacije sistema v Sloveniji neposredno vplivajo "starost" demokratične izkušnje, dinamika gospodarskega in socialnega spreminjanja in močna fragmentiranost in polariziranost strankarskega polja.

TABELA 4: Meritve zadovoljstva z demokracijo v okviru Politbarometra (januar 1995 - julij 1996)

Vprašanje: Če ocenjujete v celoti, ali bi rekli, da ste zadovoljni ali nezadovoljni z razvojem demokracije v Sloveniji?

1995 N=	JAN	FEB	MAR	APR	MAJ	JUN	JUL	SEP	OKT	NOV	DEC
	804	878	989	950	1024	984	961	1004	994	991	984
zadovoljni	30.5	29.0	34.0	33.5	32.6	34.1	31.3	37.8	39.5	36.9	33.4
nezadovoljni	51.5	55.0	52.0	53.7	53.8	51.0	51.9	48.9	46.0	47.8	47.5
ne ve	18.8	15.9	14.1	12.8	13.7	14.9	16.8	13.4	14.5	15.3	19.1

1996 N=	JAN	FEB	MAR	APR	MAJ	JUN	JUL
	992	982	983	951	969	970	1027
zadovoljni	29.6	34.4	30.1	32.2	34.6	35.5	35.4
nezadovoljni	51.5	51.3	53.5	53.3	49.4	47.9	46.8
ne ve	9.0	14.3	16.4	14.5	16.0	16.6	17.8

⁵ Podatki se nanašajo na seštevek vrednosti od 06-10, tabela 3 - varianta B

Da tudi v Sloveniji na oblikovanje in izražanje zadovoljstva vplivajo nekatere individualne ali skupinske lastnosti, podobno kot smo to prikazali na primeru zahodnoevropskih držav, ponazarja tabela 5. V tabelo so uvrščeni podatki na podlagi treh kazalcev, katerih skupna predpostavljena značilnost je, da merijo odnos do demokratične prakse. V prikaz smo vključili le odgovore, ki izražajo podporo sistemu: zadovoljstvo z delovanjem demokracije; odgovor, da je demokratičnost odločanja danes boljša kot pred petimi leti, ter odgovor, da je spoštovanje človekovih pravic (v jedru razumevanja demokracije!) danes boljše kot pred petimi leti. V analizo smo vključili spremenljivke starost, izobrazbo, slojno samorazvrščanje, vernost, levo-desno usmerjenost, naklonjenost levo- oziroma desnosredinskim strankam ter "evropsko" in "tržno" vrednostno usmerjenost (liberalizem). Pregled in analiza pokažeta, da se tudi na slovenskem vzorcu potrdijo ugotovitve, do katerih so prišli Fuchs, Guidorossi, Swensson na podatkih za Zahodno Evropo. Najmlajši ocenjevalci in visoko izobraženi vidno bolje ocenjujejo delovanje demokratičnega sistema kot najstarejši in neizobraženi. Posebej vidne razlike v ocenah pa so med anketiranci, ki se razvrščajo v nižji delavski sloj, in onimi, ki se uvrstijo v zgornji sloj, med levo oziroma desno usmerjenimi itd. Primerjava odgovorov na vprašanji A in B pokaže, da ocenjevalci z razmerami v demokratični praksi niso tako močno nezadovoljni, kot bi o tem sklepali zgolj iz odgovorov na vprašanje A. Znatno del ocenjevalcev in še posebej najmlajši, visoko izobraženi ter pripadniki skupin, ki so po svojem družbenem položaju oziroma vrednostni usmeritvi gonilna sila družbenega napredka in razvoja, namreč razmere v demokratični praksi presoja izrazito pozitivneje in se s svojimi ocenami - v primerjavi z zahodnoevropsko analizo - uvršča v skupino "srednje" oziroma celo "visoke" podpore sistemu. Skrajnosti smo izmerili v zvezi z evropsko in tržno vrednostno usmerjenostjo ob vprašanjih A, B in C. Najvišjo podporo sistemu izrekajo najmlajši pripadniki zgornjega sloja, levo oz. strankarsko levosredinsko usmerjeni ter ocenjevalci, ki so najbolj tržno in proevropsko usmerjeni. Morda se prav v teh opredelitvah skriva osnova za širitev systemske podpore in torej pozitiven trend v prihodnje.

TABELA 5: Stališča do demokracije v Sloveniji (A, B, C, D) glede na izbrane spremenljivke in izbrane skupine

A - Zadovoljstvo z demokracijo

B - Zadovoljstvo z delovanjem demokracije

C - Demokratičnost odločanja je boljša kot pred petimi leti

D - Spoštovanje človekovih pravic je boljše kot pred petimi leti

(Odgovori v %; skupni N=1024)

Izbrane spremenljivke	A Zadovoljstvo z demokracijo	B Zadovoljstvo z demokracijo	C Demokratičnost odločanja - boljša	D Spoštovanje pravic - boljše	N
Starost:					
18-30 let	48	39	51	44	266
60 in več let	44	37	34	35	202
Izobrazba:					
osnovnošolska	42	32	29	29	317
visokošolska	48	41	63	52	100
Slojna pripadnost:					
nižji - delavski	36	26	30	28	385
zgornji	40	50	68	55	60
Vernost:					
verni	46	33	39	37	464
neverni	43	36	46	41	243
Levo-desna usmerjenost:					
levi	41	39	45	41	174
desni	52	36	57	50	139
Strankarske preference:					
levosredinske stranke	55	41	48	45	208
desnosredinske stranke	50	33	49	45	219
Evropska usmerjenost:					
najnižja	23	30	22	19	163
najvišja	59	43	53	50	163
Tržna usmerjenost:					
najnižja	38	30	31	31	265
najvišja	45	43	67	58	142

2.0 Zaupanje v institucije

2.1 Uvod

Znotraj raziskovanja legitimnosti sistemov oz. podpore demokratičnim sistemom poteka tudi raziskava zaupanja v institucije. Gre za kompleksne družbene ustanove, ki pomembno določajo vzorce vedenja in razmerij oz. odnosov med ljudmi. Sodobna sociološka obravnava institucij se pri tem rada izogiba takšnih kompleksnih tvorb, kot so: družina, država ipd., ki sočasno vključujejo elemente institucij, organizacij in združenj oz. več institucij hkrati. Sicer pa je za sodobno obravnavo institucij posebej značilen kulturno-antropološki in strukturalno-funkcionalni pristop. Prvi obravnava institucije predvsem kot družbene ustanove, ki učinkujejo v smeri stabilizacije človekovega vedenja, medtem ko strukturalno-funkcionalni pristop poudarja pomen institucij za samoohranitev socialnih sistemov; po Parsons (1951) so institucije tudi "sistem vlog". Družbeno delovanje je skozi institucije učinkovitejše, časovno stabilnejše, normirano, na videz avtomatično in predvidljivo. Institucije so usmerjene k trajnosti in so torej predpostavka sleherne kulture. Skozi institucije družba zagotavlja obstoj svojih vsebin in uvajanje, vzgojo in izobraževanje svojih pripadnikov znotraj danega sistema (norm, tabujev itd.). Institucije so torej stabilizirajoča jedra vedenja in mišljenja in zagotavljajo kontinuiteto. Hkrati institucije nosijo v sebi težnjo k osamosvajanju, s svojo obstojnostjo postavljajo zahteve oz. določajo okvire delovanja njihovim nosilcem. Družbeni preobrati s spreminjanjem prevladujočih motivacij vplivajo na spreminjanje institucij samih in na spreminjanje odnosa do njih, torej njihovega vrednotenja.

Temeljna predpostavka v raziskovanju zaupanja v institucije je, da je zaupanje v institucije v funkciji delujočega demokratičnega sistema. Čim višja je legitimnost sistema, čim višja je podpora, ki jo sistem uživa, čim višja je udeležba v sistemu itd., tem višja je stopnja zaupanja v osrednje institucije sistema. Pri tem seveda moramo razlikovati med institucijami in njihovimi konkretnimi nosilci. Zaupanje v institucije na splošni, sistemski ravni lahko spremlja izražanje nezaupanja v institucije na osebni ravni, torej v konkretne nosilce oz. izvajalce normativnih funkcij konkretne institucije. Se pa tudi v zvezi z zaupanjem v institucije poraja dvom, ali je visoko zaupanje optimalno z vidika delovanja demokratičnega sistema. Nezaupanje namreč sprošča nadzorno funkcijo in je tako lahko motiv za udeležbo.

Pri obravnavi zaupanja v institucije pa moramo izhajati tudi iz njihove funkcionalne razvrstitve. Ni torej vseeno, ali gre za vrednotenje kompleksnih institucij, ki temeljijo na kompleksnih norm, odnosov, nosilcev in torej združujejo več institucij ali gre za enostavne oz. ožje opredeljene institucije. Pri ocenjevanju delovanja demokratičnih sistemov je pomembno tudi razlikovanje med političnimi in zasebnimi institucijami. Prve so v sodobnih demokracijah običajno "konstituirane" z ustavo, medtem ko so druge oblikovane v zasebni sferi, so torej t. i. institucije oz. ustanove civilne družbe. Politične institucije so posebej pomembne za vključevanje interesov državljanov v demokratični sistem oz. za zagotavljanje

temeljnih človekovih oz. državljskih pravic posameznika. Zaupanje v institucije je del politične kulture in izraža stopnjo politične socializacije državljanov s prevladujočimi družbenimi normami.

2.2 Raziskave v Zahodni Evropi

V okviru raziskave zaupanja v politični sistem (Listhaug, Wiberg, 1995) je bil izveden poizkus do zdaj najširšega empiričnega ovrednotenja problema zaupanja v institucije. Raziskava je temeljila na obsežnem empiričnem gradivu, zbranim v štirinajstih evropskih državah oz. nacijah v dveh časovnih presekih (The European Value System Study Group, 1981, 1990 - glej tabelo 6). V analizo je bilo vključenih deset institucij; med njimi cerkev, vojska, sindikati, policija, parlament, velika podjetja itd.

TABELA 6: Zaupanje v institucije v Sloveniji in izbranih zahodnoevropskih državah v letu 1990/92*

	Švedska	Nemčija	Nizo- zemska	Velika Britanija	Francija	Italija	Evropa	Slovenija 1992	Slovenija 1995**
Cerkev	38	40	32	43	50	63	50	39	37
Vojska	49	40	32	81	56	48	50	45	43
Izobraževalni sistem	70	54	65	47	66	49	67	67	72
Pravni sistem	56	65	63	54	58	32	64	50	34
Tisk	33	34	36	14	38	39	33	49	42
Sindikati	40	36	53	26	32	34	40	27	23
Policija	74	70	73	77	67	67	75	51	46
Parlament	47	51	54	46	48	32	50	36	24
Javne službe	44	39	46	44	49	27	45	40	27
Velika podjetja	53	38	49	48	67	62	41	33	37

*Vir: Basanez, M., Inglehart R., Moreno A.: *Human Values and Beliefs, A Cross Cultural Source-book, World Value Survey 1990-1993.*

**Vir: Toš, N.: *Mednarodna raziskava vrednot, SJM95, Pregled in primerjava podatkov, FDV, CJMMK, Ljubljana, november 1995.*

Časovna analiza ni pokazala nekega splošnega trenda, bodisi v smeri upadanja bodisi v smeri naraščanja zaupanja v institucije. Pri treh institucijah je nakazan upad zaupanja, in sicer pri: cerkvi, vojski in pravnem sistemu. Dve instituciji nakazujeta pozitiven trend, in sicer: šolski sistem in velika podjetja. Pri drugih opazovanih institucijah pa ni razpoznaven enoznačen trend.

Za razumevanje odnosa ljudi do političnih institucij v Zahodni Evropi je pomembna analiza (Rose, 1984), kjer je šest institucij razvrščenih med vladne (vojska, šolski sistem, pravni sistem, policija, parlament in socialne službe) ter štiri med nevladne (cerkev, tisk, sindikat, velika podjetja). Pokaže se, da ljudje bolj zaupajo vladnim institucijam kot zasebnim. Ko pa v analizo vlučimo še rezultate druge meritve (1990), se potrди, da so vladne institucije bolj ali manj stabilne ali v rahlem upadu, medtem ko je zaupanje v zasebne institucije v rahlem porastu. Tako npr. Norveška, Belgija, Švedska in Velika Britanija kažejo upad zaupanja v vladne institucije, nasprotno pa je na Danskem zaupanje vanje naraslo. Najizrazitejši pa je dvig zaupanja v zasebne institucije v Italiji, pa tudi na Nizozemskem in v Španiji. Pri tem je vendarle splošno odkritje te raziskave, da je zaupanje v vladne institucije v večini držav višje od zaupanja v zasebne institucije.

Posebno mesto pri opazovanju zaupanja v državne institucije zavzema parlament. V skupini vladnih institucij zavzema parlament v vseh opazovanih državah sorazmerno visoko mesto. To velja za Norveško, Finsko, pa tudi Nemčijo, Irsko, Nizozemsko, Španijo itd. Medčasovna primerjava pa pokaže, da v večini primerov izražena stopnja zaupanja v parlament v preseku 1982-1990 bolj ali manj vidno upade. To izrazito velja za Norveško, deloma pa tudi za Islandijo, Nemčijo, Irsko, Francijo, Španijo in tudi za povprečen trend v opazovanih štirinajstih evropskih državah skupaj. V nekaterih od opazovanih držav pa opažamo nasproten trend: naraščanje zaupanja v parlament. To se pokaže pri Belgiji, Nizozemski, Veliki Britaniji, Italiji. Hkrati opazimo, da je raven izraženeega zaupanja v parlament v posameznih državah različna. Kljub prej nakazanemu negativnemu trendu je izraženo zaupanje Norvežanov v parlament še vedno visoko. Visoko je izraženo zaupanje v parlament še pri Fincih, Nizozemcih in Nemcih, medtem ko po najnižji stopnji izraženeega zaupanja izstopata Italija in Portugalska.

Med državnimi institucijami najvišja mesto po izraženem zaupanju, pa tudi glede na prevladujoč pozitiven trend zavzemajo izobraževalni sistem, vojska in policija. Tako je za izobraževalni sistem na visoki ravni izraženeega zaupanja značilen prevladujoč pozitiven trend, od česar delno odstopajo Belgija, Nizozemska, Italija in še posebej izrazito Velika Britanija. Sorazmerno visoko raven izraženeega zaupanja v obeh časovnih presekih in v vseh opazovanih državah pritegne policija, čeprav je v posameznih državah trend negativen (Švedska, Belgija, Velika Britanija) in je na Portugalskem za policijo značilna izrazita nizka raven izraženeega zaupanja. Podobno velja tudi za vojsko.

Znotraj opazovane skupine institucij zavzema posebno mesto cerkev, ki se različno uveljavlja glede na izraženo zaupanje v posameznih državah. Najvišje po stopnji izraženeega zaupanja - in visoko med vsemi opazovanimi institucijami - je cerkev na Irskem in v Islandiji, pa vendarle je v obeh državah opazen negativen trend. V vseh preostalih državah pa je opazen bolj ali manj izrazit negativen trend,

najvidneje pa se izrazi v Belgiji, Nemčiji, na Irskem, na Nizozemskem in v Španiji, kar kaže na potek in širino sekularizacijskih procesov v Zahodni Evropi.

Če pa opazujemo izraženo zaupanje v institucije na ravni povprečij opazovanih zahodnoevropskih držav vidimo, da je po stopnji izraženega zaupanja na prvem mestu policija, sledijo pa ji izobraževalni sistem, nato pravni sistem, vojska, cerkev, velika podjetja, nato parlament, sindikati in tisk itd. V evropskem povprečju torej tisk zbere najmanj zaupanja med vsemi opazovanimi institucijami, sledijo pa mu sindikati, medtem ko je parlament uvrščen na nizko šesto mesto med desetimi opazovanimi institucijami.

2.3 Raziskave v Srednji in Vzhodni Evropi

V primerjalni prikaz lahko vključimo tudi rezultate raziskovanja zaupanja v institucije v srednje- in vzhodnoevropskih državah (ki je potekalo v okviru projekta *New Democracies barometer*, Rose, 1996 - glej tabelo 7). Na podlagi meritev, ki so bile opravljene v desetih srednje- in vzhodnoevropskih državah v letu 1995, lahko ugotovimo, da je med državljani v teh državah zaupanje v institucije nasploh bistveno nižje, kot to velja za zahodnoevropske države. To še posebej velja za izraženo zaupanje v politične institucije. Poleg tega pa opazamo značilne razlike v izraženem zaupanju med posameznimi vzhodno- in srednjeevropskimi državami. Med opazovanimi državami je, denimo, izraženo zaupanje v vlado najvišje v Sloveniji in na Češkem, zaupanje v parlament je najvišje na Hrvaškem in v Sloveniji; izraženo zaupanje v cerkev in duhovščino je najvišje v Romuniji in Ukrajini, najnižje pa v Sloveniji in na Češkem; izraženo zaupanje v banke je visoko v Sloveniji, na Slovaškem, v Bolgariji in na Češkem, medtem ko je izrazito nizko v Ukrajini, Belorusiji itd. Iz tabele 7 je mogoče razbrati, da je med opazovanimi institucijami najvišjega zaupanja v znatnem delu opazovanih vzhodnoevropskih držav deležna cerkev. To še posebej izstopa pri Romuniji, Ukrajini, pa tudi pri Belorusiji in Poljski. Predsednik republike, zvečinoma neposredno voljen, je pretežno deležen visokega zaupanja - in razen na Slovaškem - bistveno višjega kot parlament. Subjekti družbenih gibanj in množična občila so nasploh deležni visokega zaupanja - in bistveno višjega kot parlament in vlada itd.

Iz podobne raziskave v skupini vzhodnoevropskih držav (Plasser, Ulram, 1996) pa lahko povzamemo, da izražanje zaupanja v politične institucije v opazovanih državah kaže na razlike med njimi. Tako, denimo, na Madžarskem, Češkem in Slovaškem predsednik republike uživa najvišje zaupanje, kar je brez dvoma povezano z njihovimi omejenimi ustavnimi pooblastili, ki jih dvigajo nad raven dnevne politike in političnih spopadov in postavljajo v vlogo predstavnikov sistema, moralnih razsojevalcev in iskalcev notranjega ravnovesja in smiselnih kompromisov. Bistveno drugačen, ustavno in politično je bil, denimo, položaj v Rusiji in na Poljskem, kjer predsednik z velikimi osrednjimi pooblastili, neposrednim vplivom na izvršno oblast in močjo veta odigrava vlogo "predsedniško-karizmatične" zaščite ustave (Offe, 1994). V teh sistemih predsedniki ne uživajo visokega zaupanja.

TABELA 7: Zaupanje v izbrane institucije v Sloveniji in srednje- in vzhodno-evropskih državah v letu 1995*

Države	Vlada	Parlament	Preds. rep.	Cerkev	Množ. občila	Narod. banke	Ženska gibanja	Ekološka gibanja
Bolgarija	36	26	38	36	12	45	19	19
Češka	43	23	36	26	57	44	32	54
Slovaška	30	25	26	37	37	48	35	53
Madžarska	18	22	37	36	46	35	23	35
Poljska	21	24	29	47	43	39	26	44
Romunija	26	25	48	77	46	41	31	40
Slovenija	43	27	58	25	54	47	46	46
Hrvaška	36	30	51	39	18	28	23	38
Belorusija	15	13	38	53	31	13	34	32
Ukrajina	15	11	31	54	27	15	36	38
povprečje	28	22	39	43	37	36	30	40

*Rose, R., Haerpfer, Ch.: *New Democracies, Barometer IV: A10-Nation Survey, Studies in Public Policy, University of Strathclyde, Glasgow, 1996.*

Pomanjkanje zaupanja v politične institucije je vidno predvsem v Rusiji, kjer z izjemo vojske - kot ustanove nacionalne identifikacije - vse druge vzbujajo visoko nezaupanje in dvom. Tudi na Poljskem vzbuja vojska zaupanje, medtem ko ga je politična elita (parlament, vlada) izgubila. Celo tradicionalna institucija, kot je poljska cerkev, je izgubila znaten del zaupanja in se po nezaupanju približala parlamentu in vladi. Podobne vzorce sprememb v izražanju zaupanja pa lahko odkrijemo tudi na Češkem le s to razliko, da vlada uživa visoko zaupanje, cerkev in parlament pa bistveno nižje. Na Slovaškem pa je v letih po obratu opazno vidno naraščanje zaupanja v Cerkev, z njo se kosa le še nacionalna vojska. Itd.

S primerjavami med rezultati raziskav v Zahodni, Srednji in Vzhodni Evropi torej lahko ugotovimo, da je izražanje zaupanja v politične institucije v srednje- in vzhodnoevropskem prostoru po družbenih preobratih bistveno nižje kot v zahodnoevropskih državah z dolgoletno demokratično tradicijo. Pokaže se, da je

tudi zaupanje v civilne institucije nižje kot v zahodnoevropskem prostoru, da pa odstopanja v tem pogledu niso tako izrazita. Kot že rečeno, zaupanje v cerkev v dveh pretežno pravoslavnih državah (Romunija, Ukrajina) daleč presega evropska povprečja, hkrati pa zaupanje v dveh izrazito oz. pretežno katoliških državah (Slovenija, Češka) močno zaostaja za evropskimi povprečji. To ponazarja posebnost poteka sekularizacijskih procesov, ki v državah t. i. vzhodnega bloka oziroma v postsocialističnih državah niso potekali izenačeno in pod vplivom enakih okoliščin. Sekularizacijski procesi v vzhodnoevropskih državah so pretežno potekali prisilno in pogosto le navidezno, primarna ljudska religioznost je tako ostala globoko zakoreninjena; v Sloveniji in na Češkem, denimo, pa so sekularizacijski procesi potekali manj pod vplivom političnosistemskih določilnic in vsaj v Sloveniji močno pod vplivom splošnih tokov, značilnih za zahodnoevropski družbeni in kulturni prostor, predvsem pod vplivom modernizacijskih procesov in prevladujočega liberalizma.

2.4 Zaupanje v institucije v Sloveniji - primerjave in trendi

Če v to primerjalno analizo vključimo podatke iz dveh meritev v okviru slovenske raziskave vrednot (Toš, 1995 - glej tabelo 8), ki so bile opravljene v januarju 1992 in v novembru 1995, lahko ugotovimo naslednje: glede na nakazana evropska povprečja v izražanju zaupanja v institucije Slovenija bistveno odstopa. Ta odstopanja se kažejo predvsem v odnosu do političnih institucij na sploh, deloma pa tudi nasproti zasebnim institucijam. Pomembna pa so tudi odstopanja med posameznimi opazovanimi institucijami znotraj obeh velikih skupin. Slovenska raziskava pokaže - in to potrdijo tudi vzporedne raziskave - da je po stopnji zaupanja najbolje uvrščen izobraževalni sistem, na drugo mesto je uvrščena policija, sledijo ji vojska, nato pa tisk, velika podjetja, cerkev in sindikati. Očiten je tudi prevladujoč negativen trend v izražanju zaupanja. V vseh primerih, ko imamo na voljo rezultate dveh meritev, se pokaže, da je izraženo zaupanje ob kasnejši meritvi 1992-1995 manjše, razen ob velikih podjetjih, kjer je trend pozitiven. Najizrazitejše zmanjšanje zaupanja zadeva pravni sistem in parlament, torej državni zbor. Poleg tega pa negativni trend nakazuje tudi izražanje zaupanja v policijo, sindikate, vojsko in tudi v cerkev.

V tej primerjalni analizi je parlament s 24% izmerjenega zaupanja v drugem časovnem preseku (1995 - glej tabelo 6) skupaj s sindikati na dnu lestvice opazovanih institucij. Upad zaupanja v parlament spremlja sočasen upad zaupanja v pravni sistem.

TABELA 8: Zaupanje v institucije v Sloveniji* v obdobju 1991-1995

ZAUPAJO (v celoti, precej) v %						
INSTITUCIJE	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Politične stranke	12	8	3	5	5	4
Državni zbor	37	20	15	15	10	11
Vlada	43	34	13	13	28	29
Predsednik republike	68	59	45	45	36	40
Sodišča	35	31	25	26	26	24
Policija	43	31	21	28	28	34
Vojska	54	60	42	49	29	33
Izobraževalne ustanove	52	57	57	67	72	69
Sindikati	15	13	11	12	15	14
Cerkev in duhovščina	29	20	17	19	21	22
Množičnaobčila	34	23	19	24	26	28
Velika podjetja	17	16	14	26	29	29
Banke	12	21	28	35	40	44
Slovenski tolar	-	-	-	55	55	54

*Projekt SJM 1991-1995; reprezentativni vzorec polnoletnega prebivalstva (N=1050).

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, IDV-CJMMK (štiristopenjska lestvica: v celoti, precej, malo, nič, ne vem, b. o.).

Poleg merjenja zaupanja v okviru mednarodne raziskave vrednot smo v Sloveniji v obdobju 1991-1995 sistematično letno merili zaupanje v institucije v okviru projekta Slovensko javno mnenje (glej tabelo 8). Pri tem smo opazovali oziroma merili izražanje zaupanja na podlagi širšega nabora institucij, če ta pojem pogojno uporabimo kot skupno oznako za vse opazovane "objekte". Ta širši

nabor namreč poleg institucij vključuje še subjekte iz neformalnega človekovega okolja (družina, sosedi) ter take posebne "objekte", kot so: slovenski tolar, banke, Banka Slovenije ipd. Na podlagi te raziskave je mogoče sklepati, da je izražanje zaupanja v opazovane institucije v Sloveniji izrazito dinamično in časovno spremenljivo. Očitno je, da so velike razlike v izraženi ravni zaupanja med opazovanimi institucijami. Tako politične institucije nakazujejo izrazit negativen trend: to velja še posebej izrazito za politične stranke, za državni zbor, vlado, predsednika vlade, vojsko, sodišča, policijo in tudi za predsednika republike. Poleg tega se pokaže negativen trend v opazovanem petletnem obdobju še v izražanju zaupanja v sindikate in zelo izrazito tudi v zvezi s cerkvijo in duhovniki. Pozitiven trend v izražanju zaupanja pa kažejo banke nasploh, gospodarstvo oz. velika podjetja, pa tudi družina in sorodniki. Po ravni izraženega zaupanja visoko na prvo mesto vstopajo družina in sorodniki - in to v vsem obdobju opazovanja. Takoj za družino se po stopnji izraženega zaupanja razvrščajo šole in izobraževalne ustanove in za njimi slovenski tolar in Banka Slovenije ter banke nasploh. Visoko uvrščeni so torej trije "osebki", ki simbolizirajo človekovo neformalno okolje, kulturno okolje in gospodarsko področje. Na dnu po stopnji izraženega zaupanja, ki se kaže kot popolno nezaupanje, pa so politične stranke, pri katerih je razmerje med frontalnim nezaupanjem in neznatnim zaupanjem 56.0% : 2.4%. Političnim strankam sledi državni zbor s prevladujočim nezaupanjem, ki se izraža v razmerju 38.7 : 10.1%; temu sledita cerkev in duhovščina z izraženim prevladujočim nezaupanjem v razmerju 42.1% : 21.1%.

Če opazujemo spremembe v izražanju zaupanja v institucije iz današnjega izhodišča nazaj do leta 1991 (leto državne osamosvojitve Slovenije), postane očitno vsaj naslednje:

Prvič, državne institucije so v izhodišču uživale visoko oziroma srednje zaupanje (od 68% do 37%); nobena druga institucija ni dosegala tako visokega zaupanja z izjemo izobraževalnih ustanov, ki pa so prav tako področje delovanja države. Druge institucije, med njimi predvsem politične stranke, sindikati, cerkev ter gospodarstvo in banke, so uživale bistveno manj zaupanja - in so se razvrstile na spodnjem delu lestvice. Bonus, ki ga je ob osamosvojitvi uživala nova demokratična država, je bil izrazit, medtem ko so dogajanje v ideološki sferi, ki jo simbolizirajo politične stranke, sindikati in cerkev, ljudje ocenjevali z zadržki, pretežno negativno - in izražali prevladujoče nezaupanje do njih. Danes, po petih letih delovanja demokratične države, je očitno, da je izhodiščno zaupanje oz. bonus za institucije demokratične države potrošen: zaupanje vanje je močno upadlo! Najočitnejše je to pri državnem zboru (s 37% na 11% zaupanja), relativno se je najmanj zmanjšalo zaupanje v policijo (s 43% na 34% zaupanja). Izgubo zaupanja pa ugotavljamo še pri predsedniku republike, vojski, vladi... Za vlado je značilno, da je poleg državnega zbora v letih 1993-1994 izgubila skoraj vse (visoko: 43% izhodiščno zaupanje v letu 1991), a ga je v letih 1995-1996 ponovno v veliki meri (29%) pridobila.

Drugič, institucije v "ideološki" sferi so v celoti ohranile svoje nizke začetne položaje na lestvici zaupanja vse do zdaj, le da so jih nekatere še poslabšale. Tako je zaupanje v politične stranke povsem poniknilo (z 12% v letu 1991 na 4% v letu

1995). Zaupanje v sindikate je v vsem obdobju meritve ostalo relativno stabilno (med 11 in 15%), vendar zadnje meritve kažejo, da se utrjuje na višji osnovi (14-15%), kar kaže na prebujanje zavesti o potrebi sindikalnega gibanja. Cerkev je med institucijami - v tej skupini na izhodišču po izmerjenem zaupanju bila najvišje (1991: 29%) - in je tam tudi ostala. Vendar je v opazovanem obdobju najprej močno izgubila zaupanje (1993: 17%), nato pa si ga delno spet povrnila. Kljub obširnim programom utrjevanja vernosti in vere pa ji izhodiščnega zmerjenega zaupanja ni uspelo povrniti. Tako je med opazovanimi štirinajstimi institucijami (tabela 3) po izraženem zaupanju pristala na 11. mestu.

Poleg omenjenih dveh raziskav problem zaupanja v institucije vključuje tudi raziskava Politbarometra (Toš, 1996), opravljena v štirimesečnem obdobju (januar-april, 1996; lestvica od 1 do 5). V ocenjevanje je vključenih enajst institucij, ki se glede na mero izraženega zaupanja razvrščajo takole: na vrh se z največ izraženega zaupanja uvrščata predsednik republike in slovenski tolar (med 3.5 in 4.0), sledijo predsednik vlade, Banka Slovenije in Slovenska vojska (med 3.5 in 3.0), nato policija (3.0), vlada v celoti (pod 3.0), sodišča, cerkev in duhovščina ter državni zbor (nekaj nad 2.5), na dnu pa so politične stranke (malo nad 2.0).

V zdajšnjih slovenskih razmerah torej politične stranke, državni zbor in cerkev z duhovščino pomenijo triado ustanov, ki so po prevladujočem izraženem nezaupanju, po nizkem izraženem zaupanju ter po izrazito negativnem trendu na dnu lestvice zaupanja opazovanih institucij.

2.5 Izražanje zaupanja v institucije v Sloveniji - analiza socialnih vplivov

Poleg navedenih štirinajst institucij (tabela 8 in 9) v analizo vključujemo še pet institucij, ki so vključene v raziskovanje zaupanja v okviru raziskave SJM v zadnjih letih. To so: družina in sorodniki, sosedi, bog, predsednik republike, predsednik vlade in slovenski tolar. Raziskava je torej zajela skupaj devetnajst institucij oziroma subjektov. Po stopnji izraženega zaupanja se na prvo mesto uvrščajo družina in sorodniki (3.4), sledijo šole in izobraževalne ustanove (2.8), slovenski tolar (2.6), Banka Slovenije (2.5), banke nasploh (2.4) ter predsednik republike (2.3). Najnižje je izmerjeno zaupanje pri političnih strankah (1.5), državnem zboru (1.8) ter pri cerkvi in duhovnikih (1.9).

V analizi dejavnikov se je izoblikovalo pet dejavnikov, ki so prikazani v tabeli 9. Prvi združuje institucije, ki skupaj izražajo zaupanje v stabilnost gospodarskega sistema: Banka Slovenije, banke nasploh, slovenski tolar, gospodarska podjetja in policija. Med temi petimi institucijami se bomo pri nadaljnji analizi omejili na prikazovanje dveh, in sicer Banke Slovenije ter slovenskega tolarja.

TABELA 9: Zaupanje v institucije - rezultati faktorске analize*

Institucije	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4	Faktor 5
Banka Slovenije	.80				
banke	.78				
slovenski tolar	.70				
policija	.63				
gospodarska podjetja	.45				
predsednik vlade		.84			
predsednik republike		.81			
vlada Republike Slovenije		.81			
vojska		.43			
sindikati			.65		
politične stranke			.61		
državni zbor			.58		
sodišča			.58		
TV, časopisi, radio			.57		
cerkev in duhovniki				.88	
bog				.88	
družina in sorodniki					.73
šole, izobraževalne ustanove					.56
sosedi					.54

* Faktorji 1-5, delež pojasnjene variance = 63%

Drugi dejavnik je zapolnjen z institucijami: predsednik vlade, predsednik republike, vlada Republike Slovenije in Slovenska vojska. Ta dejavnik torej združuje institucije, ki simbolizirajo trdnost in moč države. Iz obsega tega dejavnika se bomo pri nadaljnji analizi osredotočili na prikaz predsednika vlade in predsednika republike.

Tretji dejavnik združuje institucije, kot so: sindikati, politične stranke, pa tudi državni zbor, sodišča ter množična občila. Institucije, ki jih združuje ta dejavnik, simbolizirajo politiko. Med vključenimi institucijami se bomo pri nadaljnji analizi omejili na prikazovanje političnih strank in državnega zbora.

Četrty dejavnik združuje cerkev in duhovščino ter boga. Bolj kot v raziskavo zaupanja v institucije oba itma sodita v religiološko analizo, to še posebej velja za zaupanje v boga, kar je eden od možnih kazalcev religioznosti posameznikov. Iz tega obsega bomo v nadaljnjo analizo vključili cerkev in duhovščino, ki se sočasno uveljavljata kot institucija civilne družbe, pa tudi kot pomembna udeleženca v političnih procesih.

V peti dejavnik se razvrščajo: družina in sorodniki, šole in izobraževalne ustanove ter sosedi. Gre za tri subjekte, ki v analizi zaupanja v institucije zavzamejo najvišja mesta na lestvici izraženega zaupanja. Zaupanje v te institucije je splošno prisotno, oblikuje se v primarnem okolju. Zaradi ponazoritve bomo izmed treh subjektov v tej skupini v nadaljnjo analizo vključevali šole in izobraževalne ustanove.

V preizkus povezanosti izražanja zaupanja v institucije smo vključili dvajset pogojno intervenirajočih oziroma neodvisnih spremenljivk na ravni korelacijske analize in deset spremenljivk s pomočjo analize variance. V analizo vključene spremenljivke so podrobno prikazane in utemeljene v uvodnem delu tega poročila. Med njimi je slaba polovica izvirnih sociodemografskih spremenljivk, kot npr. spol, starost, izobrazba, kvalifikacija, položaj na delovnem mestu, tip krajevnega okolja, regija, panoga; v večjem delu pa so vključene spremenljivke rezultat predhodne analize in sintetiziranja ter izoblikovane v indekse, kot npr. indeksi liberalizma, evropske usmerjenosti, vernosti, levo-desne opredeljenosti, slojne samouvrstitev itd., itd. Pregled rezultatov opravljene korelacijske analize pokaže skladno z rezultati factorske analize, da je izražanje zaupanja v nekatere institucije splošno in ne podlega vplivom opazovanih intervenirajočih oziroma neodvisnih spremenljivk. To še posebej velja za izražanje zaupanja v šole in izobraževalne ustanove, pa tudi za družino, sosede in sindikate. Nasprotno temu pa je izražanje zaupanja v cerkev in duhovščino, politične stranke, predsednika republike, vlado, predsednika vlade, pa tudi v slovenski tolar in Banko Slovenije bolj ali manj pod vplivom vključenih intervenirajočih oziroma neodvisnih spremenljivk. Poleg tega ista analiza pokaže, da nekatere od vključenih intervenirajočih in neodvisnih spremenljivk ne učinkujejo na izražanje zaupanja v institucije oziroma je njihov vpliv povsem zanemarljiv, kot npr. tip krajevne skupnosti, sodelovanje v NOB, materialistično-postmaterialistična usmerjenost, tržna oz. socialno intervencijska usmerjenost itd. To pa nas opozarja tudi na možnost, da so te vrste vplivi ostali raziskovalcu prikriti, izoblikovani kazalci zanje, indeksi pa so slabi. Za druge spremenljivke, kot denimo starost, evropska usmerjenost, pozitivno vrednotenje sprememb, demokratični aktivizem, izobrazba, slojna pripadnost, pa se v okviru opravljene korelacijske analize izkažejo kot tiste spremenljivke, ki znatno prispevajo k spreminjanju izraženega zaupanja. Starost, izobrazba, spol, vernost, pa tudi slojna samouvrstitev so torej poleg mnenjskih spremenljivk, kot so pozitivno vrednotenje sprememb, evropska usmerjenost ter demokratični aktivizem, tiste spremenljivke, ki v največji meri pojasnjujejo razlike v izražanju zaupanja v opazovane institucije.

Poleg tega pa smo v analizo variance vključili še položaj na delovnem mestu, panogo oziroma sektor zaposlitve, kvalifikacijo anketiranca, izobrazbo, starost, spol, zaposlenost, narodnost, sodelovanje v NOB, povezanost z ZKS ter naklonjenost strankam, posebej za parlamentarne stranke oziroma združeno v bloka t. i. levosredinskih in desnosredinskih strank.⁶ Rezultate obsežne opravljene analize

⁶ Rezultati te obsežne opravljene analize in popolna dokumentacija o njej so na vpogled pri avtorju poročila.

bomo v nadaljnjem prikazu uporabili le v majhnem obsegu in na ponazoritveni ravni. Prihajamo torej k prikazu izražanja zaupanja v izbrane institucije.

Banka Slovenije

Najprej seveda lahko ugotovimo, da je izraženo zaupanje v Banko Slovenije visoko, trenda v izražanju zaupanja pa ne moremo ocenjevati, saj smo do zdaj opravili le dve meritvi. Med opazovanimi spremenljivkami se v okviru korelacijske analize kažejo predvsem slojna samouvrstitev, demokratični aktivizem, proevropska usmerjenost, tržna usmerjenost ter indeks pozitivnega vrednotenja sprememb. Anketiranci moškega spola in anketiranci, ki so višje uvrščeni na indeksih proevropske usmerjenosti, tržne usmerjenosti, demokratičnega aktivizma na indeksu pozitivnega vrednotenja sprememb, ter tisti, ki se razvrščajo v višje socialne sloje, izražajo več zaupanja oziroma višje zaupanje v Banko Slovenije kot tisti, ki so na teh indeksih oz. spremenljivkah razvrščeni nižje. Nakazane razlike so statistično značilne. Za razumevanje položaja Banke Slovenije v slovenskem institucionalnem prostoru je pomembno, da so nosilke zaupanje vanjo prav tako vrednotno oziroma stališčno opredeljene kategorije.

Slovenski tolar

Tudi za slovenski tolar velja, da med meritvami (od 1994 dalje) dosega visoko zaupanje. Zaupanje v slovenski tolar je v analizi podobno uvrščeno kot zaupanje v Banko Slovenije, le da je vpliv spola močnejše izražen, dodatno pa se kaže še izrazit vpliv v starosti. Starejši anketiranci bolj zaupajo slovenski nacionalni valuti kot mlajši anketiranci. Sicer pa, kot rečeno, tudi tukaj velja, da je zaupanje v tolar izrazitejše med anketiranci, ki so višje razvrščeni na indeksih demokratičnega aktivizma, proevropske usmerjenosti, pozitivnega presojanja sprememb na indeksu tržne usmerjenosti itd. Analize variance pa razkrije tudi vpliv strankarskih preferenc na izražanje zaupanja v slovenski tolar (AV, $P(F)=0.000$). Najvišje zaupanje v tolar (povprečje 3.0) izražajo pripadniki ZLSD, sledita LDS in SKD (2.8), medtem ko se pri pripadnikih SLS, SNS in SDS ugotavljajo najnižja povprečja (2.5 - 2.6).

Predsednik vlade

Med spremenljivkami, ki vidneje vplivajo na izražanje zaupanja v predsednika vlade, izstopajo starost, sodelovanje v NOB, demokratični aktivizem, proevropska usmerjenost ter pozitivno vrednotenje sprememb. Starejši anketiranci, anketiranci, ki so osebno ali družinsko povezani z NOB, anketiranci, ki so višje razvrščeni na indeksih demokratičnega aktivizma, ki jasneje izražajo evropsko usmerjenost in pozitivneje vrednotijo spremembe v času, pogosteje in močnejše (jakost zaupanja) izražajo zaupanje predsedniku vlade kot drugi anketiranci. Še posebej značilne pa so razlike v izražanju zaupanja glede na strankarske preference anke-

tirancev ($AV:P(F)=0.000$). Najznačilnejše so razlike v izraženem zaupanju med pripadniki LDS ter SDS, LDS in SKD; značilno pa izstopa tudi razlika v izražanje zaupanja med ZLSD in SDS. To ponazarjajo velika odstopanja v povprečjih izraženih zaupanj predsedniku vlade. Najvišje zaupanje izražajo pripadniki LDS (2.8), sledi DS (2.7), ZLSD (2.6) itd. Najmanj zaupanja predsedniku vlade izražajo pripadniki SDS, SLS in SNS (1.9 - 2.0) ter SKD (2.2). Strankarsko neopredeljeni del anketirancev rahlo zaostaja (2.2) za povprečjem (2.3). Znotraj sorazmerno visokega zaupanja, ki ga uživa predsednik vlade med volivci, mnogo izraziteje izstopajo pripadniki njegove stranke (LDS), pa tudi DS in ZLSD. Glede na prikazane razlike v povprečjih pa lahko sklepamo, da predsednik vlade ni v središču politične konfrontacije.

Predsednik republike

Predsednik republike po stopnji izraženega zaupanja kljub izrazitemu upadu v opazovanem obdobju 1991-1996 stoji v vrhu institucij države oz. političnih institucij. V korelacijski matriki statistično pomembno izstopajo spremenljivke starost, sodelovanje v NOB, levo-desna opredeljenost, sprejemanje verskih nauk (religioznost), demokratični aktivizem, proevropska usmerjenost in pozitivno vrednotenje sprememb. Anketiranci, ki pozitivneje vrednotijo spremembe, ki so izraziteje evropsko usmerjeni, ki izražajo demokratični aktivizem, ki so bolj levo opredeljeni, ki izkazujejo povezanost z NOB itd., v večji meri in izdatneje izrekajo zaupanje predsedniku republike kot vsi drugi anketiranci v povprečju. V analizi variance pa še posebej izstopajo razlike v izražanju zaupanja predsedniku republike glede na strankarsko pripadnost anketirancev. Poudarjene so razlike v izražanju zaupanja predvsem med pripadniki SDS ter strankarsko neopredeljenimi, pripadniki DS, LDS in ZLSD. Poleg tega pa nas analiza opozarja še na razlike v izražanju zaupanja med pripadniki SLS ter LDS in ZLSD ter SKD in LDS in ZLSD. Najnižje izmerjeno povprečje izraženega zaupanja je odmerjeno pri pripadnikih SDS (1.8), najvišje pa pri pripadnikih ZLSD (3.0), sledijo pa DS in LDS (2.8), skupini SLS (2.1) in SKD (2.2) sta rahlo pod povprečjem neopredeljenih (2.3) in celotne skupine anketirancev (2.4).

Politične stranke

Zaupanje v politične stranke se izraža predvsem kot nezaupanje. V korelacijski matriki izstopajo spremenljivke oz. indeksi: pozitivno vrednotenje sprememb, proevropska usmerjenost, demokratični aktivizem, klerikalizem, vernost, sprejemanje verskih nauk in levo-desna usmerjenost. Preostale, predvsem socialno-demografske spremenljivke ne izkazujejo statistično značilnega vpliva na izražanje zaupanja do političnih strank. Ugotovimo torej lahko, da več zaupanja v politične stranke kot v povprečju izražajo anketiranci, ki so bolj desno usmerjeni, ki bolj kot v povprečju verjamejo v verske nauke, ki kažejo višjo stopnjo klerikalizma, ki izražajo demokratični aktivizem, ki so evropsko usmerjeni in pozitivno vrednotijo spremembe v času. Analiza variance tudi pokaže, da so razlike v

izražanje zaupanja med pripadniki različnih strank statistično značilne. Najvišje po izraženem zaupanju so pripadniki SKD (1.9), sledijo pripadniki SLS, LDS in SDS (1.6), tem pa pripadniki ZLSD in DS (1.5) itd. Najnižje po izraženem zaupanju pa sta skupini pripadnikov SNS in ZS (1.3). Odnos do političnih strank, kot se izraža skozi zaupanje, je pomemben kazalec strankarskega aktivizma. Izraža pa se tudi v trdnosti strankarskih volilnih teles in v volilni udeležbi.

Državni zbor

Državni zbor je na lestvici izražanja zaupanja razvrščen na predzadnje mesto med vsemi opazovanimi institucijami. Korelacijska matrika pokaže povezanost izražanja zaupanja v državni zbor predvsem s temi spremenljivkami: starost, sodelovanje v NOB, demokratični aktivizem in pozitivno vrednotenje sprememb. Starejši anketiranci, povezani z NOB, ki izražajo višjo mero demokratičnega aktivizma, so evropsko usmerjeni in pozitivneje vrednotijo družbene spremembe, izrekajo državnemu zboru več zaupanja kot preostale kategorije anketirancev. Analiza variance pa potrди domnevo, da se v izražanju zaupanja oz. nezaupanja do državnega zbora močno zrcalijo politična opredeljevanja oz. strankarska pripadnost. Domnevamo lahko, da pripadniki LDS, pa tudi SKD in ZLSD državnemu zboru izrekajo več zaupanja kot pripadniki drugih strank, še posebej kot pripadniki SDS. Analiza variance potrди, da je zveza statistično pomembna, razlike pa se kažejo v naslednjem: najvišjo stopnjo zaupanja državnemu zboru izrekajo pripadniki ZLSD (3.0), sledita pa jim LDS in DS (2.8), medtem ko pripadniki preostalih strank izrekajo državnemu zboru bistveno manj zaupanja. Tako ostaja SKD s povprečjem 2.2 pod povprečjem celotne opazovane skupine, za njimi pa vidno zaostajajo še SLS (2.1), SNS (1.9) in SDS (1.8). Medtem ko je za pripadnike opozicijskih strank (SLS, SDS itd.) pričakovano in razumljivo, da izražajo manjše zaupanje v državni zbor, pa to ni razumljivo tudi za pripadnike SKD, ki v vsem obdobju od volitev 1992 delujejo v vladnih vrstah. To je le še dodatna potrditev vtisa o dvojnem položaju SKD, ki je hkrati v koaliciji in opoziciji.

Cerkev in duhovniki

Cerkev kot civilnodružbena ustanova in duhovščina sta na lestvici zaupanja v institucije razvrščeni v spodnji četrtini. Korelacijska matrika razkrije zveze med izražanjem zaupanja cerkvi in izobrazbo, starostjo, spolom, vernostjo, levo-desno opredeljenostjo, sprejemanjem verskih nauk, klerikalizmom, proevropsko usmerjenostjo, liberalizmom, slojno opredeljenostjo in celo s tipom krajevne skupnosti. Anketiranci, ki jih označujejo nižja izobrazba, višja starost, da so bolj pogosto ženske kot moški, ki so bolj verni in v večji meri sprejemajo verske nauke, ki so bolj desno usmerjeni, ki izražajo višjo mero klerikalizma, ki so slojno nižje razvrščeni, ki stojе nižje na indeksu proevropske usmerjenosti in indeksu liberalizma in ki pogosteje žive v podeželskih krajevnih skupnostih, izrekajo daleč več zaupanja v cerkev in duhovščino kot preostali anketiranci oz. anketiranci, ki jih označujejo nasprotnе lastnosti. Analiza variance pa pokaže tudi na vidne

razlike v izražanju zaupanja v cerkev glede na strankarsko pripadnost (razlike so statistično pomembne). Vidne so razlike predvsem med pripadniki SKD in vsemi drugimi skupinami ter med pripadniki SLS in ZLSD ter med strankarsko neopredeljenimi ter pripadniki LDS. To ponazarjajo tudi razlike v srednjih vrednostih izmerjenega zaupanja v cerkev in duhovščino, ki so naslednje: na vrhu so pripadniki SKD (3.2), sledijo jim pripadniki SLS (2.0) in SDS (1.9), njim pa že sledijo strankarsko neopredeljeni (1.9), najnižje je izmerjeno zaupanje pri skupini pripadnikov ZLSD (1.3), sledijo pa SNS, LDS in ZS (1.5). Kot nosilka zaupanja v cerkev in duhovščino monolitno izstopa skupina pripadnikov SKD; za njo že vidno zaostajata skupini SDS in SLS, ki ne odstopata bistveno od povprečja (1.9). Nizka povprečna raven izraženega zaupanja v cerkev in duhovščino torej označuje vse skupine pripadnikov političnih strank oz. skupino anketirancev, ki ne izraža strankarskih preferenc, razen skupine, ki je naklonjena SKD.

3.0 Ocenjevanje dveh sistemov

3.1 Uvodna razčlenitev

Zdi se, kot da gre za priložnost, ki jo zgodovina ponudi le redkokdaj. Namreč, da ljudje na podlagi lastnega izkustva, sodoživljanja presojujejo življenjske razmere v dveh različnih družbenih sistemih. Ne gre torej za ocenjevanje dveh sosednjih gospodarskih, političnih in socialnih sistemov, temveč za izvirno doživljanje sprememb, socialnih in političnih posledic, morda celo za sooblikovanja teh sprememb, ki nastajajo v razponu: komunistični, socialistični - socialnotržni, kapitalistični sistem. To, kar je izpostavljeno ocenjevanju v okviru posameznikovega izkustva, niso niti izhodiščna stanja oz. oblike starega niti končana stanja in oblike novega sistema; gre za presojanje bolj ali manj postopno izraženih sprememb v zasnovi socialne, ekonomske in politične organizacije družbe.

Primer preobrazbe nekdanje Nemške demokratične republike v Zvezno republiko Nemčijo oz. vzhodnonemške enopartijske državno lastniške socialne države v parlamentarni socialnotržni sistem je enkrat, v zgodovini težko ponovljiv primer, ki - sicer enostransko in skrajnostno - ponazarja ta prehod. Rose (1994) je ta prehod označil kot "ready made state". Gre torej za prehod iz enega v drug, že izoblikovan sistem. Tisti, ki so vstopili v nov sistem, torej niso imeli nobene možnosti za njegovo sooblikovanje. Čeprav so težili k spremembi, jih je ostrina obrata presenetila in so bili nemočno prepuščeni šoku podobnim posledicam zloma socialističnih institucij (Zapf, 1996). Nekdanja vzhodnonemška družba se je - iz razmer, ki jih označuje: visoka zaprtost in izoliranost nasproti Zahodu, ostrina pruske aplikacije komunističnega totalitarizma, industrija s trgovom na Vzhodu, enakopravnost med spoloma, razvita družinska politika, sorazmerno visoki standardi v zdravstvu, varstvu in izobraževanju - tako rekoč "prelila" v zahodnonemško družbo. Morda je ustrenejša prisposodba za ta prehod orkan, ki je prišel z Zahoda in ki je porušil celotno politično in družbeno institucionalno

zgradbo, izničil osnove ekonomske in socialne varnosti, pretresel stare vrednote itd. Globino tega pretresa ponazarja Zapf, ko ugotavlja, da so se Vzhodni Nemci na te spremembe "na zasebnem področju" odzvali z dramatičnim upadom sklenitev zakonskih zvez, upadom rojstev (skupno je bil ta upad za več kot polovico); v dveh letih se je zmanjšalo število delovnih mest za tretjino, propadla sta velik del industrije ter pretežen del trgovine itd, itd. Skratka, gre za enkratni zgodovinski primer ponovnega "stapljanja" dveh družbenih sistemov v en narod in en sistem, ki je neponovljiv tudi po obsegu kapitala, ki preteka iz Zahodne v Vzhodno Nemčijo kot materialna podlaga tega stapljanja. Pa vendar, raziskave, opravljene v t. i. "novih zveznih deželah" v tem prehodnem času, pokažejo, da ljudje z novimi razmerami pretežno niso zadovoljni in da v marsikaterem pogledu stare razmere štejejo za boljše.

Primer Vzhodne Nemčije je skrajn in ne ponazarja dobro razmer in pogojev v prehodu v drugih vzhodno- in srednjeevropskih državah in je še posebej odmaknjen od vseh tistih držav, ki v prehodnem obdobju uveljavijo svojo samostojnost, ko gre za dvojni obrat. Če je primer Vzhodne Nemčije tako rekoč primer "končanega prehoda", saj je šlo po Zapfu (1996) za prelom v kratkem času z nepričakovanimi odzivi prilagajanja, vendar, ocenjeno v celoti, za uspešno "dohitevajočo modernizacijo", pa so "tranzicije" v drugih srednje- in vzhodnoevropskih državah še odprte. Končna stanja prehoda še niso izoblikovana, nova izhodišča za nadaljnjo modernizacijo teh družb v gospodarskem in političnem pogledu se šele začrtujejo. Ko opisuje razmere tega prehoda, Zapf opozori na dilemo, ki je v tem, da politične ustanove niso dovolj stabilne, da bi ustvarile rezerve časa in kapitala za gospodarski razvoj, ki bi legitimiral in povečal stabilnost demokratičnih institucij. Tako se zgodi, da so ljudje v takih družbah vse manj varni in vse bolj siromašni ter da bodo ta bremena nosili več let in celo cele generacije. Lahko bi torej rekli, da je prehod mešanica starega in novega, tam, kjer razpadlega starega novo ne nadomesti, pa nastane praznina. Ljudje so v prehodnem obdobju izjemno obremenjeni.

Ko govorimo o primerjavi starega in novega sistema, tako kot se skozi spreminjajoče razmere v prehodnem obdobju predstavljata v zavesti ljudi, obravnavamo tudi razlike v razmerah. Razlike med posameznimi srednje- in vzhodnoevropskimi državami so bile in so velike, pa čeprav gre za družbe istega tipa. Totalitarizem se je v političnem in gospodarskem sistemu izražal različno. Če označujemo izkustvo s starim sistemom v Sloveniji, ne moremo prezreti, da je jugoslovanska različica totalitarizma, torej enopartijske države, razvila dodatne, korektivne regulacije, ki so odpirale prostor soudeležbi (samoupravljanje) na večini področij družbenega življenja. Tudi glede razvitosti socialnih in družbenih storitev so bile razlike med družbami velike. Še posebej pa so se te razlike kazale v fizični odprtosti, v pravici in možnosti svobode gibanja, odprtosti kulture, množičnih občil in v zagotavljanju temeljnih človekovih pravic. Položaj Slovenije znotraj srednje- in vzhodnoevropskega družbenega prostora morda ustreza oznaki: najbolj odprte, sproščene, gospodarsko učinkovite in z Zahodom (kulturno, gospodarsko) povezane republike najliberalnejše različice totalitarne države (Jugoslavije). Prav zavedanje tega lahko prispeva k razumevanju pomena empi-

ričnih podatkov o vrednotenju preteklosti, ocenjevanju sedanosti in nakazovanju prihodnosti, kot ga kažejo raziskave v državah Srednje in Vzhodne Evrope. Prav zato tudi lahko pričakujemo, da bodo raziskovanci v Sloveniji bolj zadržani pri negativnem ocenjevanju preteklih razmer.

3.2 Rezultati mednarodnih raziskav

Pri obravnavi odnosa do starega oz. novega sistema se bomo oprli na raziskavo, ki je zajela sedem oz. deset srednje- in vzhodnoevropskih držav (Rose, Haerpfer, 1996).⁷ Glavne problemske spremenljivke, ki razčlenjujejo odnos do "dveh sistemov", uporabljene v tej raziskavi, so:

- *ocena prejšnjega, sedanjega in prihodnjega političnega sistema (lestvica -100, +100);*
- *ocena prejšnjega, sedanjega in prihodnjega ekonomskega sistema (lestvica +100, -100);*
- *stališča do možnosti ponovne uvedbe starega sistema;*
- *stališča do nadomestitve parlamenta s človekom močne roke;*
- *ocena možnosti ukinitve parlamenta in političnih strank;*
- *lastna podpora ukinitve parlamenta in političnih strank.*

Iz teh šestih spremenljivk pa so, izhajajoč iz teoretskih predpostavk avtorjev raziskave (Rose), izoblikovane tri tipologije idejnih usmeritev v zvezi s političnim sistemom in perspektivo demokracije v opazovanih državah.

V nadaljevanju bomo opisali vključene spremenljivke, prikazali podatke za sedem oz. deset vzhodno- in srednjeevropskih držav in pri tem posebej opozorili na položaj Slovenije v tem primerjalnem okviru.

3.2.1 Ocena političnih in ekonomskih sistemov

Iz tabele 10 je mogoče razbrati, da ljudje v sedmih srednje- in vzhodnoevropskih državah preteklih izkušenj s političnim sistemom ne ocenjujejo pretežno pozitivno. Seveda pa so opazne razlike, saj so ocene Bolgarov, Madžarov in Slovakov pretežno pozitivne (več kot 50%), delež pozitivnih ocen v Sloveniji doseže le še dobro tretjino, medtem ko se pri Poljakihi, Čehih in Romunih giblje okoli ene četrtine. Pri ocenjevanju starega ekonomskega sistema oz. razmer pa je očitno prevladovanje pozitivnih ocen (povprečje 56%). Pretekle izkušnje pri delovanju gospodarskih sistemov najpozitivneje vrednotijo Bolgari, Slovaki, Madžari in

⁷ Raziskava "New Democracies Barometer - 10-nations survey". Raziskava vključuje Slovenijo, Poljsko, Češko, Slovaško, Romunijo, Madžarsko, Bolgarijo, pa tudi Hrvaško, Belorusijo in Ukrajino. S standardiziranim vprašalnikom so zajeti reprezentativni vzorci polnoletnih prebivalcev teh držav.

Romuni (od 75% do 50%), medtem ko so Slovenci, Čehi in Poljaki bolj zadržani (47% - 38% pozitivnih ocen).

Aktualne političnosistemske razmere anketiranci v vseh opazovanih državah ocenjujejo pretežno pozitivno (od 50% do 76%), slovenska ocena pri tem ostaja na povprečju (66%). Medtem ko velikih razlik pri ocenjevanju razmer v delovanju političnega sistema ne opazimo, pa so te izrazite pri ocenjevanju aktualnih gospodarskih razmer. Anketiranci na Poljskem, Češkem in v Sloveniji te razmere ocenjujejo pretežno pozitivno (od 68% do 55%), medtem ko ocene iz Bolgarije in Madžarske močno zaostajajo (27%).

Pri ocenjevanju bodočih razmer na področju političnega in gospodarskega sistema so anketiranci iz opazovanih vzhodno- in srednjeevropskih držav v povprečju izjemno optimistični. Ocene razmer "čez pet let", ki so izraz velikih želja ljudi glede prihodnosti, so močno premaknjene navzgor. Torej, pri ocenjevanju bodočih stanj prevladujejo pozitivne ocene. Pa vendar tudi tu opazimo razlike. Tako npr. pri ocenjevanju bodočih stanj na področju političnega sistema od povprečja (80%) zaostajajo Madžarska, Slovenija in Romunija; pri ocenjevanju bodočih gospodarskih razmer pa predvsem močno zaostajajo ocene iz Bolgarije in Madžarske, medtem ko v ocenah Poljakov, Čehov izrazito prevladajo (pretirana?) pričakovanja. Slovenija se tudi v tej primerjavi znajde v povprečju.

TABELA 10: *Ocene političnih (P) in ekonomskih (E) sistemov: prejšnjih, sedanjih in prihodnjih (čez 5 let) v državah Srednje in Vzhodne Evrope*

Države	Delež pozitivnih ocen sistema (v %)					
	starega		sedanjega		prihodnjega	
	(P)	(E)	(P)	(E)	(P)	(E)
Poljska	25	38	76	68	90	86
Češka	27	42	76	69	86	85
Romunija	28	50	60	37	73	61
Slovaška	52	71	61	43	78	72
Bolgarija	58	75	66	27	83	54
Madžarska	56	69	50	27	68	54
Slovenija	36	47	66	55	75	75
povprečje	40	56	65	46	80	72

Vir: NDB IV, CSPP, SPP No. 262, Glasgow, 1996

Iz zgornjega opisa lahko povzamemo, da je v prostoru srednje- in vzhodnoevropskih družb ocenjevanje preteklih razmer zadržano pozitivno, ocenjevanje aktualnih razmer pretežno pozitivno, ocenjevanje prihodnjih, pričakovanih razmer pa evforično pozitivno. Že to samo po sebi opozarja na možne frustracije kot posledice neuresničljivosti pričakovanj. Čeprav gre za družbe v prehodu z ugodnejšimi gospodarskimi in kulturnimi izhodišči, kot to velja za novo-

osamosvojene države nekdanje Sovjetske zveze, je seveda zelo verjetno, da tudi one še niso v celoti prebrodile dna v prehodnem obdobju.

Iz primerjave vseh šestih nizov podatkov (staro, novo, prihodnje x politični, ekonomski sistem) lahko ugotovimo, da ob drugih srednje- in vzhodnoevropskih državah v Sloveniji - pri ocenjevanju prevladuje racionalni optimizem. Predvsem se to kaže v majhnih odmikih oz. razlikah v ocenah političnega in ekonomskega sistema na treh časovnih presekih. Glede preteklosti med Slovenci, kar zadeva politični sistem, velja večja zadržanost, gospodarske razmere ocenjujejo pozitivneje kot politične razmere (razlika 11%). Tudi v aktualnem preseku opazimo razliko pri ocenjevanju, le da ljudje v tem preseku politične razmere ocenjujejo ugodneje kot gospodarske; v obeh primerih pa prevladujejo pozitivne ocene (55% ; 66%). Glede prihodnosti pa se ocene tako v zvezi s političnimi kot gospodarskimi razmerami strnejo na skupno raven (75%). Pričakovanja glede prihodnosti so glede na izhodišča umirjeno (pre-)optimistična.

V tabeli 11 je prikazana analiza na podlagi rezultatov merjenja odnosa do dveh sistemov skladno s teoretskim izhodiščem in razumevanjem avtorjev raziskave (Rose). Lahko sicer podvomimo o smiselnosti modela, ki zajame kombinacijo opredelitve do preteklih in sedanjih razmer, se pa vendarle v mednarodni primerjavi pokaže vsaj ponazoritven, pojasnjevalen. Očitno je, da je "reakcionarna usmeritev", torej negativno ocenjevanje sedanjega in pozitivno ocenjevanje preteklega sistema, najbolj prisotna v Belorusiji in Ukrajini in najmanj na Poljskem, Češkem in v Sloveniji. Belorusija in Ukrajina doživljata najgloblji notranji razkroj in socialno bedo, prevzemanje demokratičnih institucij je pri njiju bolj kulisa za še vedno prevladujočo avtoritarno oblast. Ali so v teh družbah še realne socialne sile, vzgoni, možnosti za restitucijo starega sistema ali gre zgolj za prikrievanje totalitarne narave sistema - seveda ni zgolj retorično vprašanje. V drugih državah je tega "restitucijskega", nostalgичnega elementa v politični zavesti mnogo manj. Slovenija je skupaj s Poljsko in Češko (11% - 8%) na dnu te lestvice.

Po deležu tistih, ki pretekle razmere ocenjujejo negativno, aktualne pa pozitivno, se znajde Slovenija nekaj nad povprečjem, nad njo pa so uvrščene še Romunija, Češka in Poljska, medtem ko je takih ocen vidno manj v Belorusiji in Ukrajini. Kar precej pa je v Sloveniji skeptikov (23%), torej ocenjevalcev, ki niti preteklim niti sedanjim razmeram ne pripisujejo pozitivne ocene. Zanimivo je, da po deležu skeptikov prednjači Hrvaška pred vsemi drugimi, kar morda izhaja iz spoznanja, da so v preteklosti živeli v avtoritarnem sistemu, da pa tudi sedanjí politični sistem, sicer pod krinko parlamentarizma, ni nič manj avtoritaren kot stari.

TABELA 11: *Ocene političnih sistemov v Srednji in Vzhodni Evropi*

Države	"Demokrati"	"Skeptiki"	"Konformisti"	"Reakcionarji"
Poljska	58	16	18	8
Češka	58	15	17	9
Romunija	44	28	16	11
Slovaška	30	18	31	22
Bolgarija	31	10	34	24
Madžarska	22	21	27	29
Belorusija	11	12	24	53
Ukrajina	10	14	23	52
Hrvaška	25	41	19	15
Slovenija	41	23	26	11
povprečje	33	20	23	23

Vir: NDB IV, CSPP, SPP No. 262, Glasgow, 1996

Opomba: "demokrati": sedanji sistem ocenjujejo pozitivno, starega sistema ne ocenjujejo pozitivno; "skeptiki": niti starega niti sedanjega sistema ne ocenjujejo pozitivno; "konformisti": stari sistem in sedanji sistem ocenjujejo pozitivno; "reakcionarji": stari sistem ocenjujejo pozitivno, sedanji sistem ocenjujejo negativno. Glej tudi: Rose in Mishler, 1996.

3.2.2 Zavzemanje za uvedbo starega režima

Na vprašanje, kako bi se odzvali na zahtevo po ponovni uvedbi starega (komunističnega, socialističnega) sistema, so izpraševanci v desetih vzhodno- in srednjeevropskih državah v povprečju (79%) odgovorili zavrnilno. V Sloveniji je tako možnost zavrnilo 88% anketirancev. Za možnost restitucije starega sistema pa se je v Belorusiji izreklo kar 49% anketirancev, v Ukrajini 43%, v Bolgariji 29%, in kar je še posebej zanimivo, na Madžarskem in Slovaškem 19%. Glede na izhodiščne razmere, v katerih so vzhodno- in srednjeevropske države vstopile v prehodno obdobje in aktualno doživljanje prehoda, je seveda razumljivo, da je v zavesti usidrana zamisel o vračanju v prejšnje razmere. V prehodnem obdobju se namreč izostruje vprašanje, pod kakšnimi pogoji, v kakšni meri in kdo je kaj izgubil in kdo kaj pridobil. Očitno je v nekaterih opazovnih državah daleč več tistih, ki so kaj izgubili, kot tistih, ki so v prehodnem obdobju kaj pridobili. Na tem razsežju se Slovenija skupaj s Poljsko in Češko ter Romunijo uvršča v skupino držav, v katerih je težnja po vračanju starega sistema najmanj izražena.

Kot smo že prikazali, je nasploh zaupanje v parlament v srednje- in vzhodnoevropskih državah nizko. To pa se posredno izraža tudi v razumevanju bistva parlamentarnega sistema in volitev ter v zavzemanju za alternativne, avtokratske oblike in lociranja politične moči. Potreba po avtokratičnem urejanju političnih

odnosov v teh državah seveda izhaja iz neujeljavljenosti demokratičnih institucij, njihovega ne-poznavanja in nizke ravni politične kulture nasploh. Seveda pa ne moremo mimo dejstva, da so avtoritarni vzgibi v politični javnosti vselej izraz prevladujočega občutka nemoči, utapljanja v malodušje, nezmožnosti reševanja temeljnih eksistenčnih vprašanj posameznika, družine in družbe v celoti.

Zanimivo je, kako ljudje v opazovanih državah ocenjujejo možnost za preživetje in uveljavitev parlamentarnega političnega sistema in strankarskega pluralizma. Kljub prevladujočemu nezaupanju v parlamente in politične stranke večina anketancev v opazovanih srednje- in vzhodnoevropskih državah možnost, da bi lahko prišlo do ukinitve parlamentarne demokracije, zavrača. V Sloveniji je možnost ukinitve parlamentarne demokracije zavržena še odločneje, kot to velja za večino drugih držav. Parlamentarni sistem se torej v zavesti ljudi vendarle postopoma uveljavlja kot edini možni, realni, delujoči, pa čeprav močno kritiziran sistem (demokratične) oblasti. Daleč več negotovosti pri ocenjevanju perspektive parlamentarnega sistema kaže primer Poljske, pa seveda tudi Ukrajine in Belorusije, pa tudi Slovaške, Hrvaške, Maržarske, Bolgarije, kjer se delež skeptikov glede perspektive parlamentarizma giblje od četrtnine navzgor.

Dvom o perspektivi parlamentarizma v nekaterih od opazovanih držav se še izostrji. Največ možnih podpornikov ukinitve parlamenta in političnih strank raziskava odkrije v Ukrajini (61%) in Belorusiji (40%). Na Poljskem se za odpravo parlamenta zavzame kar slaba tretjina (32%), na Slovaškem in Madžarskem okoli četrtine, v Sloveniji in na Hrvaškem okoli petine vseh anketirancev itd.

Na podlagi treh vprašanj, ki zadevajo gledanje na perspektivo parlamentarizma, sta bili izdelani dve tipologiji (tabeli 12 in 13). Obe tipologiji zadevata razumevanje demokracije, pri čemer je prva zgrajena na oceni verjetnosti ukinitve parlamenta in lastni podpori ali zavračanju njegove ukinitve; druga pa vključuje odgovor na vprašanje o lastni podpori ukinitve parlamenta in zavze-manje za "človeka močne roke". Iz prikaza podatkov v obeh primerjalnih tabelah izhaja, da je Slovenija uvrščena visoko na demokratičnem polu, saj močno izstopa po deležu "prepričanih demokratov" (76%), ki zavračajo možnost ukinitve parlamenta in takega ukrepa tudi ne bi podprli, in po deležu "reprezentativnih demokratov" (69%), ki ukinitve parlamenta ne bi podprli in dajejo prednost parlamentu pred voditeljem močne roke. Ta analitični prikaz nas opozarja, da so protidemokratični in avtorski elementi v politični zavesti ljudi v Srednji in Vzhodni Evropi močno prisotni, še posebej v Ukrajini in Belorusiji. Vidne pa so tudi razlike pri uveljavljenosti vrednostnega koncepta parlamentarne demokracije v preostalih srednje- in vzhodnoevropskih državah.

TABELA 12: Tipologija demokratov I – v državah Srednje in Vzhodne Evrope* (v %)

Države	Prepričani demokrati	Zaskrbljeni demokrati	Odlučni avtoritarci	Malodušni avtoritarci
Poljska	33	34	27	5
Češka	71	13	9	7
Romunija	82	5	7	5
Slovaška	59	19	15	7
Bolgarija	63	15	11	11
Madžarska	65	9	16	9
Belorusija	46	14	21	18
Ukrajina	30	9	34	27
Hrvaška	65	17	10	7
Slovenija	76	5	11	9
povprečje	59	14	16	11

Vir: NDB IV, CSPP, SPP No. 262, Glasgow, 1996

* "Prepričani demokrati": zavračajo možnost ukinitve parlamenta in takega ukrepa ne bi podprli; "zaskrbljeni demokrati": zavračajo možnost ukinitve parlamenta, če bi do nje prišlo, bi to podprli; "odlučni avtoritarci": soglašajo z ukinitvijo parlamenta in bi ukinitvev podprli; "malodušni avtoritarci": soglašajo z možnostjo ukinitve parlamenta, vendar menijo, da ni verjetna. Glej tudi: Rose in Mishler, 1996.

667

Razlike pri vrednotenju demokratičnih institucij in demokratične prakse, kot izhajajo iz empiričnih družboslovnih raziskav v Srednji in Vzhodni Evropi, so velike. Ko jih poizkušamo pojasnjevati, se seveda vselej kritično povprašamo tudi o razmerah, v kakršnih so raziskave v posamezni od teh držav potekale. Povprašamo se torej o strokovni korektnosti zasnove raziskave in metodološki primernosti njene operacionalizacije v celoti in še posebej z vidika posamezne vključene družbe oz. države. Razlike, kot jih kažejo številčni podatki, so brez dvoma tudi rezultat vpliva in učinkovanja nenadzorovanih in neželenih dejavnikov in torej ne le izraz (temveč tudi potvorba) realnosti. Pa čeprav je tako - in tega dejstva ne moremo preseči - so podatki, ki smo jih nanizali, spodbudni: silijo nas k nadaljnji analizi in raziskovanjem.

TABELA 13: *Tipologija demokratov II* - v državah Srednje in Vzhodne Evrope (v %)*

Države	Reprezentativni demokrati	Učinkoviti demokrati	Alieniranci	Avtoritarci
Poljska	51	17	16	16
Češka	75	8	11	6
Romunija	66	21	5	8
Slovaška	69	9	12	9
Bolgarija	65	12	12	10
Madžarska	65	10	14	11
Belorusija	36	24	8	32
Ukrajina	22	17	12	49
Hrvaška	79	3	15	3
Slovenija	69	12	7	12
povprečje	60	13	11	15

Vir: NDB IV, CSPP, SPP No. 262, Glasgow, 1996

* "Reprezentativni demokrati": ukinitve parlamenta ne bi podprli in dajejo prednost parlamentu pred močnim voditeljem; "učinkoviti demokrati": ne podpirajo ukinitve parlamenta in pripisujejo prednost močnemu voditelju pred parlamentarnim sistemom; "alieniranci": soglašajo z ukinitvijo parlamenta in odklanjajo močnega voditelja; "autoritarci": podpirajo ukinitve parlamenta in se izrekajo za močnega voditelja. Glej tudi: Rose in Mishler, 1996.

Sklepne misli

Uvodoma smo ugotovili, da razpravo o razvoju političnih sistemov zahodnih demokracij spremlja svojevrsten skepticizem, ki se sicer izraža na različne načine, v bistvu pa poudarja nemoč, nezadostnost, nepopolnost demokratične institucionalizacije - in hkrati njeno izvirnost, nenadomestljivost in možnosti njenega nadaljnega razvoja. Bodisi da problem obravnavamo z vidika "podpore" bodisi z vidika "neodzivnosti", kar se izraža v sprejemanju demokratičnih institucij, v ocenjevanju prevladujočih odnosov kot demokratičnih ali nedemokratičnih, v zaupanju v politične institucije, v razumevanju osnovnih akterjev demokratičnih procesov, skozi odnos do politikov - in celo do konkretnih politikov posameznikov, je vendarle očitno, da demokracija kot načelo in praksa še zdaleč ni izrabljena. Na primerih raziskav o prevladujočem razumevanju demokracije, o zaupanju v institucije ter o vrednotenju politikov, opravljenih v zahodnoevropskem prostoru, smo poskušali pokazati, da je položaj demokratičnih institucij v teh družbah v nenehnem gibanju, v padcih in vzponih - da pa so očitne možnosti njihovega

nadaljnega razvoja. To se kaže tudi v razumevanju pomena reprezentativne narave demokratičnega političnega sistema nasproti razvijanju oblik neposredne demokracije, odpiranju vse več možnosti za vključevanje ljudi v procese odločanja in vse boljše usposabljanje institucij za odločanje v skladu z resničnimi interesi ljudi.

Pri prikazovanju problema zaupanja v demokracijo smo se opirali na dostopne najaktualnejše zahodnoevropske politološke raziskave, vzporedno z njimi pa smo nizali rezultate raziskav, ki zadevajo domnevno enake oz. sorodne pojave v državah v prehodu v Srednji in Vzhodni Evropi. V meri, v kakršni so poizkusi demokratične institucionalizacije v teh državah sorodni zahodnoevropski demokratični praksi, se pred nami odpira predstava o možnostih parlamentarne demokracije kot univerzalnega načela urejanja političnih odnosov v Evropi konec 20. stoletja. Pri tem smo poizkušali posebej pokazati na položaj Slovenije, kako se v Sloveniji uveljavljajo načela politične demokracije kot praksa oz. kot politična usmeritev in prevladujoče vrednotenje.

Tako se v "analizi podpore demokratičnemu sistemu" oblikuje vtis, da se Slovenija znajde v zahodno-, vzhodnoevropskem prostoru nekako na sredi med njima, po stopnji izražene podpore denimo bliže Franciji kot Severni Irski in Italiji. Ostaja tudi vtis o sicer neznatnem postopnem naraščanju podpore demokratičnemu sistemu.

V okviru obravnave "zaupanja v institucije" in še posebej v institucije političnega sistema, smo se dokopali do prepričanja - in to kljub teoriji o krizi in eroziji legitimnosti demokratičnih sistemov - da je to zaupanje v zahodnoevropskem prostoru visoko in stabilno. Po pregledu empiričnih podatkov iz domačih raziskav tega za odnos državljanov do snujočega se (v tranziciji) demokratičnega političnega sistema pri nas ne moremo trditi. Raziskave, ki kažejo na raven in trende izražanja podpore političnim institucijam, odkrivajo bistveno nižjo raven podpore in tudi prevladujoče negativne trende. To pa še posebej velja za raziskavo zaupanja v institucije, kjer v 5-letnem preseku (1991-1995) stopnja izražene zaupanja upada. Najizraziteje upada zaupanje, ki ga državljanji izrekajo političnim institucijam, medtem ko zaupanje, ki ga izrekajo zasebnim institucijam, postopno narašča. Med političnimi institucijami je očitno, da se razmerja zaupanja/nezaupanja ustvarjajo nekako na treh ravneh: (1) v odnosu institucij, ki zagotavljajo red in fizično nedotakljivost sistema (policija, vojska), (2) institucije, ki so individualizirane in predstavljene skozi delovanje posameznika (predsednik republike, predsednik vlade), ter končno (3) politične institucije, ki so nosilke procesa političnega odločanja (politične stranke, državni zbor ipd.). Pri vseh treh skupinah političnih institucij je v 5-letnem obdobju viden trend upadanja zaupanja. Pri tem se kaže, da je zaupanje v institucije reda (vojska!) ostalo na sorazmerno visoki ravni, sorazmerno višje pa je tudi izraženo zaupanje v individualizirane politične institucije (predsednik republike!), medtem ko se zaupanje v politične stranke in državni zbor ni vzpostavilo oz. je popolnoma razpadlo. Slednje še posebej velja za politične stranke.

Če pa rezultate meritev primerjamo z vzhodno- in srednjeevropskimi državami, vidimo, da je Slovenija med državami na prehodu visoko nad povprečji

v izraženem zaupanju v politične institucije, visoko po zaupanju v občila in družbena gibanja in nizko po izraženem zaupanju v cerkev. Skupaj s Češko tako Slovenija po izražanju zaupanja v institucije nasploh ponazarja "tranzicijo" iz vzhodnoevropskega v zahodnoevropski demokratični politični kontekst in postopno legitimizacijo nove demokratične ureditve in njenih institucij. Pri tem pa ne moremo mimo dejstva, da lahko prevladujoče nezaupanje, kot ga izražajo državljani v odnosu do parlamenta, sodišč in političnih strank, neugodno določa potek reprodukcije demokratičnih institucij. Ker je ena temeljnih podmen demokratičnega sistema vključevanje alternativnih interesov oz. udeležba državljanov v procesu oblikovanja odločitev, izražanje podpore ter zaupanje v politične institucije pa je pomembna motivacija za udeležbo, se odsotnost oz. nezadostnost zaupanja lahko izraža z upadanjem (npr. volilne) udeležbe - in torej s prevlado pristranskih interesov.

Pri obravnavi "razumevanja politike oz. zaupanja v politike" smo na zgledih tujih raziskav nakazali razlike v ravni in dinamiki tega zaupanja oz. razumevanja v zahodnoevropskem prostoru. Na podlagi lastnih raziskav pa za slovenski prostor lahko ugotovimo še vedno prevladujoč zadržan, skeptičen in pogosto skrajno odklonilen odnos do politike in politikov. Ko pa smo se v analizi oprli na podatke o ugledu konkretnih politikov, pa se je pokazalo, da je vsaj v opazovanem izseku to razmerje izredno dinamično in zapolnjeno tako s pozitivnimi kot z negativnimi primeri. Vendar pa lahko ugotovimo, da del politikov v politične odnose in procese prinaša pozitivne impulze in s tem prispeva k utrjevanju zavesti o pomenu demokracije in demokratičnih vrednot v družbi.

V zadnjem poglavju pa smo pokazali, kako se uveljavljajo demokratične vrednote v državah v prehodu in v Sloveniji na primerjalni empirični podlagi. Prikazano gradivo in analiza potrjujeta na začetku izrečen vtis, da se Slovenija po razvitosti demokratične zavesti razvršča skupaj s Češko, Poljsko in Madžarsko, kar kaže na to, da ji je pri uveljavljanju novih političnih odnosov uspelo izrabit izhodiščne prednosti. Za nadaljnji razvoj demokracije v Sloveniji pa je bistvenega pomena, da se razmerja med udeleženci v političnih procesih kultivirajo ter da se ustvarijo razmere za sproščeno opredeljevanje in udeležbo državljanov v teh procesih. S tem se bodo prevladujoče razmere "proti sistemu" razvile v smeri "podpore sistemu". To se bo izrazilo v povečanem zaupanju v politične institucije, politiko in politike nasploh - in še posebej v parlament, torej v nasploh višji stopnji legitimnosti sistema.

LITERATURA

- Barnes, S. H., Kaase, M. et al. 1979. *Political Action. Mass Participation in Five Western Democracies*, London: Sage.
- Berglund, S., Dellenbrant, J. A. eds. 1991. *The New Democracies in Eastern Europe. Party Systems and Political Cleavages*. Aldershot, Hants: Edward Elgar.
- Bernik, I. 1992. *Dominacija in konsenz v socialistični družbi*, Ljubljana, Znanstvena knjižnica FDV.
- Beyme, K. 1995. *Politikverdrossenheit und Politik-urssenschaft*, v: Cl. Leggewie, *Wozu Politikwissenschaft*, Darmstadt, Wiss. Buchges.
- Beliefs in Government*, Volume 1-5, Oxford University Press, Oxford, New York, 1995.
- Bibič, A. 1994. *Od boja za oblast do skupnega blagra*; v: Toš, N.: *Slovenski izzivi II*, Dokumenti SJM, FDV - CJMMK, Ljubljana.
- Crozier, M., Hantington, S., Watanuki, I. 1975. *The Crisis of Democracy*, N. Y. University, Press, N. Y..
- Dahl, R. 1989. *Democratie and its Critics*, Yale University Press, New Haven.
- Dahl, R.: *Transitions to Democracy*, pp. 9-21, in: Szoboszlai Gyoergy (ed.), *Democracy and Political Transformation. Theories and East-Central European Realities*, Budapest: Hungarian Political Science Association.
- Easton, D. 1965. *A Systems Analysis of Political Life*, New York.
- Easton, D. 1975. *A Re-Assesment of the Concept of Political Support*; *British Journal of Political Science* 5.
- Fink Hafner, D. 1995. *Political Modernization in Slovenia in the 1980s and the Early 1990s*, *The Journal of Communist Studies*, 8 (4): 210-226.
- Fuchs, D., Guidorossi, G., Swensson, D. 1995. *Support for the Democratic System*; v: *Citizens and the State*, ed.: Klingemann M. D., Fuchs, D., *Beliefs in Government*, Oxford, New York.
- Habermas, I. 1973. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Suhrkamp, Frankfurt.
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution*. Princeton University Press, Princeton.
- Jambrek, P. 1992. *Ustavna demokracija*, DZS, Ljubljana.
- Južnič, S. 1994. *Kultura v politiki in politika v kulturi*, *Teorija in praksa*, št. 1-2, str. 33-37.
- King, A. 1975. *Overload: Problem of Governing in the 1970s*, *Political Studies* 23: 284-96.
- Lau, R. R. 1982. *Negativ in Political Perception*. *Political Behavior* 4: 353-378.
- Lewis, P. G. 1993. *Democracy and Its Future in Eastern Europe*, pp. 290-311, in: Held David (ed.), *Prospects for Democracy*, Polity Press.
- Lipset, S. M.: *Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political legitimacy*, *The American Political Science Review*, 52: 69-105.
- Listhaug, O., Wiberg, M. 1985. *Confidence in Political and Private Institutions*. V: *Citizens and the State*; ed.: Klingemann M. D. Fuchs, D., *Beliefs in Government*, Oxford, New York.
- Listhaug, O., 1995. *The Dinamics of Trust in Politiciaus*. V: *Citizen and the State*; ed.: Klingemann M. D., Fuchs, D., *Beliefs in Government*, Oxford, New York.
- Markič, B. 1992. *Politika in javno mnenje*, *Teorija in praksa*, Ljubljana, št. 1-2.
- Milbrath, L. W. 1965. *Political Participation. How and Why Do People Get Involved in Politics?*. Chicago: Rand McNally and Co..
- Mishler, W., Rose, R. 1994. *Support for Parliaments and Regimes in the Transition Toward Democracy in Eastern Europe*. *Legislative Studies Quarterly*, 19 (1): 5-32.
- Müller, E. N., Inkman, T. O., Seligson, M. A. 1982. *Diffuse Support and Antr-system Political Behaviour*. *American Jurnal of Political Science* 26 (240-63).
- Niedermayer, O., Stöess, R., eds. 1993. *Stand und Perspektiven der Parteienforschung in Deutschland*. Opladen: Westedeutscher Verlag.

- Offe, C. 1994. *Der Tunnel am Ende des Lichts*, Frankfurt.
- Offe, C. 1979. *Unregierbarkeit: Zur Renaissance Konservativer Kriesentheorien*. V: *Stich-Wort zur Geistigen Situation der Zeit*, ed.: Habermas, Suhrkamp, Frankfurt.
- Parsons, T. 1951. *The Social System*, London.
- Plasser, F., Ulram, P. 1996. *Measuring Political Culture*, v: Plasser, Pribersky (eds.): *Political Culture in Eastern Central Europe*, London.
- Rose, R. 1984. *Understanding Big Government*. London: Sage.
- Rose, R., Haerpfer, C. 1996. *New Democracies Barometer IV: A 10 - Nation Survey*, University of Strathclyde, Glasgow.
- Rose, R. 1994. *New Democracies Between State and Market. A Baseline Public Opinion Report*, *Studies in Public Policies*, No. 204.
- Roskin, M. G. 1994. *The Emerging Party Systems of Central and Eastern Europe*, pp. 62-76, in: *Democracy in the 1990's - A special issues of Global Issues in Transition*, No. 6.
- Sartori, G. 1976. *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sartori, G. 1992. *Demokratietheorie*, Darmstadt.
- Seeman, M. 1959. *On the Meaning of Alienation*, *ASR* 6:783-91.
- Tomc, G. 1993. *Slovenci o politiki in politikih*, v: Adam Frane: *Volitve in politika po slovensko*, Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Toš, N. 1996. *Mednarodna raziskava vrednot; SJM 1992/1 in SJM 1995/3 - podatkovna knjiga*, CJMMK FDV, Ljubljana.
- Toš, N. 1994. *Slowenien zwischen Westeuropa und Balkan, Institutionelle Verenderungen und Perspektiven der Demokratie*; v: Papalekas, J. Ch.: *Institutionen und institutioneller Wandel in Südosteuropa; Südosteuropa Gesellschaft*, München.
- Zapf, W. 1996. *Modernisierungstheorien in der Transformationsforschung*. V: Beyme K., Offe, K.: *Politische Theorien in der Ära der Transformation*, Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Weil, F. D. 1989. *The Sources and Structure of Democratic Legitimation in Western Democracies*. *American Sociological Review* 54 (682-706).

TEORIJE O MODERNIZACIJI V OKVIRIH RAZISKOVANJA TRANSFORMACIJE¹

Da bi se razumeli, predlagam, da modernizacija pomeni troje: najprej sekularni proces od industrijske revolucije naprej, v katerem se je razvila majhna skupina današnjih modernih družb; drugič pomeni raznovrstne procese krepitev nerazvitih družb; tretjič pomeni prizadevanje samih modernih družb, da bi z inovacijami in reformami vzdrževale razvoj in da bi obvladovale nove izzive. Transformacija bi torej v tem smislu pomenila drugo skupino procesov modernizacije. Lastnost modernizacije je, da je cilj v načelu poznan in da si njeni osrednji akterji zavestno prizadevajo, da bi ga dosegli. Danes ja ta cilj moderna družba s politično demokracijo, tržnim gospodarstvom ter blagostanjem širokih krogov prebivalstva.

Vendar pa tako razumevanje modernizacije nikakor ni nesporno, temveč opisuje področje velikih in vse do danes trajajočih teoretičnih in praktičnih nasprotij. Pri tem je videti, da je še najmanj kontroverzno to, da je potekala graditev modernih družb OECD-sveta iz zelo različnih izhodiščnih točk vedno bolj v isto smer. Moderne družbe so si bolj podobne glede gospodarskih in političnih sistemov, glede infrastrukture, glede temeljnih stališč prebivalstva in njegovega materialnega blagostanja, v veliki meri tudi glede subjektivnega občutja blagostanja, kot so podobne družbam na drugih stopnjah razvoja, v drugih civilizacijah ter v drugih kulturnih krogih. Glede na to, da obstaja poleg zapadne poti uspešne modernizacije vsaj še ena, to je vzhodnoazijska pot, se moramo varovati premočnih konvergenčnih domnev.

Močnejša kontroverznost je predstava, da gre pri prizadevanjih za razvoj v revnejših državah v bistvu za procese "dohitevajoče modernizacije", to je, da se te države orientirajo po zahodnem zgledu. Na tem mestu se je pričela silovita kritika klasične teorije modernizacije v petdesetih in šestdesetih letih: kritika "vesternizacije" in amerikanizacije; prav tako pa tudi kritika predstave, da gre za neprekinjeno rast v smeri kapitalistične potrošniške družbe. Takrat je pomenil socializem veliki alternativni ne-kapitalistični razvoj in je bil razdeljen na različne variante: sovjetski model, kitajski model, začasno tudi kubanski model ter model afriškega socializma. Z zlomom socializma so te alternative začasno izključene, razen če v aktualnem kitajskem programu "socialističnega tržnega gospodarstva" ne vidimo dolgoročnejšega modela. Današnje alternative modernizaciji v veliki meri opuščajo misel o ekonomskem in političnem razvoju ter o udeležbi posameznih državljanov pri gospodarskem dobičku ter pri političnih odločitvah. V Hunt-

* Dr. Wolfgang Zapf, redni profesor sociologije na Freie Universität Berlin, direktor oddelka Sozialstruktur und Sozialberichterstattung.

¹ Prispevek je preveden iz dela: Klaus von Beyme, Claus Offe (ur.), *Politische Theorien in der Ära der Transformation*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1996.

ingtonovi dramatični sliki (1993) gre v zadnjih dvesto letih za "clash of civilizations" ("prepire civilizacij") in ne za nacionalno-državno razvojno konkurenco.

Najbolj sporna je predstava, da bi moderne družbe lahko na svoji poti "nadaljne modernizacije", to je nadaljnega razvoja temeljnih institucij z reformami in z inovacijami, uspešno obdelovale tiste nove probleme, ki izvirajo iz bolj kompleksnega naravnega, mednarodnega in psiho-socialnega okolja. Toda alternative, ki jih ponujajo namesto "nadaljne modernizacije" (Zapf 1991), so bodisi le variacije modernizacije, ali pa moralne idealne podobe (Wunschgebilde) brez institucionalne osnove. Tako je po moji oceni koncept "refleksivne modernizacije" (Beck 1991, 1995), po katerem morajo posamezniki in skupine v svojih institucijah in organizacijah razmisliti o posledicah prve modernizacije ter o njenih tveganjih, že od samega začetka vključen v teorijo modernizacije. Tržno gospodarstvo in konkurenčna demokracija sta per se refleksivni temeljni instituciji, to je taki, ki sta sposobni reagirati ter narediti revizije. Država blaginje ter masovna potrošnja sta per se rezervna mehanizma za reguliranje in legitimiranje bremen procesa modernizacije.

Moraličnim programom, na primer "dvojni modernizaciji" (Klein 1991), kot jih prikazujejo s postkomunistične strani, lahko nasprotujemo s klasično kritiko, da ne moreš kar preko noči dobiti novih ljudi in altruističnih organizacij le zato, ker si razvil samo po sebi simpatično idejo, da boš s spremembami v družbah transformacije takoj odstranil probleme zapadnih družb, vse od neenakosti, tendenc izključevanja, pa vse do tako imenovanega propada vrednot. Upanje vzhodnoevropskih reformatorjev je bilo usmerjeno predvsem k "civilni družbi", to je pod diktaturo vzpostavljenemu področju državljanskih gibanj, združenj nove vrste, alternativ, ekonomij v senci, ki so zrasla v okvirih diktatur. S civilno družbo naj bi zmagal "svet življenja" proti "staremu sistemu"; pa tudi tem novostim bi bilo treba preprečiti, da bi spet zapadle v kapitalistični model zahoda (Dubiel 1993). Večina zagovornikov je bila v svojih upanjih razočarana, ker se je civilna družba izkazala kot preveč šibka, da bi uveljavila lastno tretjo pot, onstran kapitalizma in socializma. Kljub tej kritiki utopičnih alternativ modernizacije pa bi rad resno razmislil o teh stvareh ter se spet vrnil k vrsti specifičnih ugovorov, s katerimi danes nasprotujejo obnovljeni teoriji modernizacije.

Zanesljivo je, da si v mnogih postkomunističnih deželah, pa tudi v številnih deželah na meji razvitosti v Vzhodni Aziji in Latinski Ameriki predstavljajo, da pomeni transformacija dohitevajočo modernizacijo v smislu globokega in hitrega spreminjanja in da je cilj tega spreminjanja poznan. (Primerjaj tudi Habermas 1990). Toda ta predstava ne velja za vse družbe v razvoju. "Breakdowns of modernization" ("zlome modernizacije") (Eisenstadt 1964) so vsekakor predvideli že v klasični teoriji modernizacije in so jih še prav posebno proučevali na primerih latinsko-ameriških dežel. Le redki so računali z "zlomi transformacije" ("breakdowns of transformation") v tako velikem obsegu, kot se je to zgodilo v prejšnji Sovjetski zvezi in v Jugoslaviji; najprej so to bili tisti specialisti, ki so si lahko predstavljali, da so za pomembne akterje lahko dosti bolj pomembne nacionalne razmejitve, etnična maščevanja, borbe za razdelitev preostankov socialistične moči kot pa vzpostavljanje konsenza dosego tržnega gospodarstva in kon-

kurenčne demokracije. Kot alternativo modelu dohitevaljoče modernizacije zato zagovarjajo predstavo, na primer s formulo "staro v novem" (Stark 1995), da zato obstojajo različne poti transformacije, kajti z zlomom starih struktur moči ni enostavno nastala praznina, temveč stara mreža in naveze delujejo še naprej in lahko vodijo k reševanju družbenih problemov v zvezi s preskrbo, integracijo ter krmiljenjem, ki se razlikujejo od zahodnih predstav.

Procese socialnega spreminjanja lahko smiselno klasificiramo in opišemo glede na njihovo hitrost, globino, smer ter možnost usmerjanja. Teorija modernizacije se predvsem ukvarja s procesi globokih sprememb dolgoročne narave, ki imajo vsaj ex post jasno usmeritev. V okvirih teh dolgoročnih procesov obstojajo take-offs situacije (situacije upočasnjevanja) ter situacije velikega hitenja, ki jih v določenih okoliščinah lahko razumemo kot zadostne pogoje za dolgoročne spremembe. Vendar v jedro programa teorije modernizacije zagotovo ne sodijo hitra presenečenja, kot so državni udari, javni izbruhi nasilja ali tehnične nesreče, in prav tako tudi ne obsežno uravnavanje družbe. Obsežno planiranje ter uravnavanje je bilo dosti bolj ena od posebnosti socialistične alternative in so ga slavili prav kot racionalno razliko v primerjavi s kapitalizmom. Zahodno modernizacijo pa bolj interpretirajo kot proces iskanja, ki je bodisi neplanirano zavzel določeno smer (Elias 1939), ali pa je v skladu s splošnim vodilom diferenciranja na osnovi poskusov in zmot našel takšne institucionalne rešitve, ki strezajo okolju, kar pomeni, da lahko preživijo in se lahko razvijejo (M. Schmid 1982).

Torej zanesljivo drži, da je teoriji modernizacije v petdesetih in šestdesetih letih spodletelo, ko si je naivno predstavljala hitro prenašanje institucij in usmerjanje razvoja in ko ni mogla natančno vnaprej napovedati dogodkov, kot je bil zlom leta 1989. V nasprotju s tem pa, po mojem mnenju, prevladujejo uspešne razlage v okviru njenega bistvenega programa, namreč razlaga globokega in usmerjenega spreminjanja modernih družb. Med uspešne razlage in napovedi spadajo med drugim: 1) Zahodne demokracije ne bodo v svetovnem spopadu podlegle konkurenci fašizma in komunizma. 2) Moderne družbe ne bodo razvile svojih notranjih protislovij do take mere, da bi sledil preobrat v socialistično družbeno formacijo (sozialistische Gesellschaftsformation). 3) Kljub supranacionalni integraciji in kljub globalizaciji kapitala in informacij bodo nacionalne države ostale osrednji akterji, ko gre za nacionalno in mednarodno odločanje. 4) Temeljni model modernizacije bo v tem, da bo vodila ena od družb, ali pa nekaj družb, ostale družbe pa si bodo prizadevale, da bi jo dohitele. (Primerjaj Bendix 1969). 5) Ta dinamika poteka v valovih širjenja in krčenja. Obdobja kriz, prav tako kot obdobja inovacij, so nujni momenti procesa modernizacije. Rang posameznih družb se v konkurenci razvoja počasi spreminja, reverzibilno in različno glede na sektorje. 6) Kapitalistični značaj avtoritarnih družb ne vodi v stagnacijo in odvisnost, temveč vodi v primeru produktivnega prilaščanja in ponovnega odkrivanja do razvoja, ki "nosi samega sebe". 7) Demokratizacija se bo nadaljevala povsod po svetu, kar pomeni, da se bo še naprej povečevalo število dežel, pri katerih bo politična ureditev slonela na odločitvah večine.

Ocenjujem, da gre za precejšnje uspehe teorije modernizacije, če jih primerjamo s trditvami, ki jih je zahodni marksizem zagovarjal v sedemdesetih letih o

prihodnosti "kasnega kapitalizma", če jih primerjamo s trditvami dependenčne teorije o neizogibnosti nerazvitosti, z različnimi teorijami o zlomu vrednostnih ali motivacijskih temeljev, finančnih temeljev ali ekološke stabilnosti zahodnih družb. Jaz torej ne sodim, da bi bile napake teorije modernizacije izredno velike, če jo primerjamo s konkurenčnimi poskusi.

Prav tako je precejšen problem tako imenovanega evolucijskega determinizma teorije modernizacije. Ta determinizem obstoja morda *ex post* celo pri Parsonsu, v modelu evolucijskih univerzalij (Parsons 1969), namreč v njegovi še vedno zelo pomembni misli, da daje določenim družbam razvoj njihovih določenih institucij za reševanje notranjih in zunanjih problemov prilagajanja in za njihov lastni notranji razvoj neko premoč ("dominantnost", primerjaj Hondrich 1991) v odnosu do drugih družb, ki imajo manj uspešne institucije. Morda je ta nevarnost evolucijskega determinizma večja pri drugi temeljni Parsonsovi misli, ko razlaga socialni razvoj kot kombinacijo zviševanja, diferenciacije, inkluzije ter generaliziranja vrednot (Parsons 1971). Vendar ni nobenega načelnega razloga, da teh dimenzij modernizacije ne bi mogli razumeti kot variabel, ki lahko prevzamejo pozitivne ali negativne vrednosti v danih okoliščinah.

Nadaljni problem sistemske zasnove, v nasprotju z zasnovo akterjev, pogosto napačno ocenjujejo zato, ker pogosto narobe razumejo teorijo modernizacije kot eno od temeljnih paradigem socialnih znanosti. Po mojem mnenju je teorija modernizacije uporabna teorija, ki povezuje teoretične dele različnih paradigem v prostorni in časovni sklop, da bi lahko, na primer, iz nujnih strukturalnih predpostavk in zadostnih take-off inovacij, ki jih na primer izvajajo zmagovite elite, razumeli prehod od tradicionalnih družb do družb, ki se razvijajo. Na vseh treh področjih, ki predstavljajo predmet raziskovanja modernizacije, lahko pričenjamo tako z individualnimi, kot tudi s kolektivnimi akterji, z njihovimi cilji, strategijami, tudi z njihovim dobrim počutjem; lahko pa pričnemo tudi z bolj ali manj uspešnimi institucijami ter končno s sistemi, ki so bolj ali manj sposobni učenja. V smislu uporabne teorije je lahko delo teorije modernizacije povsem kombinatorično (Primerjaj Merkel 1994). Njena prednost je v tem, da se giblje na srednjem nivoju abstrahiranja imen pokrajin ter letnic. Njeni konkurenti torej niso Rational Choice, simbolični interakcionizem ali autopoetična teorija sistemov, temveč dosti bolj Stamokap, dependencia, World System ter vse vrste teorij stagnacije. Docela možno je tudi to, da opišemo in vrednotimo procese modernizacije z enostavnimi socialno-strukturalnimi kategorijami (socialnimi indikatorji). Stopnja pismenosti, leta šolske izobrazbe, pričakovanja v življenju ter dohodek na glavo prebivalca: to so v novejšem času v okviru Human-Development-Index ponovno uporabljeni indikatorji, ki nam omogočajo, da lahko damo enostaven pregled socialnega položaja 160 držav članic Združenih narodov (UNDP 1992).

Na nekem drugem mestu (Zapf 1986, 1991) sem dokazoval, da lahko teorija modernizacije z vključevanjem inovacijskega raziskovanja obdela celo vrsto svojih problemov: tako ohrani jasne temelje za svoje teoretično delovanje in delovanje v zvezi s teorijo konfliktov; s prevzemanjem teh predstav lahko pojasni nepravilnosti, nelinearne poteke, razvoj v zagonih, obdobja stagnacije ter razvoj v dolgih valovih. Predvsem pa lahko koncipiramo "breakdowns of modernization" s

pomočjo mnogih izkušenj o nasprotnikih inovacij in o upiranju modernizaciji; zato nismo docela presenečeni, da vse kaže, da je pet let po zlomu socializma le manjši del 27 postkomunističnih družb na stabilni poti transformacije (Brzezinski 1993).

Še enkrat bi rad pojasnil svojo perspektivo: teorije modernizacije obravnavajo nastanek in razvoj modernih družb, procese dohitevalne modernizacije in prizadevanja modernih družb, da bi svoje aktualne razvojne naloge obdelovale z reformami in inovacijami. Obstoj nek preseka med raziskovanjem modernizacije ter raziskovanjem transformacije, vendar pa teorija modernizacije ne razpolaga z najmočnejšimi sredstvi, da bi lahko razložila uspešen kratkoročen prehod k tržnemu gospodarstvu in k demokraciji. Njena perspektiva so dolgoročni procesi oblikovanja institucij, razvoja prepričanj o tržnem gospodarstvu in o demokraciji, prav tako pa tudi razvoj blagostanja v širokih krogih prebivalstva. Podobno je pred kratkim napisal tudi H.U. Wehler: "Kolikor lahko vidim, sedaj ne obstoja nobena prepričljiva nasprotna pozicija temu diferenciranemu zgodovinskemu raziskovanju modernizacije" (Wehler 1995: 57). Pri tipiziranju in pojasnjevanju tistih dramatičnih prelomov, ki jih je Klaus von Beyme (1994) točno označil kot "sprememba sistema", so politični znanosti v njenih strateških prizadevanjih, pa tudi v njenih razlagah o teoriji elit, nabolj uspeli tisti njeni prikazi, ki so bolj usmerjeni na akterje, na strategije ter na teorijo elit. Vendar pa ni nujno, da se lotimo čistega razlikovanja med kritikami in predlogi teorije modernizacije ter teorije transformacije. Zato bom najprej imenoval nekaj novejših prispevkov, ki se bodisi kritično, ali pa dobrohotno ukvarjajo s perspektivami teorije modernizacije; takoj nato bom prikazal dva osrednja problema: alternativno pot razvoja in dvojno transformacijo.

Novejši predlogi za perspektivo teorije modernizacije

V svoji kritiki teorije in prakse transformacije v postkomunističnih družbah opozarja Klaus Müller (1995) najprej na dve napačni oceni izhodiščnega položaja, namreč na precejevanje proizvodnih sil v vzhodnoevropskih družbah in na precejevanje organizacijskih sil pri protestnih in državljanskih gibanjih. Že pred tem je prikazal (primerjaj Müller 1992), da v vrsti postkomunističnih družb pri elitah in med prebivalstvom nikakor ne obstoja soglasje o ciljnih modernizacije in da nacionalistične rivalitete ovirajo transformacijo. Programe transformiranja so prav tako izvajali na osnovi cele vrste napačnih ocen. Grobo so podcenjevali neekonomske predpostavke za gospodarsko rast, ki jih je raziskovala klasična teorija modernizacije. Na politiko so gledali le negativno, kar pomeni, da v njej niso videli bistvenega sooblikovalca. Napačno so ocenili tudi mednarodne pritiske, ki so bili dosti bolj neugodni kot v obdobju po letu 1945. Iz teh napačnih ocen si lahko pojasnimo razočaranje, ki ga je bilo videti v številnih deželah. Pri nemško-nemški transformaciji se je kot poseben problem pokazalo legitimiranje visokih dosežkov transferja, prevelika obremenitev intermediarnih organizacij, ki jim je država naložila velik del nalog združitve, ter končno motnje v etabliiranem zahod-

nonemškem sistema izravnavanja interesov. Klaus Müller, ki v celoti vzeto ni nenaklonjen teoriji modernizacije, čuti potrebo po taki reviziji, da bi spet pridobili interdisciplinarni nivo klasične teorije modernizacije, da bi se odpovedali fikciji trgov, ki organizirajo sami sebe, ter da bi močneje upoštevali mednarodne in notranje kooperacijske rešitve ter pogajanja.

Jeffrey Alexander (1994) razlikuje v svoji kompleksni argumentaciji za obdobje po drugi svetovni vojni štiri faze teorije družbe, ki ustrezajo štirim razvojnim fazam družbe: najprej gre za teorijo modernizacije v kontekstu romantičnega liberalizma; drugič gre za teorijo anti-modernizacije v kontekstu nekakšnega heroičnega radikalizma; tretjič gre za teorijo postmoderne in ironično distanciranje; četrto pa gre za sedaj nastajajočo fazo neomodernizacije s poudarjanjem novih konvergenč. Kritiko treh najprej imenovanih konceptov ali šol mišljenja pričinja tako pri specifičnih teoretičnih domnevah, kot tudi pri splošni filozofiji, ki stoji za njimi. V primeru teorije modernizacije je bila to vera v zagotovljen napredek in v univerzalizacijo ameriških vrednot, vključno z ameriški predstavami o identiteti in o privatnosti. Kritične teorije so zamrle z zlomom socializma, ki je v nasprotju z vsemi trditvami pokazal, da je šibkejši kot kapitalizem. Ironično ter včasih tudi cinično postmoderno so pretresli dogodki leta 1989, pri katerih sta tržno gospodarstvo in demokracija dobila nov zagon. Današnji neomodernizem, ali tisto, kar imenuje E. Tiryakian (1991) "modernizacija II", ima svoje jedro v novi konvergenci demokracije in tržnega gospodarstva. Toda v tem je tudi nevarnost neomodernizma, ponovitev osrednje napake teorije modernizacije, namreč vera v konvergenčnost v smeri zahodnega modela ter podcenjevanje nacionalističnih ter fundamentalističnih nasprotnih gibanj (Gegenbewegungen).

Edward Tiryakian (1993) se neposredno loteva odnosa med modernizacijo ter vzhodnoevropsko transformacijo. Tako kot v svojih prejšnjih delih predlaga novo vrednotenje teorije modernizacije, potem ko so njeni konkurenti, to je teorija dependence ter World Systems Analysis s propadom socializma izgubili tla pod nogami ter je vzpon cele vrste azijskih družb pokazal, da je možen uspešen kapitalističen razvoj tudi izven zahodnega sveta. Tiryakian imenuje skupno sedem značilnosti obnovljene teorije modernizacije, ki v drugih zasnutkih niso razviti, ali pa so dosti manj eksplicitni. Najprej je prepričan, da lahko kolektivni in individualni akterji izboljšajo svojo situacijo. Drugič lahko družbe izberejo nove razvojne poti, čeprav s tem še ni zagotovljen uspešen rezultat na osnovi te poti. Tretjič modernizacija nikakor ni enoten proces transformiranja sistema, temveč je proces, ki poteka na različnih področjih, z različnimi uspehi in številnimi diskrepnancami. Četrto igra religija (v najrazličnejših oblikah) bistveno vlogo pri modernizaciji. Petič so procesi modernizacije na kratek rok razsipni in boleči, dolgoročno pa vodijo do izboljšanja življenjskih pogojev velikega števila članov družbe. Šestič ne obstoja le eno središče modernosti, (na primer Združene države Amerike), temveč mnogi epicentri, kar pomeni, da gre za več modelov ter več razvojnih poti. Sedmič modernizacija ni enotna, ni kontinuirano linearna in lahko prevzame čisto ciklične oblike. Vzhodnoevropske države se lahko iz prejšnjih sekvenc modernizacije nauče, da je možno rešiti problema narodne identitete, kar pomeni, da je modernizacija možna tudi v multi-etničnih državah. Treba je

izhajati iz tega, da bo mentaliteta in način obnašanja državljanov v postkomunističnih družbah še dolgo pod vplivom starega režima; vendar pa zaradi tega ne smemo interpretirati ponovne volitve socialističnih strank kot enostavno vrnitev v avtoritarizem.

Tem in drugim prispevkom (primerjaj So 1990; Reissig 1994; Andorka 1993) je skupno to, da se odpoveduje pretirani teoretični sistematiki ter, konsekventno, pripravljenosti, da bi kombinirali dele različnih teorij. Moji poziciji v prid govori to, da K. Müller eksplicitno govori o "letih in imenih dežel", da J. Alexander ocenjuje jezikovne igre postmoderne kot prelahke za analizo sedanosti ter da E. Tiryakian pojasnjuje kot osrednji kriterij modernizacije razvoj blagostanja v širših krogih prebivalstva.

Alternativna razvojna pot ter dvojna transformacija

Problem alternativne razvojne poti pomeni vprašanje, ali obstoja le ena pot, ali pa več poti, do Moderne, to je, ali imajo moderne družbe za vzor res le bogate zahodne države. Znano je, da je Barrington Moore (1966), v okvirih dolgoročne in zgodovinske postavitve vprašanja, razlikoval tri poti do Moderne; poleg liberalno-demokratske poti še konservativno-fašistično ter sovjetsko-komunistično pot. Obeh zadnjih poti danes vsekakor nič več ne označujemo kot alternativni Moderni. Po drugi strani pa je razlikovanje treh različnih poti do države blaginje, oziroma razlikovanje treh različnih režimov blaginje, kot ga je prikazal Esping-Andersen (1990), (rezidualna, korporativna ter socialdemokratska država blaginje), preveč omejeno na zahodne družbe.

Drugačna perspektiva se nam pokaže, če izhajamo iz regionalnega pogleda na te stvari ter razlikujemo poleg razvoja na zahodu še vzhodnoevropsko-postkomunistični, južnoazijski, latinsko ameriški ter afriški razvoj. Pri tem lahko postavimo kot ničelno hipotezo trditev Clausa Offe-ja (1994), ki je analogna tezi Maxa Webera o "okcidentalnem" posebnem razvoju, da so OECD-države v svetovni zgodovini unikat, ki ga v principu ni mogoče reproducirati. Odkar smo v ekološkem smislu občutljivi, je zanesljivo res, da uporabe sredstev na prebivalca ter števila avtomobilov na tisoč prebivalcev v zahodnih družbah ne moremo replicirati po celem svetu. Iz tega pa ne sledi, da v številnih, danes še nerazvitih družbah ne moremo doseči zadovoljitve temeljnih potreb, rasti, politične svobode ter določene stopnje blagostanja.

Po moji oceni vzhodnoazijski primeri zavračajo ničelno hipotezo ter pozitivno odgovarjajo na vprašanje, ali obstoja še druga pot razvoja do kapitalistično-demokratske Moderne. Tretjo pot bi lahko označevale latinsko-ameriške države, ki so medtem postale uspešne, četrto pot pa uspešne postkomunistične reformne države. Analize vzhodnoazijskih poti včasih prikazujejo nasprotje do zahodne poti tako, da sprejemajo obrat časovnih sekvenc v Evropi, to je zaporedje socialno-kulturnega, političnega in gospodarskega razvoja (Tominaga 1991). Stopnje so hitra ekonomska rast, s pomočjo ciljnega prevzemanja zapadnega "know-how", vendar predstavljeno v hitro lastno produkcijo (to je substitucija uvoza ter vzpod-

bujanje izvoza), trdna kooperacija političnega planiranja in strategije velike industrije, v okvirih tradicionalnih struktur klanov in družin: torej gospodarski razvoj pred političnim razvojem in pred socialno-strukturno spremembo. Gledano iz te perspektive bi lahko tudi rdeče-kitajsko socialistično tržno gospodarstvo uspešno delovalo več časa, kot so na začetku domnevali zahodni opazovalci.

Za latinsko-ameriško pot razvoja so značilne številne spremembe obdobja rasti in stagnacij, od demokratičnih režimov pa do vojaških diktatur; kljub nekaterim zgodnjim uspehom modernizacije so osemdeseta leta z vidika razvoja izgubljeno desetletje. Latinsko-ameriške dežele so v izredni meri uporabljale vse oblike mednarodnih gospodarskih odnosov (pomoč za razvoj, zunanja trgovina, tuje investicije, zadolževanje v tujini); zato so dejansko postale odvisne, kot je to opisano v teoriji o dependenci; po vzhodnoazijskem modelu pa to ni nujno.

Najbolj žalostne perspektive razvoja se sedaj kažejo v Afriki ter v Južni Aziji. Kaže, da bodo v Afriki teritorialni ter etnični spori, uničenje lastnega kmetijstva ter dejanska izolacija od gospodarskih odnosov v svetu v predvidljivem času pripeljali do upada razvoja. V južni Aziji je situacija glede poljedelstva boljša; kaže, da obstojajo uspešni projekti za izgradnjo lastne industrije, ki jih podpira država (primerjaj Centeno 1994).

Postkomunistične države so pa v čisto drugačnem položaju. V petdesetih in šestdesetih letih so izgradile industrijo in so deloma imele precejšnjo stopnjo razvoja. V svoji materialni in kulturni infrastrukturi so se bolj približale zapadnim družbam kot države na vseh drugih področjih sveta. V dobrih časih so primerjali komunistično politiko izobraževanja ter zdravstveno in socialno politiko z zahodnimi državami blagostanja. Gledano v celoti pa je ločitev od svetovnega tržišča prispevala k izgubi diferenciacije ter inovacije ter k eroziji lastnih industrijskih temeljev; po zlomu COMECON-a v veliki meri ni bilo več tržišč in domači proizvođači so pogosto izgubili vrednost.

Zlom socializma je pripeljal do dvojne obremenitve: istočasno je prišlo do prehoda od diktature v demokracijo ter od gospodarstva na ukaz do tržnega gospodarstva. V prejšnjih in drugačnih procesih modernizacije še nikoli ni bilo take obremenitve. Celo v primerih uspeha v Zahodni Nemčiji, na Japonskem in v Italiji po letu 1945 so ekonomska pričakovanja prebivalstva rasla dosti počasneje, po drugi strani pa je bila materialna in institucionalna podpora, prav s strani zmogovitih sil, dosti večja kot danes v vzhodni Evropi. V literaturi dostikrat pišejo o dilemi demokratizacije ter tržnega gospodarstva (primerjaj Offe 1991). Dilema je v tem, da politične ustanove niso dovolj stabilne, da bi ustvarile rezerve časa in kapitala za gospodarski razvoj, ki bi legitimiral in povečal stabilnost demokratičnih institucij. Drugačna slika pa je "dolina solz", po kateri mora po zlomu modelov starega reda hoditi prebivalstvo več let, ali kar v času cele generacije. Vmes pa je tista že prej omenjena predstava, da lahko situacijo transformacije najbolje opišemo ne kot vakuum, pač pa kot mešanico starega in novega; iz te mešanice zrastejo rezultati, ki se docela razlikujejo od rezultatov zahodne modernizacije. Dvojno gospodarstvo, klientelno gospodarstvo ter klansko gospodarstvo so pojmi, ki jih uporabljajo, da bi označili ta novi položaj. Nesporno je, da še v nobeni

dosedanji situaciji modernizacije niso bile tako zelo aktualne večkratna obremenitev, svoboda ter blagostanje.

Na koncu si oglejmo še transformacijo v Nemčiji. Politični akterji leta 1990 na vzhodu in zahodu so jo koncipirali kot dohitevačo modernizacijo, kot popoln prevzem zahodnonemškega sistema institucij; skeptiki in nasprotniki pa so jo kritizirali kot aneksijo in koloniziranje. Tuji opazovalci so izhajali iz tega, da pri vzhodnonemški transformaciji ne more biti pomembnejših problemov, glede na to, da gre za željeni pristop v sistem institucij, ki že deluje v eni od najbolj modernih ter bogatih družb na svetu ter glede na ogromne prenose kapitala, o kakršnih bi druge transformacijske družbe lahko le sanjale. Richard Rose (1994) je ta pojav imenoval "ready made state": v dvojnem pomenu, da je obstojala že popolna ponudba družbene ureditve, tisti, ki so pristopili, pa v njej niso imeli nobenega prostora za oblikovanje. Čutili so, da jih je presenetilo in da so brez moči prepuščeni šoku podobnim posledicam zloma socialističnih institucij. Kajti v primerjavi s spremembami na Poljskem, na Madžarskem in na Češkem, ki so se pripravljale več časa, je bil gospodarski zlom v Vzhodni Nemčiji res šok, kakršnega tudi sama "big bang-strategija" ni predvidela. V letih od 1990 do 1992 se je zmanjšalo število delovnih mest neto za tretjino (trije milijoni od devetih milijonov); propadel je velik del industrije ter velika področja trgovine.

Praktično istočasno s tem gospodarskim nazadovanjem so Vzhodni Nemci na privatnem področju reagirali z dramatičnim upadom sklenitev zakonskih zvez, upadom rojstev (ter nekaj časa tudi ločitev): skupno je bil to upad za več kot polovico; zanj ni v zgodovini nobene primerjave (primerjaj Zapf/Mau 1993). Te spremembe so tako radikalne, da res predstavlja poseben problem, kako razložiti, zakaj ni prišlo do večjih nemirov in protestov, kot le tistih več kot 20 odstotkov PDS-glasov v Vzhodni Nemčiji; kako je lahko neka družba v tako kratkem času predelala tako velike spremembe. Pri naših lastnih raziskavah smo delali z reprezentativnimi vzorci; ugotavljali smo objektivne življenjske pogoje, subjektivno počutje ter socialno-strukturalne življenjske okoliščine anketiranih oseb, njihovih družin ter gospodinjstev. Taka zasnova ima jasne omejitve, še posebno tedaj, kadar gre za analizo ekonomskih sprememb na makronivoju ter analizo političnih sprememb na nivoju organizacije interesov ter posredovanja interesov. Vendar pa docela ustreza raziskovanju modernizacije ter transformacije, ker nam daje reprezentativne podatke o socialno-strukturnih spremembah, o razvoju blagostanja ter o stališčih do gospodarskega in političnega sistema (primerjaj Habich/Zapf 1994; Seifert/Rose 1994; Seifert in drugi 1994).

Na nivoju socialne strukture so Vzhodni Nemčiji, v primerjavi z Zahodno Nemčijo, pripisovali prednost glede enakopravnosti žensk in glede večje možnosti pridobitve temeljnih poklicnih kvalifikacij. Kot zahteve prilagoditve so označevali "zmanjševanje niveliranj, ki zmanjšujejo storilnost", decentralizacijo moči, de-politiziranje statusne uvrstitve ter odstranitev posledic politizirane pripadnosti (alokacije) kvalifikacij, ponovno oživitev vertikalne mobilnosti, zapiranje luknje terciarizacije, zmanjševanje osebnih presežkov, ponovno rast produktivnega srednjega stanu ter odstranitev pritiska po odseljivanju" (Geissler 1992: 21f.) Pet let po združitvi lahko ugotovimo, da so hitra preseljevanja prenehala ter

se ustalila na nekem nižjem nivoju ter da se je očitno končalo zmanjševanje števila delovnih mest; vendar pa drugi procesi potekajo počasneje, kot smo pričakovali. Demografski upadi, ki so bili čisto nepredvidljivi (ganz unvorhersehbar), so se medtem umirili in prišlo je celo do rahlega obrata trenda. Leta 1993 je 48 odstotkov anketiranih vzhodnih Nemcev odgovorilo, da so se njihovi življenjski pogoji od leta 1990, če gledamo v celoti, izboljšali; leta 1994 je tako odgovorilo celo 59 odstotkov anketiranih (17 odstotkov je dalo odgovor "poslabšali"). Vrednotenje novega gospodarskega sistema je pozitivno in pričakujejo še nadaljno izboljševanje. Leta 1993 je bilo vrednotenje političnega sistema še zelo skeptično in se je do leta 1994 jasno spremenilo v pozitivno smer.

Predelavo velikega šoka v Vzhodni Nemčiji pojasnjujemo s pomočjo različnih faktorjev. Poleg zlomov je prišlo tudi do cele vrste hitrih razvojnih procesov, ki so premagali pomanjkljivosti gospodarstva: prišlo je do jasnega povečanja dohodkov, tako pri zaposlenih, kot tudi pri ljudeh, ki dobivajo socialno podporo, do velike dohitevajoče porabe, do jasnega izboljšanja infrastrukture, izboljšanja socialne pomoči in še posebej do povečanja pokojnin. Demografski upadi so le deloma simptomi krize; po drugi strani so tudi izraz bolj svobodnega oblikovanja življenja. Zmanjševanja števila delovnih mest ni bilo mogoče preprečiti le z gospodarsko politiko, pač pa s socialno-političnimi ukrepi (ukrepi za povečevanja zaposlovanja, prekvalifikacije, predčasne upojitve). Na področju gospodinjstev pa obstojajo procesi izenačevanja, pri čemer se zmanjšuje prej zelo visok delež gospodinjstev z dvema polno zaposlenima članoma; gospodinjstva z dvema nezaposlenima odraslima osebama so le redke izjeme, tako da se kombinira vsaj en zaslužek od zaposlitve ter en dohodek od socialne pomoči. S pomočjo naših indikatorjev objektivnih življenjskih okoliščin in subjektivnega počutja lahko pokažemo, da je prišlo do jasnega izboljšanja, pa čeprav je razlika v primerjavi z Zahodno Nemčijo še vedno precejšnja. S pomočjo liste kritičnih življenjskih dogodkov lahko pokažemo, v kakšni meri je bila večja hitrost sprememb v Vzhodni Nemčiji; hkrati pa lahko tudi pokažemo, da so anketirani ljudje v Vzhodni Nemčiji naštevati bolj pozitivne kot negativne dogodke. Zahodni Nemci na splošno pri svojem vrednotenju združitve reagirajo zelo realistično: za večino respondentov (1994: 64 odstotkov) so življenjski pogoji ostali enaki, za manjšino pa so se poslabšali. Še močnejše kot realne izgube pa na ljudi delujejo obremenitve in težave, ki se jih lahko boje v bodočnosti.

Nemška transformacija je v mednarodnih primerjavah jasen primer, še posebno v primerjavi s postkomunističnimi družbami. Njena posebnost ni v tem, da bi bila Vzhodna Nemčija na čelu pri soglašanju s tržnim gospodarstvom in demokracijo. Glede tega so dali leta 1993 Čehi, Slovaki in Madžari boljše ovrednotiti novosti kot Vzhodni Nemci, ki se le s pridržki privajajo na nov politični sistem in nostalgичno povečujejo nekatere lastnosti nekdanje Vzhodne Nemčije ("socialna varnost", "red"). Razlike so v večji meri na področju prenosa institucij ter v ogromnem finančnem prenosu, ki je povezan s tem. Vzhodni Nemci vodijo z veliko prednostjo pred drugimi vzhodnoevropskimu družbami pri ocenjevanju sedanje gospodarske situacije lastnega gospodinjstva, v primerjavi s stanjem pred petimi leti.

V celokupni bilanci govorimo o stabilizirajoči transformaciji v Nemčiji (Zapf/Habich 1995). Med Vzhodom in Zahodom ostajajo znatne razlike v blagostanju, vendar se zmanjšujejo. Obstajajo številni pridržki proti združitvi, vendar jih je vse manj. Modernizacija infrastrukture poteka bolje kot modernizacija tržnega gospodarstva. Prenos institucij poteka hitreje kot učenje novih pravil, to je prevzemanje politične kulture. Celo nemška združitev ni bila usmerjeno spreminjanje na osnovi mojstrskega načrta, kljub pogodbi o združitvi, kljub gospodarski, valutni in socialni združitvi in kljub vsem programatskim in socialnim prenosom. Bila je nasilen prelom v kratkem času, z nepričakovanimi reakcijami prilagajanja, vendar pa je bila, gledano v celoti, pričetek uspešne dohitevajoče modernizacije. Ostaja odprto, kako bo združena Nemčija reševala probleme prihodnosti, to je "nadaljne modernizacije". Ta del modernizacije je proces iskanja novih poti in ciljev in je poln konfliktov, čeprav kaže, da je njegova smer predvidljiva.

Prevod iz nemščine: Sergio Švara

LITERATURA

- Alexander, Jeffrey. 1994. Modern, Anti, Post, and Neo: How Social Theories have tried to understand the 'New World' of 'Our Time', v: *Zeitschrift für Soziologie* 23, 165-197.
- Andorka, Rudolf. 1993. The Socialist System and its Collapse in Hungary: An Interpretation in Terms of Modernization Theory, v: *International Sociology* 8, 317-337.
- Beck, Ulrich. 1991. Der Konflikt der zwei Modernen, v: Zapf, W., *Die Modernisierung moderner Gesellschaften*. Frankfurt a.M., Campus, 40-53.
- Bendix, R. 1969. Modernisierung in internationaler Perspektive, v: Zapf, W. (ur.), *Theorien des sozialen Wandels*. Köln, 505-512 (Orig. 1966).
- Beyme, Klaus von. 1994. Systemwechsel in Osteuropa. Frankfurt a.M. Suhrkamp.
- Brzezinski, Zbigniew. 1993. The Great Transformation, v: *The National Interest*, 3-13.
- Centeno, Miguel Angel. 1994. Between Rocky Democracies and Hard Markets: Dilemmas of the Double Transition, v: *Annual Review of Sociology* 20, 125-147.
- Dubiel, Helmut. 1993. Reflexive Modernisierung, Zivilgesellschaft und Transformation Mitteleuropas, v: Schafers, B., *Lebensverhältnisse und soziale Konflikte im neuen Europa*. Frankfurt a.M., Campus, 166-173.

- Eisenstadt, Shmül N. 1964. Breakdowns of modernization, v: *Economic Development and Cultural Change* 12, 345-367.
- Elias, Norbert. 1939. *Über den Prozess der Zivilisation*, 2 dela. Basel (Nova izdaja Frankfurt a.M. 1976).
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism* Oxford.
- Geissler, Rainer. 1992. Die ostdeutsche Sozialstruktur unter Modernisierungsdruck, v: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 29-20, 15-28.
- Habermas, J. 1990. *Die nachholende Revolution*. Frankfurt a.M.
- Hondrich, K.O. 1991. Systemveränderungen sozialistischer Gesellschaften - eine Herausforderung für die soziologische Theorie, v: Zapf, W. (ured.), *Die Modernisierung moderner Gesellschaften*. Frankfurt a.M., 553-557.
- Huntington, Samuel P. 1993. *The Clash of Civilizations?*, *Foreign Affairs*, 22-49.
- Klein, Dieter. 1991. Doppelte Modernisierung In Osten. Illusion oder Option der Geschichte, v: Brie, M./Klein, D., *Umbruch zur Moderne*. Hamburg, 9-34.
- Merkel, Wolfgang. 1994. Struktur oder Akteur, System oder Handlung: Gibt es einen Königsweg in der sozialwissenschaftlichen Transformationsforschung?, v: Merkel, Wolfgang (ur.), *Systemwechsel*. Opladen. Leske.
- Moore, B.Jr.. 1966. *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston.
- Müller, Klaus. 1992. 'Modernizing' Eastern Europe: Theoretical Problems and Political Dilemmas, v: *European Journal of Sociology* 33, 109-150.
- Müller, Klaus, 1995: Der osteuropäische Wandel und die deutsch-deutsche Transformation. Zum Revisionsbedarf modernisierungstheoretischer Erklärungen, v: Lutz, B./Schmidt, R., *Chancen und Risiken der industriellen Restrukturierung in Ostdeutschland*. Berlin, Akademie, 1-42.
- Offe, Claus. 1991. Das Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa, v: *Merkur* 4, 279-292.
- Offe, Claus. 1994. *Der Tunnel am Ende des Lichts*. Frankfurt a.M.
- Parsons, Talcott. 1969. *Evolutionäre Universalien der Gesellschaft*, v: Zapf, W., *Theorien des sozialen Wandels*. Köln, 56-74 (Orig. 1964).
- Parsons, Talcot. 1971. *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs. N.Y.
- Reissig, Rolf. 1994: Transformation - Theoretisch-konzeptionelle Ansätze und Erklärungsversuche, v: *Berliner Journal für Soziologie* 4, 323-344.
- Rose, Richard u.a. 1994. *Germans East and West: A Comparative Analysis*, v: *Studies in Public Policy* 210. University of Strathclyde.
- Schmid, M. 1982. *Theorie des sozialen Wandels*. Opladen.
- Seifert, Wolfgang/Rose, Richard. 1994. Lebensbedingungen und politische Einstellungen im Transformationsprozess: Ostdeutschland und Osteuropa im Vergleich. *WZB papers*, 94-104.
- So, Alvin Y. 1990. *Social Change and Development, Modernization, Dependency, and World System Theories*. Newbury Park, Sage.
- Stark, David. 1995. *Das Alte im Neuen*, v: *Transit* 9, 65-77
- Tiryakian, Edward A. 1991. *Modernization: Exhumetur in Pace (Rethinking Macrosociology in the 1990s)*, v: *International Sociology* (6) 2, 165-180.
- Tiryakian, Edward A. 1993. *Modernization in a Millinarian Decade: Lessons for and from Eastern Europe* (v tisku).
- Tominaga, Ken-ichi. 1991: *A Theory of Modernization and Social Change of the Non-Western Societies: Toward a Generalization from Japan's Experiences*, v: *International Review of Sociology* 3, 95-120.
- UNDP (United Nations Development Programme). 1992. *Human Development Report 1992*. New York.

- Wehler, Hans-Ulrich. 1995. Die Gegenwart als Geschichte. München. Beck.
- Zapf, Wolfgang, 1986. Innovationschancen der westeuropäischen Gesellschaften, v: Berger, J., Die Moderne - Kontinuitäten und Zäsuren. Soziale Welt, Sonderband 4. Göttingen, 167-179.
- Zapf, Wolfgang. 1991. Modernisierung und Modernisierungstheorien, v: Die Modernisierung moderner Gesellschaften. Frankfurt a.M., 23-39.
- Zapf, Wolfgang/Mau, Steffen. 1993. Eine demographische Revolution in Ostdeutschland?, v: Informationsdienst Soziale Indikatoren 10. Mannheim, 1-5.
- Zapf, Wolfgang/Habich, Roland. 1994. Die Wohlfahrtsentwicklung im vereinten Deutschland, v: Dettling, W. (ured.), Perspektiven für Deutschland. München, 175-205.
- Zapf, Wolfgang/Habich, Roland, 1995. Die sich stabilisierende Transformation - ein deutscher Sonderweg?, v: WZB-Jahrbuch. Berlin: Sigma.

DINAMIKA VOLILNE KAMPANJE

Ob pogledu na rezultate dinamike volilne kampanje leta 1994 je treba razlikovati dve ravni: prvič, obstaja stran ponudbe strank, ki skušajo volilcem sporočiti svoje poglede na svet (Klingemann, Hofferbert in Budge, 1994). Drugič, obstaja stran povpraševanja volilcev, ki se odločajo o politični usmeritvi nacije. Analiza dinamike volilne kampanje zato vključuje opis programskih ponudb strank ter njihovo politično delo, kot ga percipirajo volilci, ki skupno definirajo najresnejše politične probleme nacije. Če uporabimo modele racionalnosti volilcev, potem je mnenje volilcev o kompetentnosti strank odločilna povezava med percepcijami državljanov ter ponodbami strank.

Stranke se borijo za promocijo "svojih vprašanj" v kampanjskih komunikacijah. Ta vprašanja so povezana s programi posameznih strank, ki sestavljajo en del strankine identitete. Stranke imajo naraven interes, da bi oblikovale svoje delo na način, ki bi bil zanje najbolj koristen in v zvezi s tistimi vprašanji, kjer lahko pridobijo najvišjo oceno o stopnji svoje kompetentnosti; vendar pa njihovo sposobnost, da bi to dosegle, omejujejo drugi akterji. Definicija problemov, ki so najpomembnejši za nacijo, vključuje različne akterje. Mediji, eksperti in interesne skupine so močni udeleženci v tej igri; vsakega od njih vodijo lastni kriteriji racionalnosti. Zato mora opis dinamike volilne kampanje upoštevati poleg strank tudi druge akterje.

Uspeh postavljanja problemov (agenda setting) je odvisen tudi od pozornosti volilcev in njihovih pogledov. Politični dogodki v različni meri vplivajo na interese in vrednote volilcev. Že od volitev v Bundestag v kasnih šestdesetih letih vemo, da so stranke povezane s posebnimi programskimi stereotipi (Klingemann, 1983; 1986; Klinemann in Wattenberg, 1992; Kaase in Klingemann, 1994). Glavno opravilo strank je v tem, da s svojimi političnimi akcijami in govori med volilno kampanjo ponovno oživijo te stereotipe. Strankini stereotipi med publiko ter njihova ustreznost nasprotja v okviru stranke definirajo dolgoročno komponento volilne dinamike, ki se med volitvami le postopoma spreminja. Stranke prilagodi svoje ponudbe političnim okoliščinam nekih volitev; nekatere stvari poudarijo, drugih pa ne. Tako se ob vsakih volitvah postavlja naslednje vprašanje: kako uspešne so bile stranke pri ponovnem oživiljanju svojih stereotipov? Če hočemo odgovoriti na to vprašanje, moramo raziskati proces mobilizacije. Ta proces sodi v okvire srednjeročne ali kratkoročne komponente dinamike volilne kampanje; to je odvisno od vpliva dogodkov, inputa interesnih skupin, inputa medijev ter drugih ekspertov ter od spretnih akcij strank.

---

* Dr. Hans-Dieter Klingemann, redni profesor politologije na Freie Universität Berlin, direktor *Institutionen und sozialer Wandel*.

Pogled na dinamiko volilne kampanje torej zahteva usmeritev pozornosti na posebne značilnosti neke volilne kampanje. Ta dinamika je deloma odvisna od zunanjih dogodkov, ki so izven strankine kontrole, vendar pa usmerjajo pozornost ljudi na stranke in zahtevajo reakcije strank. Poleg tega je v super-volilnem letu (Superwahljahr) 1994 obstajala še posebna okoliščina, da je bilo 19 volitev na lokalnem, državnem, federalnem in evropskem nivoju, poleg tega pa še volitve predsednika federacije. Dirko med strankami so merili s pomočjo javnega mnenja ter s to serijo volitev. Ta serija zasluži našo posebno pozornost iz dveh razlogov. Prvič dajejo rezultati volitev uporabno informacijo volilcem, ki uporabljajo bližnjice pri svojem političnem odločanju (Popkin 1991). Volitve so za volilce dragocena priložnost, da lahko opazujejo sami sebe. Volilni izbor nekoga lahko raziskujemo v luči preferenc celotnega volilnega telesa. Zakaj naj bi racionalen volilec ignoriral glasove drugih ljudi v političnem svetu negotovosti ter nevarnosti. Posameznik lahko svoj lastni volilni izbor prilagodi informaciji o preferencah volilnega telesa. Tako lahko zaporedje volitev ustvari nek osnovni volilni trend. Drug razlog pa je povezan s samimi strankami. Za volilne cikle so značilni stroški za volilne kampanje strank, povečana polarizacija v političnem komuniciranju ter naraščajoče medijsko "pokrivanje" politike. Leta 1994 je serija volitev ustvarila okvir, ki je utesnjeval stranke. Mobilizacija volilcev zahteva, da pred volitvami povemo in naredimo prave stvari v pravih trenutkih. Po volitvah zmagovalci vidijo, da so se potrdile njihove prejšnje dejavnosti in strategije in morajo med svojimi privrženci prepričati demobilizirajočo evforijo. Premagane stranke pa morajo svariti pred prenatrjeno posplošitvijo ter okrepiti svoja prizadevanja, da bi zmagale na naslednjih volitvah.

Zaradi posebnega značaja super-volilnega leta najprej preiskujemo, kako je volilna kampanja med volilnim ciklusom na splošno mobilizirala podporo privržencev. Potem preiskujemo, kako je prišlo do približevanja strank ter javnosti ob raznih zadevah v zvezi z volilno kampanjo leta 1994. Srečni smo, da imamo na razpolago enkratni vir podatkov kot temelj naše analize. Leta 1994 je German Research Foundation (DFG) finansirala serijo raziskav javnega mnenja "Wahlstudie 1994" med vrstami volitev. Ti podatki nam omogočajo, da lahko spremljamo stališča in interese Nemcev na tak način, kot prej ni bilo mogoče.

¹ V raziskavi smo uporabili tedenske vzorce od prvega tedna leta 1994 pa vse do volitev. Povprečni tedenski vzorec je zajel 2500 respondentov, skupni vzorec pa več kot 100.000 respondentov. Terensko delo je vodila FORSA, Berlin in Dortmund.

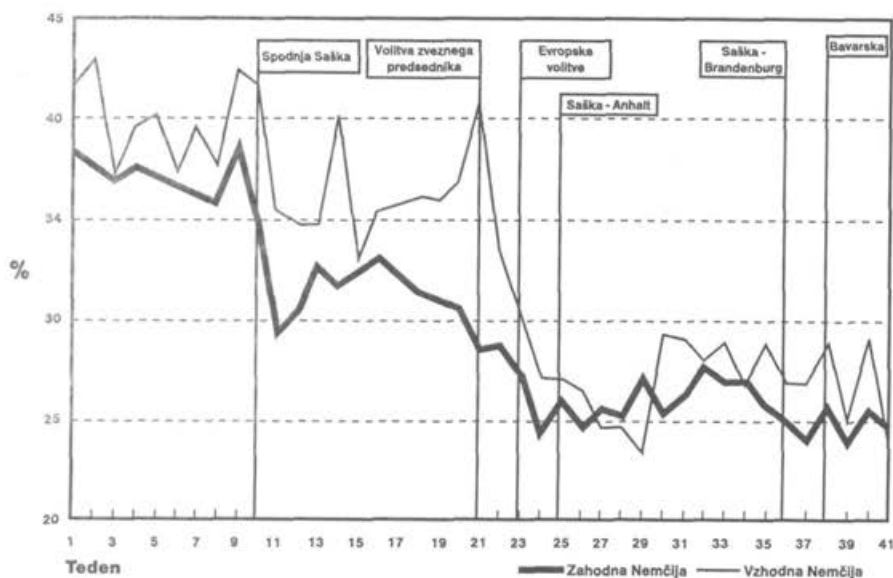
Ta raziskava je osrednji element "Wahlstudie 1994: Massenmedien und Wähler", ki jo je opravil Institut fuer Kommunikationssoziologie und -psychologie of the Free University Berlin, Zentralinstitut fuer sozialwissenschaftliche Forschung, Free University Berlin ter Wissenschaftszentrum Berlin fuer Sozialforschung. Projekt je financirala Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) in so ga podprli FORSA ter Radio-Televizija Luxembourg (RTL).

Superwahljahr: mobilizacija volilcev

Pri raziskovanju glasovanja (voting research) na splošno velja, da se volilci spominjajo svojih prvih preferenc med volilno kampanjo, ki so strukturirale njihova stališča v trajne strankarske stereotipe. To je dolgoročna komponenta dinamike volilne kampanje: ponovna oživitev strankarskih stereotipov in splošno pripisovanje kompetentnosti strankam. Če se privrženci strank odmikajo od teh preferenc, se lahko odvrnejo od stranke. Ta tip mobilizacije je odvisen od tega, kako se ustvarja politična agenda ter kako poteka mobilizacija. To velja tudi za leto 1994.

Volilci so leta 1994 tesno spremljali delo medijev v zvezi z volitvami. Ko so volilce vprašali, katere so bile najbolj zanimive vsebine, o katerih so poročali mediji, je pri volilnih raziskavah leta 1994 neposredno pred volitvami dalo odgovor "volitve" od 40 do skoraj 80 odstotkov ljudi. Delo medijev je spodbujalo javnost, da se je bolj zapletla v politiko. Tako lahko pričakujemo, da bi se moral odstotek neodločnih zmanjšati ob približevanju volitev ter ob povečani dejavnosti medijev. Odstotek ljudi, ki ne morejo jasno povedati, katero stranko imajo najraje, je merilo za politično mobilizacijo.

Slika 8.1 Mobilizacija volilcev leta 1994: odstotek neodločnih volilcev ter ne-volilcev

Slika 8.1 nam kaže, da v zvezi z volitvami obstajajo trije jasni valovi mobilizacije. Na začetku leta lahko vidimo sledi nezadovoljstva s strankami (Parteienverdrossenheit). Skoraj 40 odstotkov volilcev je odgovorilo, da ni take stranke, ki jo

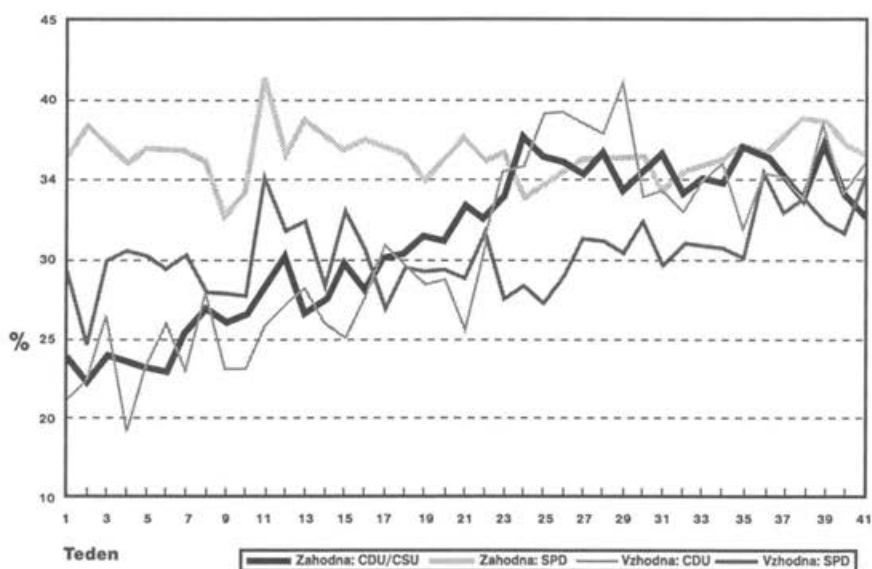
imajo raje kot druge, ali pa da ne bi želeli sodelovati pri volitvah. Tako obotavljaje je trajalo do volitev 13. marca na Spodnjem Saškem, ko je to ne-strankarstvo oslabelelo. Nekaj tednov po volitvah na Spodnjem Saškem so nivoji mobilizacije nekoliko upadli. Drugi val mobilizacije sovpada z volitvami zveznega predsednika v maju. Od tedna, ko so volili predsednika, pa do tedna evropskih volitev (18. junija) se je odstotek ne-strankarstva zmanjšal bolj v Vzhodni kot v Zahodni Nemčiji. To nam pove, da je ta simbolični dogodek, kjer je bila javnost le posredno vključena, do neke mere vplival na volilce. Od te točke naprej je velika večina javnosti na vzhodu in zahodu izrazila nekatere volilne preference. Ugotovili smo tudi, da je mobilizacija spet nekoliko upadla nekaj tednov po tem mobilizacijskem valu. V Zahodni Nemčiji je tretji mobilizacijski val tekkel vzporedno z državnimi volitvami na Brandenburškem in Saškem v septembru. V zadnjih tednih volilne kampanje je bilo manj kot četrtnina Zapadnih Nemcev, ki niso izrazili svojih volilnih preferenc.

Razvoj volilnih preferenc nam nič ne pove o vsebini teh preferenc: kateri stranki je koristil mobilizacijski proces? Kako so se strankarske preference razvijale leta 1994? Sliki 8.2 in 8.3 nam kažeta velike razlike med strankami. Najbolj vzbuja pozornost izreden porast podpore glavni vladni stranki CDU/CSU v letu 1994. Če primerjamo krivuljo nestrakarstva (slika 8.1) s krivuljo privržencev CDU/CSU (slika 8.2), se pokaže, da so bili ljudje, ki so bili nezadovoljni s politiko vlade, privrženci CDU, ki so se v letu 1994 vrnili k CDU/CSU. Ta mehanizem ni neverjeten, saj obstajajo visoke psihološke pregrade, ki ovirajo spreminjanje strankarskih preferenc. To pomeni, da so ljudje, ki so bili nezadovoljni z delom CDU/CSU, najprej prešli v ambivalenten položaj nestrakarstva, potem pa so jih med volilno kampanjo leta 1994 spet mobilizirali za stranko CDU/CSU.²

V tej splošni sliki je nekaj nepravilnosti. Majhen skok pri sedmem tednu je na primer posledica zborovanja stranke CDU v Hamburgu. Vendar pa imamo vtis, da se kaže v razvoju strankarskih preferenc nek trend.

² To hipotezo je potrdila tudi raziskava o vprašanju strankarskih odpadlicev. CDU/CSU si je v letu 1994 nabrala "nove" volilce med potencialnimi volilci CDU/CSU iz leta 1990.

Slika 8.2 Glasovalni nameni za CDU/CSU ter SPD

Od začetka tretjega tedna v letu 1994 naprej se je podpora stranki CDU/CSU stalno povečevala. Po volitvah zveznega predsednika se je stopnja naraščanja še hitreje povečala. Po evropskih volitvah je proces mobilizacije volilcev CDU/CSU začasno oslabil; zadnji upad se je zgodil malo pred federalnimi volitvami. V zadnjih dveh tednih kampanje za volitev Bundestaga je CDU/CSU izgubljala volilce.

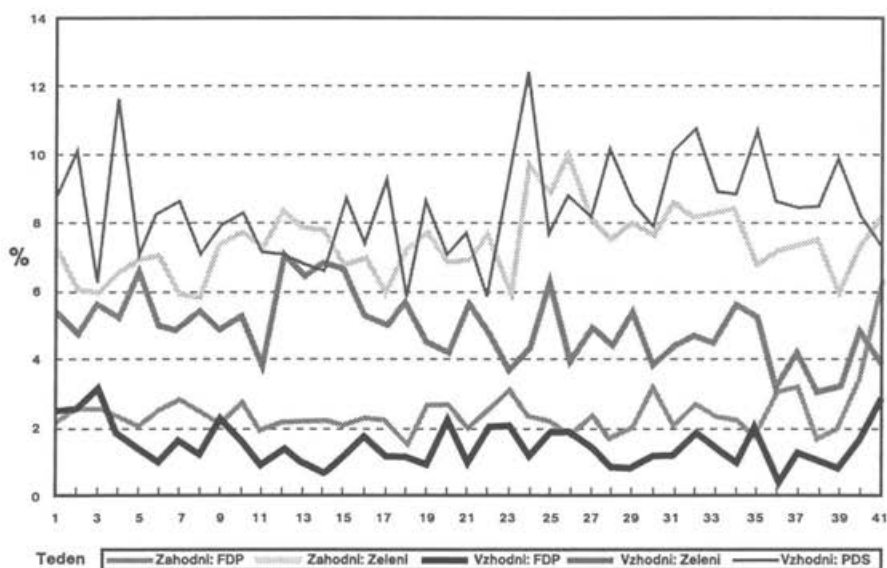
Ta slika se močno razlikuje, ko gre za preference stranke SPD (slika 8.2). Volilci SPD so bili močno mobilizirani na začetku leta. Velike ekonomske težave ter problemi, povezani z njimi, so pomenili dovolj veliko spodbudo za mobilizacijo potencialnih privrženecv SPD. V enajstem tednu je SPD dosegla vrh; to je lahko evforija ali tako imenovani bandwagon efekt, ki je bil posledica strankine zmage na Spodnjem Saškem. Približno v 23-tem tednu so volitve zveznega predsednika pripeljale do vidnega upada podpore socialnim demokratom. Slika pa se je spremenila v vročem delu kampanje, ko je SPD uspelo (ponovno) mobilizirati svoje volilce s poudarjanjem klasičnih socialno-demokratskih zadev ter s "trojko" Scharpinga, Schröderja ter Lafontainea.

Vpliv volilnih dogodkov je viden tudi pri preferencah, izraženih za druge stranke, če smo pripravljene interpretirati majhne spremembe (glej sliko 8.3). Preferiranje Zelenih se je ujemale z rezultati volitev. Dobri rezultati na Spodnjem Saškem ter pri Evropskih volitvah so mobilizirali privrženca Zelenih v Zahodni Nemčiji. Situacija v vzhodni Nemčiji pa je bila videti do neke mere različna. Trend Zelenih na vzhodu je bil negativen, septembrski porazi stranke Zelenih pri volitvah na Brandenburškem ter na Saškem pa so vzeli pogum potencialnim privrženecem te stranke.

Vpliv volitev v Evropski parlament lahko vidimo pri nivoju podpiranja PDS. Čeprav PDS ni uspelo doseči praga petih odstotkov, so dobili prepričljivih 4,7 odstotkov. Potem se je podpora PDS počasi povečala.

Najmočnejši mobilizacijski učinek pred volitvami je pomagal stranki FDP: od 39-tega do 41-tega tedna je FDP zbrala v Zahodni Nemčiji dodatne štiri odstotke volilcev. Racionalni in taktični volilci vladne koalicije, ki so jih aktivirale novice o možnem neuspehu FDP, da bi premagala oviro petih odstotkov, so podprli FDP, pa čeprav so v ožjem smislu imeli raje CDU/CSU (Leihstimmen, izposojeni glasovi). Na koncu je ta mobilizacija podpore omogočila liberalcem, da so si spet pridobili vstop v parlament. Tako vedenje volilcev so opazili tudi pri prejšnjih volitvah (Brettschneider, 1992).

Slika 8.3 Glasovalni nameni za Alliance 90/Zelene, FDP in PDS

Input strank

Po pregledu spremenljivih primerov podpore strank si moramo ogledati še gonilne sile, ki so v ozadju teh primerov. V skladu z našim modelom nastanejo te spremembe zaradi pomembnosti, ki jo povezujemo s posebnimi političnimi problemi in percepcijami; pri tem je stranka najbolj primerna za obravnavanje teh problemov.

Ključni element tega procesa je vedenje strank. Politične stranke delujejo hkrati kot politične organizacije in (potencialno) kot udeleženske v vladi. Če je mogoče, stranke uporabljajo vladne vire, da bi dosegle svoje cilje. V javnosti imajo

vlade normalno večji ugled kot opozicijske stranke. Vendar pa stranke poskušajo pokazati tudi svoj komplementarni položaj med svojimi vladnimi ter strankarskimi dejavnostmi. Tako je CDU/CSU igrala dve vlogi, da bi leta 1994 kultivirala volilce: vlogo stranke ter vlogo člana zvezne vlade. Na ta način je lahko kombinirala programsko funkcijo stranke na simboličnem nivoju ter funkcijo vlade na operativnem nivoju. SPD je skušala na podoben način uporabiti svoj položaj v deželnih vladah.

V januarju je CDU prikazala svoj gospodarski program, ki se je zavzemal za neo-liberalno politiko, orientirano na oskrbo. Po tem programu bi moral biti glavni cilj ekonomske politike okrepitev privlačnosti Nemčije kot proizvodjalnega prostora (Wirtschaftsstandort Deutschland). Instrumenti te politike so bili redukcija poslovnih taks ter pretvorba raziskovalnega znanja v nove proizvode. V februarju je stranka sprejela ta program na zborovanju v Hamburgu. Glavna novost tega programa je bila dopolnitev koncepta socialnega tržnega gospodarstva z ekološkimi idejami.

CDU/CSU (ter FDP) sta v svoji vladni vlogi v januarju objavili letno gospodarsko poročilo in v njem izrazili optimizem glede različnih ekonomskih indikatorjev. Vlada je izjavila, da bo letna gospodarska rast za leto 1994 pozitivna in da se bo inflacija zmanjšala. Vlada je dopuščala možnost, da bo v letu 1994 visoka stopnja nezaposlenosti ostala nespremenjena. Na začetku marca je vlada podprla razvoj novega hitrega vlaka (Magnetschwebbahn Transrapid, magnetni viseči vlak) kot primer enega od načinov tehnološke inovacije, kar je obljubila kot ekonomsko spodbudo. Ta odločitev ilustrira konkretne obljube gospodarskega programa CDU.

Na ta način je CDU/CSU postavila ustrezna gesla že zgodaj v volilnem letu. Kasneje je ponavljala ta gospodarska poročila. V tem zgodnjem obdobju so se pokazale prve ekonomske novosti, vendar so mnogi analitiki na začetku dvomili v ta poročila. Optimistična pričakovanja CDU/CSU so se kasneje potrdila in mnogi volilci so ji pripisali še dodatno kompetentnost. Ta pričakovanja napredka so dala CDU/CSU v volilni kampanji še en domiselni argument: sprememba v vladi ne sme motiti ekonomske ozdravitve.

Na gospodarskem področju se je SPD osredotočila na vprašanje javnega dolga. Po eni strani to ni bilo lahko, ker je znaten del volilcev povezoval Socialne demokrate s stereotipi, da ta stranka ne bi znala dobro ravnati z denarjem. Po drugi strani pa je izjemno visok javni dolg pomenil zelo veliko nevarnost za gospodarstvo ter velik javni problem. Ob koncu septembra so na zadnjem zasedanju Bundestaga razpravljali o načrtu zveznega proračuna za leto 1995. SPD je pričela na široko napadati in javnost je to opazila. SPD je obljubila, da bo zmanjšala novi javni dolg, stroške ter subvencije. SPD je objavila načrt davkov že zgodaj tega leta, po volitvah na Spodnjem Saškem. SPD je podprla nadomestitev davčne preobremenitve CDU, ki bi veljala za vse državljane (Solidaritätszuschlag, solidarnostno doplačilo), z davki, ki bi jih plačevali le "tisti z večjim zaslužkom" (Ergaenzungsabgabe, dopolnilna davščina). Ko je SPD objavila svoj načrt davkov, je nastala velika zmeda, ker ni bilo jasno definirano, kdo so "tisti z večjim

zaslužkom" (glej poglavje 3). CDU/CSU je dokazovala, da bi tak načrt uničil gospodarsko ozdravitev.

Vse stranke so ponudile svoje odgovore, kako bi lahko zmanjšali nezaposlenost. Obstajalo je neko splošno mnenje, da bi lahko pomagalo skrajšanje delovnega tedna ter povečanje zaposlitev s skrajšanim delovnim časom. Glavna razlika je vključevala strankarske ideološke pozicije ter časovne okvire, ki so potrebni za rešitev problema nezaposlenosti. CDU/CSU ter FDP so trdile, da problema nezaposlenosti ni mogoče rešiti kratkoročno; namesto tega je treba izboljšati temeljne gospodarske razmere. Na primer, delodajalce je treba spodbuditi k investiranju, ki bi pospešilo ekonomsko rast. SPD ter Alliance 90/Zeleni so želeli uporabiti instrumente socialne politike kot na primer podpiranje agencij za zaposlovanje ter potrošnjo, da bi tako dolgoročno zmanjšali nezaposlenost.

CDU/CSU ter FDP sta delovali tudi na nivoju parlamenta. V januarju je vlada sprejela kratkoročen program za zmanjšanje nezaposlenosti s pomočjo privatnih posrednikov, ki so nazaposlenim pomagali iskati delo. V maju je vlada sprejela nove ukrepe v zvezi z nezaposlenostjo v Vzhodni Nemčiji. Poleg tega je tudi povečala proračun, da bi tako pridobila več javno financiranih delovnih mest za nezaposlene (Arbeitsbeschäftigungsmassnahmen, ukrepi za zaposlovanje). V Vzhodni Nemčiji je vlada zmanjšala stopnjo nezaposlenosti za 0,8 odstotka. Zvezni urad za delo (Bundesanstalt für Arbeit) je v okviru svoje vloge eksperta za delo eksplicitno povezal to zmanjšanje nezaposlenosti z ukrepi vlade.

Prišlo je tudi do ekonomsko utemeljenih razprav v zvezi s socialno politiko. Država je skušala zagotoviti trden finančni temelj za naraščajoče število starejših ljudi, ki so bolni in potrebujejo pomoč (Pflegeversicherung, zagotovitev nege). Vladne stranke so želele nadomestiti delodajalcem njihova plačila za program; CDU/CSU ter FDP sta predlagali ukinitev dveh plačanih dnevov počitnic, SPD pa je predlagala enodnevno redukcijo. Malo pred volitvami na Spodnjem Saškem je prišlo do sporazuma med vladnimi strankami ter SPD. Na obeh straneh so ohranili svoj prestiž: vladne stranke so uvedle shemo kompenzacije, ki je ugodna za delodajalce, SPD pa je delavcem zmanjšala breme.

Na kratko lahko rečemo, da so te politične dejavnosti povzročile reakcije v javnosti. Poleg tega je bila dinamika dejavnosti odvisna od trendov ter objektivnih pojmov, ki so jih interpretirale stranke ter eksperti.

Dinamika agende

Naš cilj je, da opišemo razvoj interesov javnosti v zvezi s temi vprašanji v super-volilnem letu, tako kot je potekal na osnovi aktivnosti strank ter objektivnih okoliščin, opisanih v tem poglavju. Pri tedenskih raziskavah Wahlstudie 1994 smo prosili respondente, naj naštejejo najbolj pomembne probleme, s katerimi se ubada nemška nacija.³ Ugotovili smo, da lahko razvoj teh problemov v volilnem letu razdelimo na tri obdobja: za prvo obdobje je značilno prevladovanje social-

³ Besedilo vprašanja je bilo: "Kateri trije problemi so po vašem mnenju danes v Nemčiji največji?"

no-ekonomskih percepcij; v drugem obdobju se pojavijo vprašanja libertizma/avtoritarizma; za tretje obdobje pa je značilna vroča faza volilne kampanje.

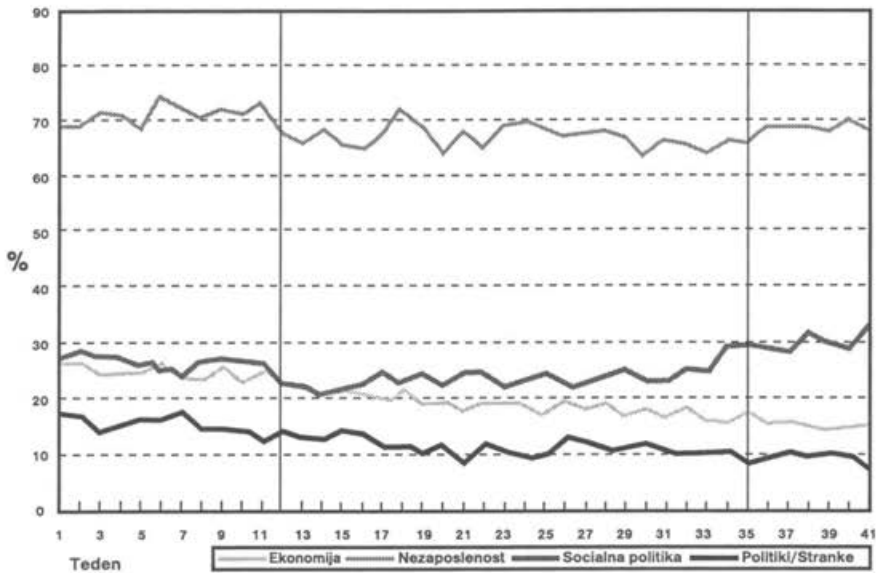
Prvo obdobje: programiranje osnovne linije

V obdobju od prvega do 12-tega tedna so bile za ves preostali del leta ustvarjene temeljne okoliščine za percipiranje teh vprašanj. Poleg nazaposlenosti je bilo na samem vrhu seznama še splošno gospodarsko stanje ter socialna politika (sliki 8.4 ter 8.5). Velika večina zahodne javnosti (povprečje je bilo okrog 70 odstotkov) ter tudi vzhodne javnosti (povprečje je bilo večje od 80 odstotkov) je ocenila nezaposlenost kot pomemben nacionalni problem. Nemško javnost so vznemirjali statistični podatki o rekordni nezaposlenosti; vrhove, ki jih kažejo te percepcije, so povzročala poročila Zveznega urada za delo (tedni 6, 10, 14, 18 ter 23). Opazimo lahko reakcijo na poročilo v šestem tednu, da je nezaposlenost dosegla raven štirih milijonov. Tako na zahodu kot tudi na vzhodu je zaskrbljenost zaradi nezaposlenosti v tednu dni narasla za približno 5 odstotkov. Po desetem tednu so bile novice nekoliko bolj ugodne. Nezaposlenost se je nekoliko zmanjšala: od štirih milijonov na 3.7 milijona. V vsem preostalem delu leta 1994 so Nemci na zahodu in vzhodu navajali nazaposlenost kot najpomembnejši nacionalni problem.

Na začetku leta 1994 so vroče razpravljali tudi o splošnem zdravju gospodarstva. V drugem tednu leta je Zvezni zavod za statistiko objavil, da nekateri ekonomski indikatorji kažejo ozdravljenje. Optimističnih novic je bilo vedno več. Odstotek ljudi, ki so pričakovali boljše gospodarstvo v bodočnosti, se je pričel počasi, vendar vztrajno povečevati. Ritualistični spopad med delodajalci ter delojemalci glede plač je za nekaj časa okrepil zanimanje javnosti za gospodarstvo. Pogajanja so se končala v desetem tednu in poročila medijev so bila pozitivna, v skadu z razpoloženjem javnosti. Vendar pa se v tem prvem obdobju zaskrbljenost za tedanje stanje nacionalnega gospodarstva ni spremenila.

Brez dvoma je vladnim strankam v letu 1994 koristilo, ko je javnost pozabila na davek na bencin, uveden na začetku leta. Pozornost javnosti v zvezi s tem davkom se je zmanjšala v prvih desetih tednih leta. Ko sta Sharping ter SPD kmalu po volitvah na Spodnjem Saškem objavila načrt davkov, je to odvrnilo pozornost javnosti od davka na bencin. Ta premik pozornosti je pomagal vladnim strankam.

Slika 8.4 Politična dejavnost v Zahodni Nemčiji: socialno-ekonomska vprašanja ter politiki/stranke

V prvem obdobju je bila pomembna zadeva tudi socialna politika, še posebno pri Vzhodnih Nemcih. Približno tretjina javnosti na zahodu in na vzhodu je navedla socialno politiko kot pomemben nacionalni problem. Za mnoge Nemce je bilo vprašanje Pflegeversicherung (zagotovitev nege starim in bolnim ljudem) najbolj sporno vprašanje v socialni politiki. Stranke in politične elite so spretno spodbujale željo javnosti, da bi našli neko sprejemljivo rešitev ter tako končali politični boj. Do kompromisa med strankami je prišlo malo pred volitvami na Spodnjem Saškem, v desetem tednu. Po tem kompromisu se je zanimanje za socialno politiko na zahodu in vzhodu Nemčije za nekaj časa zmanjšalo. Politične elite niso kazale slike brezplodnega retoričnega boja za volilce, pač pa so ustvarjale politične kompromise.

Kot povračilo za ekonomske in socialne uspehe se je spremenilo zaupanje v politične akterje. V prvem obdobju negotovosti, političnih škandalov (posebno na Bavarskem) ter javnih razprav o nezadovoljstvu s strankami je skoraj petina Zahodnih in Vzhodnih Nemcev navedla kot glavno stvar probleme v zvezi s politiki in strankami. Publika je kritizirala politične akterje na profesionalni in na moralni ravni. Vendar pa se je ta kritika ob koncu prvega obdobja zmanjšala. Ta trend se je okreпил, ko so volilci dobili priliko, da opazujejo sami sebe. Na Spodnjem Saškem so bile "stranka nevolilcev" ter protestne stranke šibkejše, kot bi lahko pričakovali. Politični voditelji ter mediji so interpretirali ta dejstva na pozitiv-

en način. Individualni državljani so imeli občutek, da njihovo pozitivnejše ocenjevanje politikov in strank, ki so ga povzročili ekonomski in socialni uspehi, ni bilo osamljen pojav.

"Deproblematizacija" ekonomskih vprašanj ter politikov in strank je po končanem prvem obdobju ustvarila praznino, še posebno na zahodu; to praznino je bilo treba napolniti. Odprto je bilo vprašanje, kateri problem bo imel korist zaradi praznine, ki se je pojavila. Stranke bi lahko vplivale na interese volilcev le na omejen način. Pozornost javnosti je bila odvisna od spodbude različnih dogodkov.

Drugo obdobje: okrepitev novih vprašanj

Za drugo obdobje, ki je trajalo od 13-tega do 35-tega tedna leta 1994, je bila značilna strukturna sprememba v seznamu problemov. V tem obdobju so imeli mediji do gospodarstva bolj pozitiven odnos. Eksperti so poročali javnosti o pozitivnih ekonomskih novicah; interpretacije teh podatkov s strani politikov so med prebivalstvom vzbujale večji optimizem. CDU/CSU je v svoji vladni vlogi pojasnjevala ozdravljenje kot rezultat svoje politike. Čeprav je zaskrbljenost zaradi nezaposlenosti ostala visoka, se je pri drugih ekonomskih vprašanjih na zahodu in vzhodu kazal stalen trend navzdol; na vzhodu v manjši stopnji (sliki 8.4 ter 8.5Z). V drugem obdobju je bil rang vprašanj jasen: problemu nezaposlenosti je sledila skrb v zvezi z desnim in levim ekstremizmom, problemi v zvezi s tujci ter socialna politika. Takšna slika je bila še posebno jasna v Zahodni Nemčiji.

Na splošno velja, da je bila v tem drugem obdobju pozornost usmerjena na problem svobodoljubnih ter avtoritarnih vrednot (sliki 8.6 ter 8.7). Po drugi strani pa so dejavnosti desnega krila skrajnežev razgibale zahteve drugih političnih akterjev, da je treba izboljšati zaščito manjšin ter izgnati skrajneže. Ogenj v sinagogi v Luebecku v 13-em tednu, izgredi proti tujcem v Magdeburgu v 21-tem tednu ter drugi kasnejši dogodki so vzbudili močno dejavnost medijev. V prvi polovici leta je javnost v obeh delih Nemčije reagirala s povečano občutljivostjo. Po izgredih v Magdeburgu je posebna komisija v Bundestagu izjavila, da bodo zakoni, ki govore o desnem ekstremizmu, poostreni. Ustrezni zakonski osnutek so v Bundestagu sprejeli v septembru. Po teh političnih dejanjih se je po 23-tem tednu zmanjšala pozornost javnosti do teh vprašanj.

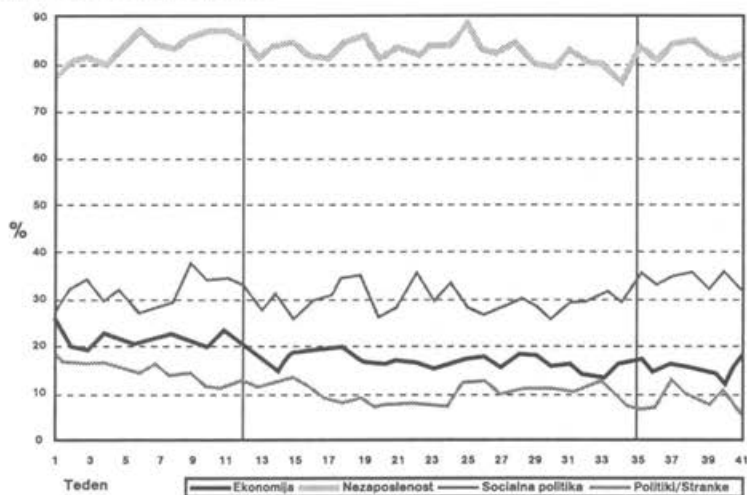
Po drugi strani pa je del zahodnih volilcev čutil grožnjo nasilja zaradi protestov Kurdov, kar se na slikah 8.6 ter 8.7 kaže kot "tuj trend".⁴ V enajstem tednu so Kurdi pričeli z dramatičnimi protestnimi akcijami proti vladni prepovedi stranke kurdskih komunističnih delavcev ter proti zatiranju etnične manjšine Kurdov v Turčiji. Protestirali so z zaporami na avto-cestah ter žrtvovanjem samih sebe. Ob teh dogodkih je prišlo do intenzivnih razprav o tem, ali naj bi pregnali tiste Kurde, ki so prekršili nemške zakone. Zvezni minister za notranje zadeve Kanther

---

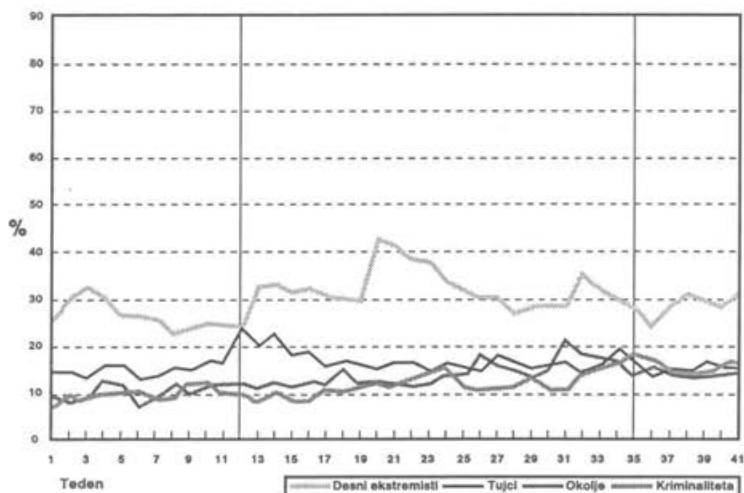
⁴ Vprašanje o tujcih se je bolj nanašalo na zahod; na vzhodu je bila pozornost do tega vprašanja ves čas manjša.

je izjavil, da bi morali Kurde hitro prepeljati v Turčijo. Vendar pa je razprava tekla v drugo smer. Med Kurdi in Turki v Turčiji je potekala krvava državljanska vojna. Nasprotniki izгона so opozarjali na nevarnost mučenja Kurdov, ki bi jih vrnilo v Turčijo. Posredovala so sodišča ter okrepila pozicijo svobode. SPD ter Alliance 90/Zeleni so podprli pozicijo svobode, ki je zahtevala prekinitev deportacij. SPD je izkoristila svoj vodilni položaj v državni vladi tako, da je prekinila deportacije v deželah, kjer vlada SPD. CDU/CSU pa je nadaljevala z deportacijami v deželah, kjer vlada CDU/CSU.

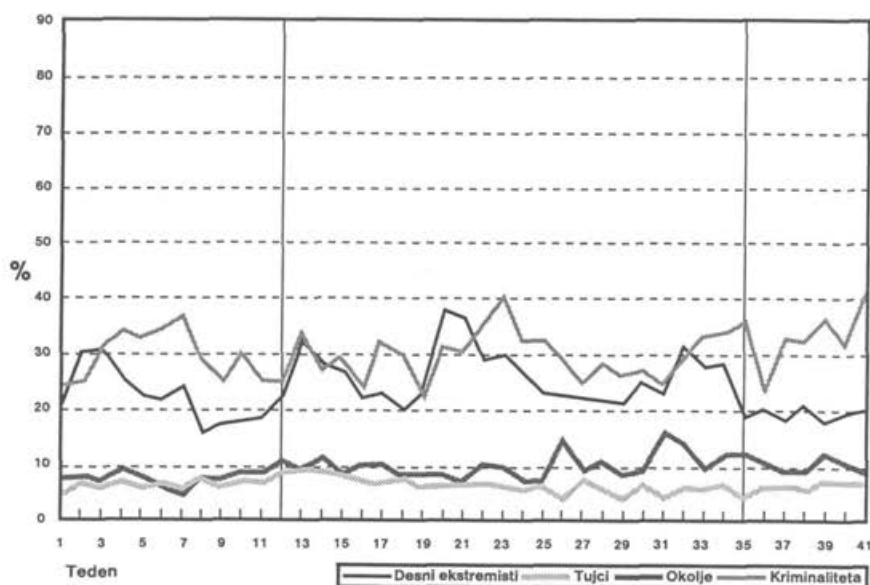
Slika 8.5 *Politična dejavnost v Vzhodni Nemčiji: socialno-ekonomski pokazatelji ter politiki in stranke*

Slika 8.6 *Politična dejavnost v Zahodni Nemčiji: vprašanja v zvezi s svobodo in avtoritarnostjo*

Slika 8.7 Politična dejavnost v Vzhodni Nemčiji: vprašanja v zvezi s svobodo in avtoritarnostjo

Javnost je registrirala te različne informacije: nasilne demonstracije, državljansko vojno med Kurdi in Turki ter politične razprave. Vprašanje o tem, kako naj bi ravnali s tujci, je še naprej vzbujalo pozornost pomembne manjšine ljudi na zahodu vse do volitev v Bundestag.

V tem drugem obdobju sta dve drugi vprašanji imeli korist od praznine, ki je nastala zaradi upada ekonomskih skrbi: to sta vprašanji okolja ter kriminalitete (sliki 8.6 ter 8.7). Poudarjanje teh dveh problemov so spet spodbudili dogodki. Že v prvem obdobju je neka ekološka nesreča - neka ladja je v Severnem morju izgubila tovor strupov, ki so ogrožali nemško obalo - pokazala javnosti, da še vedno obstojajo ekološka tveganja. Po nekaj manjših razpravah v zvezi z okoljem se je glavna razprava osredotočila na način, kako zmanjšati poletno onesnaženost zraka s smogom. Po 25-tem tednu je nekaj dežel, kjer vlada SPD, sprejelo omejitve hitrosti, da bi se zmanjšal promet na avtocestah. Vladne stranke v Bonnu so nasprotovale tej politiki; trdile so, da omejitve hitrosti ne bodo pomagale pri zmanjševanju poletne onesnaženosti zraka. Ta razprava je v drugem obdobju na zahodu spodbudila naraščanje pozornosti v zvezi z vprašanji okolja, čeprav je zanimanje za ta vprašanja ostalo omejeno na vzhod.

Tudi vprašanja v zvezi s kriminaliteto so postala v drugem obdobju bolj pomembna. Objava zvezne statistike kriminalnih dejanj je vplivala zato, ker je Nemčija v devetdesetih letih doživljala zelo hitro rast stopnje kriminalnih dejanj. Posebne težave so imeli z zvezi z visoko stopnjo kriminalnih dejanj prebivalci dežel Vzhodne Nemčije. V vladnih strankah in v SPD so razgoreto razpravljali o

tem, kaj storiti v zvezi s kriminalnimi dejanji. Ni naključje, da so razprave o tem vprašanju dosegle svoj vrhunec približno v času evropskih parlamentarnih volitev v 24-tem tednu. V septembru so stranke soglašale, da bodo oblikovale zakon proti kriminaliteti in proti koncu tega obdobja se je pozornost v zvezi s temi vprašanji zmanjšala.

Na kratko, v drugem obdobju so razvoj dejavnosti v volilni kampanji usmerjali zunanji dogodki. Stranke so potem prevajale te dogodke v politične razprave. Na ta način so stranke oblikovale svojo dejavnost v javnosti.

Tretje obdobje: "vroča" kampanja

Med 35-tim ter 51-tim tednom, ko se je zanimanje za kampanjo povečalo, so stranke okrepile svoja prizadevanja, da bi volilcem sporočile svoje poglede. Že prej smo omenili, da je v letu 1994 naraščal interes javnosti in medijev za volilno kampanjo in za volitve.

Seznam pomembnih vprašanj se je v tretjem obdobju nekoliko spremenil. Na zahodu in vzhodu se je povečal pomen socialne politike, tako da je bil njen rang višji kot pri vprašanjih v zvezi s sovražnostjo do tujcev ter desničarskimi skrajneži. Vzrok za to so bila politična gesla, ki so jih v javnost pošiljale stranke ter drugi akterji. Potem ko je CDU/CSU našla skupen korak s SPD glede preferenc volilcev, je SPD skušala mobilizirati podporo volilcev s pomočjo svojih klasičnih izhodišč; skupine za socialni pritisk so okrepile to sporočilo z objavo statističnih podatkov o nacionalnih nivojih revščine. Kot odgovor na to so kuloarski politiki tržne ekonomije zahtevali zmanjšanje socialnih programov. CDU/CSU je naznanila svoj namen zmanjševanja socialnih programov v naslednjem zakonodajnem obdobju; SPD ter sindikati so odgovorili z ostro kritiko vlade. Poleg tega so bila del te razprave tudi vprašanja v zvezi s socialno politiko, ki so se dotikala interesov srednjega razreda. Na primer, stranke so imele različna mnenja o družinski politiki: CDU/CSU je podpirala preferencialno obravnavo davkov, medtem ko je SPD obljubljala, da bo povečala izdatke za družine.

Na koncu je SPD uspelo, da je vprašanje nazaposlenosti ostalo v mislih zahodnih in vzhodnih volilcev. Povečana pozornost do tega vprašanja v obeh regijah med 34-tim tednom ter tednom volitev je pomenila mobilizacijski učinek Socialnih demokratov.

Pomembna vprašanja in glasovanje

Če volilci definirajo nacionalni problem na nek poseben način, bi morali tudi povedati, katera od strank je najbolj kompetentna, da se ubada s tem problemom. Pogledi volilcev na dobre in slabe strani strank pri sedmih federalnih volitvah (od leta 1969 do 1990) nam kažejo trden rezultat: CDU/CSU percipirajo kot stranko, ki zna najbolje obravnavati gospodarske probleme (Klingemann, 1990).

Leta 1994 smo želeli testirati te ideje in smo zato postavili naslednja vprašanja: kako so volilci percipirali politično delovanje en teden pred volitvami Bundestaga in kako so te njihove percepcije vplivale na volilne preference? Da bi lahko odgovorili na ta vprašanja, smo merili izstopanje vprašanj z vprašanjem o problemih, ki so za nacijo najbolj pomembni. Da bi dobili informacije o volilnih odločitvah ter o razlogih, ki stoje za njimi, smo vprašali, "katero od vprašanj, kateri problem je ali bo najmočneje vplival na vašo volilno odločitev?"

Prvi dve koloni v tabeli 8.1 prikazujeta izstopanje različnih vprašanj v zadnjem tednu volilne kampanje ter odstotek volilcev, ki so izjavili, da bo neko vprašanje vplivalo na njihovo volilno odločitev. Tabela osvetljuje pomembnost socialno-ekonomskih konfliktov: nezaposlenost (73,1 odstotka), gospodarstvo (16,8 odstotka), socialna politika (39,1 odstotka) so najbolj izstopali. Poleg tega je več kot petina ljudi iz raziskave povedala, da vsako od teh vprašanj vpliva na njihovo volilno odločitev. Ta vprašanja predstavljajo dolgoročne komponente strankarskih programov ter stereotipov volilcev. Pomembnost teh socialno-ekonomskih konfliktov nas ne preseneča zaradi ekonomske recesije v zgodnjih devetdesetih letih ter občutja globoke krize na začetku leta 1994, ki smo jo opisali v tem poglavju.

Kolona čisto na desni v tabeli 8.1 prikazuje strankarske preference posameznikov, ki jih zanima vsako od teh posebnih vprašanj. Leta 1994 je CDU/CSU koristilo, da so ljudje percipirali njeno kompetentnost glede ekonomskih zadev (glej tudi poglavje 10). Na primer, med tistimi, ki so imenovali gospodarstvo kot pomemben problem, so volilci dali prednost CDU/CSU (44 odstotkov) pred SPD (29,8 odstotkov). SPD pa je pobrala sadove svoje percipirane kompetentnosti glede socialne politike ter nezaposlenosti.⁵ Jasno se vidi tudi politične probleme FDP, ki ni imela nobenih posebnih področij kompetentnosti.

Druga, manj izstopajoča skupina vprašanj vsebuje postmaterialistične (ali: svobodoljubne proti avtoritarnosti) vrednote v zvezi z izboljšano kvaliteto življenja (zaščita okolja) ter opozicijo grožnjam manjšinam (borba proti desnemu radikalizmu). V nasprotju s tem je podpiranje zakona in reda in občutje, da so ljudje ogroženi zaradi tujcev. Niso nepomembna tudi tista vprašanja, ki se so razvrstila okrog postmaterialističnih vrednot. Okolje, na primer, ki je prototipsko vprašanje postmaterialistov, volilci percipirajo kot vprašanje, za katerega je kompetentna stranka Zelenih. Tabela nam kaže, da so tisti, ki so si leta 1994 želeli zaščito okolja, v veliko večji meri (60 odstotkov) podpirali Aliance 90 ter Zelene.

---

⁵ Norpoth in Roth sta napisala, da volitve leta 1994 pomenijo uganko, v kolikor je nezaposlenost, kot najbolj izstopajoč problem, bila za SPO naravno vprašanje. Vendar pa te percepcije kompetentnosti niso bistveno koristile SPD.

Tabela 8.1 Vprašanja (problemi) ter razlogi glasovanja pred federalnimi volitvami

Tip vprašanja	Poudarki pri odločitvi o vprašanih	Glavni razlog glasovanja	Stranka, izbrana zaradi tega razloga
Gospodarstvo	16,8	21,4	CDU/CSU 44,0 SPD 29,8
Nezaposlenost	73,1	29,1	SPD 51,0 CDU/CSU 33,9
Socialna politika	39,1	21,3	SPD 64,0 CDU/CSU 17,8
Okolje	13,3	7,5	A90/Zeleni 60,0 SPD 26,0
Sovraštvo do tujcev, desni ekstremizem	29,9	4,4	SPD 36,7 A90/Zeleni 33,3
Kriminaliteta	23,4	3,1	(SPD 47,8) (CDU/CSU 43,5)
Tujci	13,8	2,6	(CDU/SU 44,4) (SPD 72,8)
(N)	(2423)	(876)	

Vir: Wahlstudie 1994; respondenti so bili anketirani en teden pred volitvami.

Opomba: Pri naštevanju pomembnih vprašanj je bilo možnih več odgovorov, ki so pomenili razlog, da se je respondent odločil za svoj način glasovanja. Oklepaji pomenijo, da je bila osnova za izračunavanje manjša kot 30 respondentov.

Zaključki

Na začetku poglavja smo ugotovili, da je za razumevanje dinamike volilne kampanje treba raziskati stran ponudbe strank, ki nudijo programske rešitve problemov naroda, ter stran povpraševanja pri volilcih, ki določajo pomembne probleme. Volilci, ki sledijo racionalnemu pretehtavanju, podpirajo tisto stranko, ki jo percipirajo kot najbolj kompetentno za večino pomembnih vprašanj danega področja. Take percepcije v toku časa ne ostanejo nespremenljive. Seveda obstajajo tudi precej stabilni programski profili strank. Volilci imajo stereotipne ideje o tem, katera stranka zna najbolj obravnavati določena vprašanja. CDU/CSU percipirajo kot stranko, ki zna najbolj obravnavati ekonomske probleme; SPD "si

lasti" vprašanja v zvezi s socialno politiko; Alliance 90 ter Zeleni pa "si lastijo" vprašanja v zvezi z okoljem.

V volilnih letih obstajajo pri percipiranju pomembnih vprašanj določeni elementi, ki so močno odvisni od časa ter oblikujejo dinamiko volilne kampanje. Tudi leta 1994 je bilo tako. Prvič velja, da so se pomembni problemi spreminjali z dogodki ter medijskim spremljanjem, odvisni pa so bili tudi od problemov, o katerih so razpravljali politiki ter eksperti. Po prvih treh mesecih je javnost pričakovala, da se bo gospodarska situacija izboljšala. Podobno so stranke in vlada rešili glavni socialni problem (Pflegeversicherung, zagotovitev nege starim in bolnim). Zato se je zmanjšala pripravljenost javnosti, da bi kritizirala stare stranke. Zaradi teh sprememb so tudi druga vprašanja dobila možnost, da so v večji meri zbudila pozornost ljudi. Vprašanja v zvezi s svobodo kot na primer zaščita okolja, pa tudi nasprotna vprašanja v zvezi z zakonom in redom, so postala pomembnejša. Drugič, strankam je v različni meri uspelo ponovno oživiti svoje tradionalne slike. Volilce so v največji meri zanimala vprašanja v zvezi z gospodarskimi in socialnimi vprašanji "kruha in masla". CDU/CSU je uspelo prepričati naraščajoče število volilcev, da je sposobna prispevati k ekonomski ozdravitvi. CDU/CSU je uspešno komunicirala z volilci v vlogi stranke s programskimi sporočili, pa tudi v vlogi glavnega vladnega akterja. V zadnjih tednih volilne kampanje je SPD vplivala na politične poglede volilcev tako, da je oživila svoja tradicionalna vprašanja socialne demokracije. Odločitev Sharpinga, kandidata SPD za kanclerja, da bo vpeljal "trojko", je bila plodna, toda nadomestila je le prejšnje strankine izgube. Na koncu volilne kampanje je SPD ostala tam, kjer je bila na začetku volilnega leta.

Alliance 90 ter Zelenim je koristilo medijsko obravnavanje vprašanj v zvezi z okoljem ter njegov mobilizacijski učinek na volilce. Ta vprašanja so motivirala mnoge volilce, da so podprli Zelene. FDP pa ni imela nekega posebnega področja lastnih vprašanj. Na zveznem nivoju je preživela zato, ker so privrženci CDU/CSU "racionalno" izračunali, da je podpora FDP nujna, če želijo ohraniti vladno koalicijo.

Tretjič, leta 1994 je bilo dvajset volitev. To je bila posebna značilnost supervolilnega leta (Superwahljahr). Te volitve so povečale pozornost javnosti do politike ter dale volilcem mnogo priložnosti, da so lahko opazovali sami sebe, pa tudi politične akterje. Pri dveh od teh volitev lahko rečemo, da so imele posebno vlogo. Rezultate volitev na Spodnjem Saškem v marcu so interpretirali kot indikator, da se je končala delegitimizacija starih strank. Na simbolično pomembnih volitvah zveznega predsednika v maju se je CDU/CSU pokazala kot močna stranka, SPD pa je bila poraženka. Oboje volitve je spremljal val mobilizacije. V tistih tednih je bistveno narasel odstotek ljudi, ki so vedeli, katero stranko bodo podprli.

Končno velja, da smo se v naši analizi osredotočili v glavnem na celo Nemčijo ter zanemarili nekatere pomembne posebnosti Vzhodne Nemčije. Na primer, včlanjenost v stranke je bila (in je še) dosti manjša v Vzhodni kot v Zahodni Nemčiji. To smo prikazali z višjim odstotkom Vzhodnih Nemcev, ki niso mogli povedati, katero stranko bi podprli (slika 8.1). Poleg tega se je postkomunistična

PDS pojavila kot relativno močna regionalna stranka v vzhodnem delu Nemčije. PDS si je pridobila svoje volilce v glavnem med privrženci prejšnje SED (glej poglavje 6). To pridobivanje volilcev je bilo olajšano zaradi radikalnih gospodarskih in socialnih sprememb v Vzhodni Nemčiji ter zaradi zanimanja javnosti, ki je spremljalo te spremembe.⁶

Gledano v celoti pa nismo prikazali regionalnih razlik, saj so Vzhodni in Zahodni Nemci na splošno na podoben način reagirali na politične dogodke ter na inpute političnih akterjev. Kljub močno nasprotnim socializacijskim izkušnjam so pričele izginjati politične razlike med Vzhodom in Zahodom.

Iz angleščine prevedel Sergio Švara

LITERATURA

- Brettschneider, Frank. 1992. "Der taktische und rationale Wähler", Politische Vierteljahresschrift 33, 55-72.
- Kaase, Max, and Hans-Dieter Klingemann. 1994. "The Cumbersome Way to Partisan Orientations in a New Democracy," v: M. Kent Jennings and Thomas Mann, eds. Elections at Home and Abroad. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Klingemann, Hans-Dieter. 1983. "Die Einstellung zur SPD und CDU&CSU 1969-80", in Max Kaase and Hans-Dieter Klingemann, eds. Wahlen und politisches System. Opladen, West-deutscher Verlag.
- Klingemann, Hans-Dieter. 1986. "Der vorsichtig abwagende Wähler: Einstellungen zu den politischen Parteien und Wahlabsicht: Eine Analyse anlässlich der Bundestagswahl 1983", v: Hans-Dieter Klingemann and Max Kaase, eds. Wahlen und politischer Prozess: Analysen aus Anlass der Bundestagswahl 1983. Opladen West-deutscher Verlag.
- Klingemann, Hans-Dieter, Richard Hofferbert, and Ian Budge. 1994. Parties, Policy and Democracy. Boulder: Westview Press.
- Klingemann, Hans-Dieter and Franz Urban Pappi. 1970. "Die Wählerbewegungen bei der Bundestagswahl 1969," Politische Vierteljahresschrift 11:111-38.
- Klingemann, Hans-Dieter and Martin Wattenberg. 1972. "Decaying Versus Developing Party Systems: A Comparison of Party Images in the United States and West Germany," British Journal of Political Science 22:131-49.
- Popkin, Samuel, 1991. The Reasoning Voter. Chicago. University of Chicago Press.

⁶ Nismo razpravljali o tem, ali je kampanja CDU/CSU proti "levi fronti" pomagala PDS, da je mobilizirala svoje privržence. V 6 naših podatkih obstoja določena evidenca, da se je to zgodilo. V prvih tednih kampanje "leve fronte" je zelo malo narasel odstotek vzhodnih Nemcev, ki so rekli, da čutijo nekaj takega kot "mentalni zid" med Vzhodom in Zahodom.

*Sergej FLERE***Dileme sociologije prava**

Aleksander Molnar

Društvo I pravo. Istorija klasičnih socioloških pravnih teorija. I. in II. zvezek

Visio mundi Academic Press, str. 621, Novi Sad 1994

Sociologija prava nikakor ne sodi med najbolj uveljavljene in izpostavljene panoge v sociološkem korpusu danes že razčlenjenega sistema disciplin. Marsikdo bi se lahko ob Molnarjevi knjigi vprašal, če ne gre le za še en poskus sociološke osvetlitve pojavov, ki imajo dokaj malo sociološko relevantnih vidikov. Na 621 straneh gosto tiskanega besedila Molnar dokazuje, da to ne drži. Pravo in družba imata veliko skupnega, pravo je bistveni in nezamenljivi instrument urejanja družbenega življenja. Tega sicer ne bi bilo težko dokazovati. Tisto, kar je manj očitno, je, da ima sociologija prava dolgo in bogato zgodovino. Molnar je zbral prispevke s tega področja in jih kritično sistematiziral in ovrednotil.

Obdelal je obdobje, ki predhodnik tistemu, ki ga imenujejo sociologija (N. Luhmann, ki se tudi ukvarja s sociologijo prava, denimo, ni obdelan). Kot je v podnaslovu natančno pojasnjeno, gre za "zgodovino" in kot je v uvodu povedano, gre za prikaz procesa "oblikovanja sociologije prava" kot znanstvene discipline.

Molnar že na začetku utemeljuje paralelizem med pravom in družbo s sicer sporno, vendar drzno trditvijo, da se konstrukcija družbe vrši že od antike naprej na podlagi pojma družabništva, partnerstva (koinonía/societas), ki se dvigne na raven države (polis/civitas). Ta se v začetku identificira, kasneje pa zoperstavi meščanski družbi (koinonía politike/societas civilis). V uporabi je tista pravna podmena, ki ustreza principu integracije, na katerega pristajamo: princip sodelovanja predpostavlja izvirno pogodbeno družabništvo (ki ne postane samostojna pravna oseba). Princip gospodstva pa vedno pelje k instituciji (ki tudi ima svoje korenine v societas, s časom pa se izloči v corpus, universitas in še kasneje v

institutio): pripadniki slednjega so pod gospodstvom upravnega aparata, ki predstavlja celoto institucije kot nove entitete, ki je ni moč zreducirati na skupek članov le-te." (20. str.)

Na začetku se Molnar spopade tudi z vprašanjem nastanka prava. Pravzaprav govori o "pravnem najstvu". Do pravnega najstva pride s pojavitvijo družbeno nevarnih početij, ki jih storilci prikazujejo kot "ideološko" upravičene. Gre za razmere, kjer je amalgam božjih in naravnih zakonov izničen, človekova zavest pa se še ne zaveda, da se je možno do vsebin duha vesti kot do slehernih objektov narave. Gre torej za začetek oblikovanja interesne zoperstavljenosti in instrumentalnega razuma v družbi (str. 26). Po njegovem se pravna norma v teh razmerah nikakor ne oblikuje kot izraz družbenega konsenza vseh zainteresiranih strani. Do nje pride, "ko določen partikularni subjekt v družbi dožene možnosti, ki izhajajo iz nominalizma in formalizma... možnost, da so norme merodajni kriterij tistega, kar je in kar ni dovoljeno, pa tudi sredstvo, da ta kriterij postane instrument promocije lastnega interesa." (str.26)

Na začetku knjige Molnar tudi s širokim zgodovinsko-primerjalnim vpogledom definira pogoje oblikovanja sociologije prava kot znanstvene discipline med sredino XIX. in sredino XX. stoletja: industrializacija, ki prispeva k oblikovanju sociološkega pozitivizma (npr. A. Comte), 2. zapozneno narodnostno prebujanje v Nemčiji in z njim povezana zgodovinsko-pravna teorija (Savigny, Ihering), 3. kolonializem in krepitev družbenih skupin v razmerju do države, kar prispeva k oblikovanju pravno-pluralistične teorije in raziskovanju sistemov "primitivnega" prava (Tylor), 4. krepitev samostojnosti sodišč v pravnem življenju, kar prispeva k oblikovanju teorije sodnega prava, 5. pojav socialnega prava kot nove pravne veje, kar prispeva k oblikovanju teorije socialnega prava (G. Gurvitch), 6. razvoj državne intervencije oz. etatizma, kar prispeva k oblikovanju pravnega pozitivizma (H. Kelsen) in 7. procesi (i)racionalizacije družbe, iz česar izhaja nasprotovanje vseomogočnosti pravne logike (J. Frank in skandinavski realizem) (str. 31).

Na koncu študije Molnar še bolj strne temeljne dileme sociologije prava v času oblikovanja te discipline. Gre predvsem za dilemo med sociološkim pozitivizmom, kjer družba popolnoma absorbira pravno normo (kar se kaže tudi v teoriji G. Gurvticha) in pravnim pozitivizmom, kjer se pravo kot sistem racionalizirajočih norm zoperstavlja družbi (H. Kelsen, M. Weber, str. 553-4). Avtorjev sklep je, da je podmena obstoja prava v razmerah, kjer le-to ni niti popolnoma učinkovito (potem ne bi bilo najstva, ker bi obstajala gotovost dejstva) niti popolna neučinkovitost (v tem primeru bi najstvo ostalo brez smisla, ker bi bilo popolnoma neuresničljivo). Gre za omejeno in negotovo učinkovitost. "Pravno najstvo predpostavlja tak kontekst družbe, kjer noben družbeni subjekt, ki ustvarja pravo, nima dovolj moči, da bi tudi zagotovil izvajanje le-tega tako kot ustreza njegovim interesom." (str. 555).

V okviru takšnih predpostavk je Molnarjeva obravnava pravne sociološke teorije do avtorjev precej neprizanesljiva. Nekoliko preseneča fundamentum divisionis, podlaga za razvrstitev teorij. Avtor, ki mu nikakor ne manjka teoretičnih ambicij in domišljije, se je opredelil za elementaren kriterij nacionalnih tradicij. Avtorje razvršča po državah: 1. Francija (Durkheim in njegova "šola"), teorija družbenega prava; 2. Rusija/ZSSR (S. Pachman, L. Petražicki, P. Stučka, E. Pašukanis, vpliv funkcionalizma v obdobju real-socializma); 3. Anglija (H. Spencer, H.S. Maine in dr.); 4. ZDA (W.G. Sumner, O.W. Holmes, R.Pound, pravni realizem, N. Timasheff, P. Sorokin, T. Parsons); 5. Skandinavija (K. Olivercrona, Th. Geiger); 6. Nemčija in Avstrija (zgodovinskopravna šola, K. Marx, F. Toennies, L. Gumplowicz, teorija svobodnega prava H. Kantorowicza in E. Ehrlicha, historična sociologija prava H. Kelsna in M. Webra, nacistična teorija prava F. Jerusalema in C. Schmitta, marksistične razlike); 7. oblikovanje sociologije prava v drugih evropskih državah. Kot dodatek Molnar obravnava tudi "poskuse oblikovanja sociologije prava v (nekdanji) Jugoslaviji". Kot je znano, je sociologija doživela v jugoslovanskih deželah v času realsocializma, čeprav pod različnimi pritiski in omejitvami, precejšen razvoj, vendar ob popolni

odsotnosti sociologije prava, kot meni Molnar. To sociologistično razlaga s pomanjkanjem spoštovanja bistva prava v bivši Jugoslaviji.

Pregled pravnosocioloških teorij A. Molnarja je skorajda monumentalen. Delo je pomembno tako za sociologe kot za pravnike in politologe. Kljub temu mu lahko očitamo preveč kritične domišljije in premalo informativnosti. To ne pomeni, da so njegove kritike iz trte izvite. Denimo trditev, da pri Durkheimu ni bistvenega razlikovanja med retributivnim in restitutivnim pravom, marveč verski izvor prava "(taboo kot protoforma prava", str. 93), je plod poglobljenega vpogleda. Vendar pa bi bila argumentacija lahko bolj podprta s citati, mnenji drugih avtorjev itd. (razen obravnave Webra, ki ji tega ne moremo očitati). Toda tedaj bi imeli opravka z enciklopedijo sociologije prava.

Alenka KRAŠOVEC

Proučevanje parlamentov

Marjan Brezovšek (ur.)

Slovenski parlament - izkušnje in perspektive

Slovensko politološko društvo, Ljubljana, 392 strani

Pričujoči zbornik je še tretji po vrsti, ki je bil v zadnjih petih letih izdan na temo parlamenta in parlamentarizma v Sloveniji. Leta 1991 je Slovensko politološko društvo izdalo zbornik referatov s politoloških dnevov, dve leti kasneje pa je Center za politološke raziskave objavil zbornik z izsledki raziskovanja parlamenta in parlamentarizma. Tudi ta podatek kaže na potrebo po sprotnem spremljanju parlamentov, kot je v uvodu zapisal Marjan Brezovšek, ki se jih je dolgo časa opisovalo kot stabilne institucije z urejenimi, zakonitimi in predvidljivimi načini delovanja. Na začetku 90. let pa se je vedno bolj začelo kazati dejstvo, da so parlamenti sestavljeni tudi iz dinamične komponente, ki omogoča odzivanje na spremembe v političnem okolju. Dinamična komponenta prevladuje predvsem na področju novih de-

demokracij Srednje in Vzhodne Evrope, medtem ko je v starih demokracijah manj izrazita. Vsekakor pa tudi med državami znotraj ene in druge skupine obstajajo razlike, pogojene z zgodovinskimi in kulturnimi okoliščinami. Tako je bila osnovna ambicija kar 23 avtorjev prispevkov obravnava domačega parlamenta kot osrednjega organa predstavniške demokracije, ki je tudi v funkciji demokratizacije družbe. Pomemben pa je tudi vidik primerjave z ostalimi parlamenti, predvsem iz Srednje in Vzhodne Evrope.

Z Državnim svetom (DS) se ukvarjata dva avtorja, in sicer *Ivan Kristan*, ki je pisal o aspektih (nepopolne) dvodomnosti slovenskega parlamenta. Drugi, *Igor Lukšič*, pa se je ukvarjal z zgodovinskim prikazom razprav o eno- ali dvodomnosti parlamenta, ki so se začele konec 80. let, analizo strukture DS ter nekaterimi problemi v zvezi s tem. Prikazal pa je tudi dejavnike, ki so po njegovem mnenju vplivali na uvedbo DS: močna tradicija v zastopanju funkcionalnih interesov na Slovenskem, podprta z mednarodnimi izkušnjami, tradicija trozborne skupščine v socialistični Sloveniji in vzor senata Svobodne države Bavarske.

Ciril Ribičič je v obdobju 1966-1990 opazil kar nekaj elementov parlamentarizma (predlog o glasovanju o zaupnici, akcija 25 poslancev...), ki jih je podrobneje obdelal v prvem delu svojega prispevka. Za obdobje 1991-1996 je nanizal različne dileme pri oblikovanju nove ustave in bil kritičen do nedelovanja trozborne skupščine ter prevelike hitrosti sprejemanja zakonov v Državnem zboru (DZ). Na koncu prispevka pa je predlagal konkretne spremembe, ki bi omogočile uspešnejše delovanje DZ v prihodnosti.

S problematiko pomanjkanja strokovne podpore (analiz in predlogov) v zakonodajnem postopku, ki je posledica sistemskih ovir in pomanjkanja finančnih sredstev ter tudi neizkoriščenosti obstoječih možnosti podpore, se je ukvarjal *Bogdan Biščak*.

O vlogi in funkciji delovnih teles v zborniku piše *Drago Zajc*, ki s primerjalno študijo med parlamenti Srednje in Vzhodne Evrope ter starih demokracij ugotavlja, da DZ izstopa po številu delovnih teles glede na velikost parlamenta in obremenitev poslan-

cev, saj je en poslanec DZ član kar 3,7 delovnih teles. Ta preobremenitev pa ima tudi nekaj negativnih posledic: nepoglobljanje v zadeve, ki jih delovna telesa obravnavajo, nesklepčnost, nemotiviranost in neinicativnost poslancev.

Empirične podatke o zaupanju v parlamente je predstavil *Niko Toš*, ki jih lahko strnemo z zaključkom, da je zaupanje v DZ zelo nizko.

Albin Iglčar piše o razmerjih med zakonodajno in ustavodajno oblastjo, ki jo posebljata (v večini primerov) parlament in ustavno sodišče. Zanjega nekateri smatrajo za četrto vejo oblasti, ker v imenu prava nastopa kot nekakšna "nadoblast", ki pa mora pravilno krmariti v razmejevanju čistih pravnih od političnih odločitev, kar po avtorjevem mnenju Ustavnemu sodišču Slovenije v primeru nove lokalne samouprave ni popolnoma uspelo.

Analizo vloge parlamentov v državah tranzicije v Srednji in Vzhodni Evropi je pripravil *Mitja Žagar*, v kateri ugotovi, da so bili parlamenti v državah tranzicije pomemben dejavnik politične preobrazbe in demokratizacije, čeprav se vloga in položaj parlamenta od države do države razlikujeta in v času spreminjata.

Z razmerjem med predsednikom republike in DZ se ukvarja *Miha Ribarič*, ki je to razmerje preučeval skozi tri vidike: skozi volitve, status in funkcije predsednika republike.

Marjan Brezovšek piše o funkcijah in oblikah parlamentarnega nadzora nad vlado, ki ni samo nek specifičen in statičen problem, ampak pomeni tudi soočanje s spremenjenimi razmerami, strukturami in težnjami družbe in se je skozi zgodovino kazalo na različne načine. Nadzor nad delovanjem vlade je prav gotovo ena najpomembnejših dejavnosti opozicije, ki lahko do izraza pride predvsem ob glavnih oblikah parlamentarnega nadzora: glasovanju o (ne)zaupnici, nadzoru nad javno porabo, soadministriranju z vlado na nekaterih področjih, splošni parlamentarni razpravi, interpelacijah in vprašanih poslancev, obravnavah in preiskavah odborov in komisij, delovanju ombudsmana. Učinkovitost raznih oblik nadzora pa je odvisna

tudi od trenutnega razmerja med pozicijo in opozicijo.

S celotnim procesom nastajanja in sprejemanja proračuna, v katerega se DZ dejansko vključi relativno pozno, ter identifikacijo največjih proračunskih porabnikov za proračun 1996 (Ministrstvo za finance, Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve in Ministrstvo za šolstvo in šport so "požrli" kar 71,9% proračuna) se je spopadel *Bogomil Ferfila*.

Dimitrij Rupel v svojem prispevku obravnava nastop parlamentarne in strankarske demokracije od leta 1988 in v zadnjem času vedno močnejše razpoložanje, ki zanika in zavrača strankarstvo. Zgodovinske korenine odpora zoper demokracijo išče v korporativizmu, slogaštvu in inopartijskem sistemu, v novejšem času pa se odpor do demokracije povezuje z novo polarizacijo in politično razdelitvijo strank na stare in nove, parti-zanske in domobranske. Odnose med političnimi strankami v Sloveniji je preučeval tudi *Samo Kropivnik* ter razkril stabilni skupini strank. Prvo skupino sestavljajo SKD, SLS, SDSS, ZS in SPS SNS, drugo pa ZLSD, LDS, ZESS, DS, s pridržkom pa še SNS. Med strankami znotraj vsake skupine obstajajo pozitivne relacije, ki so močnejše v primeru prve skupine. Glede na opravljene meritve bi najbolj homogeno koalicijsko oblikovale SLS, SKD in SDSS.

Jernej Roušek je prispeval članek o razmerju med parlamenti in varuhi človekovih pravic tako v razvitih demokracijah kot tudi državah v tranziciji.

S politično aktualnima temama o volilnih sistemih in zakonodajnem referendumu ter DZ sta sodelovala *Milan Zver* (ki je nanizal prednosti večinskega sistema oz. ovrigel strahove pred njim) ter *Miro Cerar*, ki je poudaril, da so zakonodajni referendum urejale že prejšnje slovenske ustave, vendar ni bil nikoli izveden v praksi. V zadnjem času je zakonodajni referendum postal realna opcija, ki pa bo morala iti zaradi številnih problemov, ki so se pokazali v zadnjem času, še skozi dodatne spremembe, ki zadevajo tudi vlogo DZ na tem področju.

Na podprezentiranost žensk v parlamentih, še posebej v DZ, vpliva več dejavnikov: dejavniki okolja, politični in ekonom-

ski dejavniki, z vplivi katerih se je ukvarjala *Milica G. Antič*. Z analizo pa je podala tudi "portret" poslank v DZ: večinoma so bile izvoljene v mestnih središčih, večina jih ima visoko izobrazbo, prevladuje srednja generacija, prejšnja zaposlitev pa je bila v večini primerov s področja družbenih dejavnosti, sedaj pa so osredotočene na človekove pravice, področje ženske politike, sociale, zdravstva, šolstva, delovanje pravne države in lokalne samouprave.

V bloku o varnostno-obveščevalnih službah in parlamentu sta sodelovala *Andrej Anžič*, ki opredeljuje vsebino, cilje, bistvo in oblike parlamentarnega nadzora omenjenih služb in zaradi kritičnosti do obstoječe prakse političnega nadzora nad njimi predlaga nov koncept, ki naj bi izboljšal funkcionalno in organizacijsko raven nadzora, ter *Adam Purg*, ki najprej poda pregled normativnih aktov z omenjenega področja, ki jih je sprejel parlament (kar je prva vloga letega glede varnostno-obveščevalnih služb; druga je nadzor nad temi službami), s čimer je poskušal analizirati njegovo vlogo v obdobju 1990-1996. Drugi sklop zavzema predstavitev ključnih nerešenih vprašanj (delno podvajanje področij dela, usmerjanje dela, status SOVE), ki se nanašajo predvsem na SOVO, saj nadzor nad njo še ni celovito zakonsko urejen v nasprotju z obveščevalno-varnostno službo Ministrstva za obrambo.

Podrobnejšo analizo poslanskih vprašanj in pobud, naslovljenih na Ministrstvo za notranje zadeve, kot obliko parlamentarnega nadzora, je pripravil *Darko Anželj*.

O položaju dveh formalno socialdemokratskih strank (SDSS in ZLSD) v parlamentu, razmerju med poslanci strank in centralnima deloma strank ter postopku kandidiranja, ki lahko kažeta na večjo/manjšo notranjo demokratičnost, je pisala *Alenka Krašovec*.

Z možnostmi sodelovanja civilne družbe v zakonodajnem postopku parlamenta se je ukvarjala *Boža Vončina*, ki je s pomočjo poslovnikov DZ in DS prikazala določbe, ki tako sodelovanje omogočajo predvsem v delovnih telesih, vendar je, kot to ugotavlja avtorica, za to potrebna tudi pripravljenost in odprtost temeljnih nosilcev zakonodajnega postopka. Na koncu prispevka pa je

opisala konkreten primer sodelovanja organizacij civilne družbe v postopku sprejemanja Zakona o društvih. Konkretni primer delovanja organiziranih interesov v parlamentu je raziskala tudi *Nevenka Pacek* na primeru Zakona o omejevanju uporabe tobačnih izdelkov, kjer so se srečevali dobro organizirani interesi tobačnega lobija in društva nekadilcev, posebno vlogo pa je odigral DS, ki se ni strinjal z nekaterimi rešitvami v sprejetem zakonu.

Kot v uvodu poudarja urednik, naj bi zbornik prispeval k boljšemu razumevanju oblikovanja, obetov, omejitev, razvoja in izvajanja parlamentarnih političnih institucij. Kar mu je, zlasti na področju izkušenj, malo manj pa v perspektivah, s sodelovanjem avtorjev družboslovcev iz raziskovalnih sfer in strokovnjakov iz prakse, s splošnejšimi in zelo konkretnimi prispevki, ki so iz različnih perspektiv vzeli v pretres različne dimenzije parlamenta in parlamentarizma, tudi uspelo. Zato lahko v paleti prispevkov zagotovo tako politologi kot pravniki najdejo nekaj posebno zanimivega zase.

Andrej PINTER

S semiotiko nad teorijo družbe

Klaus Bruhn Jensen

The Social Semiotics of Mass Communication.

London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE. 1995. 228+viii strani.

Avtor knjige *The Social Semiotics of Mass Communication*, ki z zvenečim naslovom obeta precej zanimivega, je danski komunikolog, ki ga poznamo predvsem po periodičnih objavah; na primer po zanimivem sodelovanju z Erikom Rosengrenom (1990) - prevod njune razprave je izšel tudi v *TiP* (2/1996; 308-332) - in po nekaterih samostojnih objavah (Jensen 1988; 1990; 1991; 1994), medtem ko je Jensenova bibliografija samostojnih monografskih izdaj skromna. Pomembnejša je le knjiga, ki je nastala z uredniškim sodelovanjem med Jensenom in Nickom Jankowskim (1991).

Pri znani založbi SAGE izdano delo prinaša nekaj že objavljenih prispevkov ali vsaj idej, ki se v njih pojavljajo, dobra polovica pa je izvirnega teksta. Besedilo je razdeljeno na tri dele, ki med sabo niso neodvisni in vodijo v isto smer. Ker gre za besedila, ki se pojavljajo že vsaj pol ducata let, je razvidno, da je Jensenov raziskovalni razvoj značilno premočrten. Tudi sicer je njegovo pisanje dovolj prepoznavno in brez bistvenih idejnih diskontinuitet. Morda le njegovo prvo knjižno delo izpred desetih let, doktorska teza *Making Sense of the News*, ki je nastalo pred njegovim seznanjenjem z možnostmi semiotične teorije, nekako štrli iz te linije in v zadnjih objavah praktično ni referirano (denimo v knjigi *The Social Semiotics of Mass Communication* je omenjeno le nekajkrat v opombah).

Sodeč po Jensenovem opusu lahko ugotovim, da Jensenova odlikuje odličen pregled nad literaturo, ki se ne zaustavlja zgolj na komunikološki klasiki, ampak pronicljivo obvladuje tudi področja epistemologije, sociologije, filozofije, lingvistike, semiotike. Tako rešitve teoretskih problemov, ki jih obravnava, izvirajo iz širokega spektra različnih tradicij in raziskovalnih usmeritev, kar kaže na to, da se v knjigi obravnavane teme loteva holistično.

Kljub temu ali pa morda prav zato predstavlja Jensenovo delo precej naporno branje, in sicer predvsem zaradi izjemne idejne pestrosti ter heterogenosti področij, po katerih ideje in problemske rešitve posegajo; morda še bolj pa zaradi gostega prepletanja konceptov, ekonomičnosti (reduciranosti) argumentacije in telegrafskega niza temeljnih problemov, zaradi česar se besedilo vseskozi odvija v hitrem tempu in utrujajočem ritmu. Tako se zelo pogosto zgodi, da je jedro argumentacije skrito tudi v opombah, ki jih je treba iskati ob koncu glavnega besedila. O istem priča tudi racionalnost pri podajanju podkrepitev k izvedenim trditvam, saj so pogosto izbrane zgolj osrednje točke, pri katerih manjka podrobnejša razlaga. Precej umestitev idej drugih avtorjev na obravnavano problematiko pa je opravljenih kar skozi reference. Jensenovo pisanje zato predpostavlja zajetno količino predznanja, ki naj bi ga bralec obvladal pred

spopadanjem z njegovim tekstom, in tu ne gre le za družboslovno in humanistično klasiko, temveč praviloma za vsako področje, ki ga avtor obravnava (na primer: filozofija znanosti, medijske študije, filozofski pragmatizem, formalna logika, metodologija komunikoloških raziskav itd...). Takšen način predstavitve je pravzaprav nujna posledica ambiciozne epistemološke odločitve, ki jo je Jensen ubral: njegovo prizadevanje po holističnem, transparadigmatskem in integrativnem vpogledu, kompleksnem reševanju kompleksnih problemov in medsebojnem povezovanju idej v takšno pisanje naravnost sili, kajti v nasprotnem primeru bi se pred avtorjem in pa pred bralci pojavil zajeten 'špeh' (podobno kot recimo pri kakšnih Habermasovih ali Giddensovih delih), kar pa se zdi, da je kot oblika akademskega izražanja za večino bralnega občinstva že preživelo čas svoje popularnosti. Takšnih knjižnih mastodontov danes pač skoraj nihče več ni pripravljen brati, sodeč po sodobnih monografskih objavah pa je vse manj tudi takih, ki so jih pripravljene tiskati...

Resen problem pri takšni ekonomičnosti argumentacije se mi vendarle zdi stranski učinek: to je relativna slogovna okornost, ki lahko postane za knjigo celo nekoliko odbijajoča. Tako da se postavlja vprašanje, kaj je za čas, namenjen branju, pravzaprav varčnejše: obsežna argumentacija v stilu klasikov ali pa silna ekonomičnost kakor pri Jensenju.

Kljub temu pa je odlika Jensenove knjige, da odpira nekatera izjemno pomembna in aktualna vprašanja sodobnega družboslovja ter nakazuje smeri in vidike, s katerih je mogoče segati po odgovorih. Hkrati pa je tisto, kar predstavlja še dodatno odliko, dejstvo, ali natančneje, ugodna okoliščina, da knjiga nastopa v času treh ključnih paradigmatičnih lomov, za katere se zdi, da vplivajo na podobo sodobnih družboslovnih obravnav. Čeprav se Jensen tega ne loteva, se mi zdi, da za rešitev ali razumevanje katerih pričujoče delo ni nepomembno. In obratno; ne le, da je potrebno pri reševanju problemov, ki so nastali ob omenjenih lomih, upoštevati Jensenov prispevek - tudi Jensenove knjige ni mogoče natančno

razumeti, če se njene vsebine ne misli v tem širšem kontekstu.

Naj zato zgoščeno predstavim, v čem je odločilnost oziroma pomembnost teh paradigmatičnih lomov, ki jih, seveda, ni odkrila Jensenova knjiga, temveč se njegovo delo samo pojavlja v takšnih okoliščinah 'ob pravem trenutku na pravem mestu'. 1) Trenutno stanje sodobne semiotične teorije razkriva po eni strani globok razkol med frankofonsko in ameriško tradicijo, in po drugi tudi ne vplivno paradigmatično krizo, ki se kaže predvsem navznoter; nekoliko manj navzven. 2) Pojav paradigmatičnega 'post' predpono je odprl množico povečini temeljnih epistemoloških in konceptualnih problemov, ki pa jih te paradigmatične same znotraj svoje lastne postavitve, praviloma niso zmožne rešiti (glej npr Ritzer 1996). 3) Področje komunikoloških študij je pod pritiskom izredno širokega problemskega polja, v katerega se je spustilo v sodobnih obravnavah, kar že povzroča pregledovanja in rekonceptualizacije lastnih temeljev. (zgodnji primer je lahko kar Jensen & Jankowski 1990; ali pa Levy & Gurevitch 1994).

Jensen z ambicioznimi prijemi ponuja tri nastavke, ki jih je mogoče uporabiti kot potencialne rešitve teh lomov. 1) Kot prvo poskusi vzpostaviti semiotično tradicijo, skupaj z zakladnico njenih filozofskih in epistemoloških idej, kot način razumevanja teorije družbe. S semiotično teorijo takšnega ali podobnega poskusa pravzaprav ne poznamo; torej je Jensenova postavitve pravzaprav pionirska. Še posebej zato, ker ni indiferentna do semiotičnih korenin, ki jih je postavil utemeljitelj semiotike in pragmatične filozofije znanosti, Ch. S. Peirce, kar je značilno za sodobno dogajanje v tradiciji poznega ameriškega pragmatizma. 2) Zatem Jensen zavrne takoimenovane 'post' paradigmatične, še posebej ostro pa poststrukturalizem in dekonstruktivizem, kot slepe veje v družboslovno-humanistični tradiciji. 3) Predvsem s pomočjo povratka k logiki in Peirceovi intelektualni zapuščini Jensen povsem konkretno - tudi z lastnimi primeri kvalitativnih empiričnih raziskav - ponudi reševanje razkola med kvalitativno in kvantitativno raziskovalno tradicijo, pri čemer je

njegovo izhodišče poenotenje znanosti v zadnji instanci (znanstvena skupnost), ne pa v prvi (znanstvena metoda).

Poleg teh epistemološko-metodoloških rešitev je v Jensenovi knjigi tudi nekaj zanimivih teoretskih inovacij, kot na primer: ideja o dvojnosti kulture ("time-in & time-out culture"), ki se na eni strani naslanja na klasično dvojnost kulture kot procesa in kulture kot objekta, prisotne tudi v klasični antropološki literaturi in v nekaterih socioloških ter lingvističnih tradicijah, na drugi strani pa je tesno povezana z Giddensovim konceptom refleksivnosti, ki ga v bistvu nadgrajuje na njenem skrajnem robu, na mestu reprezentativnosti objektov kulture. Tu je še ideja o razčlenjenju televizijskega toka, ki ga je sicer vpeljal angleški klasik Raymond Williams. Jensen predlaga trojno strukturo tokov: tok gledalca, tok (televizijskega) kanala in super tok kot celoto možnosti izbire. Zelo zanimiva pa je tudi grafična predstavitev temeljnega semiotičnega procesa, semioze, in njegova podrobna elaboracija vzdolž premis Jensenove lastne postavitev. Tako dobijo mesto tudi kognitivni vidiki semiotičnih procesov, ki jih korpus sodobne semiotične teorije praviloma (neupravičeno) zanemarja.

Skupno mnenje o Jensenovi knjigi je zelo pozitivno. Čeprav lahko v bistvu relevantno oceno takšne sodbe prinese edino čas, vendarle ne gre mimo povsem konkretnih ugotovitev, da idejna inovativnost in aktualnost sicer ambicioznega Jensenovega posega na področje družboslovja nikakor ni nepomembna.

LITERATURA

- Jensen, Klaus Bruhn & Karl Erik Rosengren. 1990. *Five traditions in Search of the Audience*. European Journal of Communication, 5 (2-3).
- Jensen, Klaus Bruhn. & Nicholas W. Jankowski (ed.). 1991. *A Handbook of Qualitative Methodologies for Mass Communication Research*. London, New York: Routledge.
- Jensen, Klaus Bruhn. 1988. *News as social resource*; European Journal of Communication, 3(3).
- Jensen, Klaus Bruhn. 1990. *The politics of polysemy*: Television news, everyday consciousness and political action; Media, Culture & Society, 12(1).
- Jensen, Klaus Bruhn. 1991. *When is meaning?* V: J. Anderson (ed.). *Communication Yearbook*, Vol. 14. Newbury Park: SAGE.
- Jensen, Klaus Bruhn. 1994. *Reception as flow*: The "new television viewer" revisited; Cultural Studies, 8(2).
- Jensen, Klaus Bruhn. 1995. *The Social Semiotics of Mass Communication*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Jensen, Klaus Bruhn. Pred objavo. *The Empire's Last Stand*: Reply to Rosengren; European Journal of Communication; pred objavo.
- Ritzer. 1996. *Sociological Theory*. Ohio, McGraw-Hill.

Filip TUNJIĆ

Najmanj sedem desetletij nazaj ali ko se preteklost polašča sedanjosti

Anita L.P. Burdett (ed)

The Historical Boundaries between Bosnia, Croatia, Serbia: Documents and Maps 1815-1945

Archive Editions, an imprint of Archive International Group 1995

Proučevanje in še posebej razumevanje aktualnih problemov južnoslovenskega in balkanskega prostora je nemogoče brez obravnave njegove politično-ozemeljske zgodovine. To velja še toliko bolj za čas, ko so politični agitatorji in njihovi "intelektualci" postali glavni tolmači "stvarnosti" ter se je za resno proučevanje in razumevanje problema nujno potrebno obrniti k izvornim zgodovinskim virom. Pomembnost takega iskanja izhaja iz dejstva, da je južnoslovenski

prostor le spremenljivka v številnih formulah glavnih akterjev politično-ozemeljske distribucije v srednji, vzhodni, jugovzhodni Evropi ali Balkanu, kakor je že komu bolj po godu.

Delo je zbirka dokumentov in ne knjige, ki bi prinašala analizo problema. Naj si za boljše razumevanje pomagam z mislimi enega izmed najeminentnejših francoskih strokovnjakov na področju politične geografije in geopolitike v evropskem prostoru. Ko opazuje kompleksnost vprašanja ozemeljskih meja skozi dialektiko prostora in časa, M. Foucher zapiše, da so ozemeljske meje včasih popolnoma nerazumljiva dejstva, okrog katerih se pletejo težko razumljiva dogajanja. "Meje so vezane za čas, vtisnjen v prostor, ali še bolje, čase, vtisnjene v prostore ... meje so mesta spomina par excellence, zgodovinska križišča pa spodbujajo spomin, kljub temu, da je spomin narodov in nacij izrazito selektiven." Pri mejah je pomemben "odnos, ki ga imajo akterji - države, nacije, narodi in sosedje v skupnem prostoru ter njihova skupna zgodovina. Šele nato sledijo konkretna, pogosto boleča, stvarnost in predstava, percepcije in razprave o smeri - prostoru, ki bo spomnil na zgodovinske pravice in oživel stare zahteve praprebivalcev, kjer se vodijo nenehne in brezizhodne razprave in kjer manjka samo še vojna." Toda, kot pravi Foucher, "ta vojna ne bo pristala na izbiro med preteklostjo in sedanjostjo, celo ko bi bila dogledna stvarnost zelo oddaljena od nostalgicnih evokacij".

Politično-ozemeljska arhitektura Evrope, še posebej njenega srednjega ter vzhodnega in jugovzhodnega dela, je bila po drugi svetovni vojni za večino preprosto dejstvo in jo je malokdo videl le kot še eno med mnogimi karikaturami "rešitev" teritorialnih in drugih vprašanj v evropski zgodovini. Značilnosti ozemeljskih meja v naši bližnji in daljni okolici, še posebej administrativnih meja v federalnih državah, so se zavedali maloštevilni akademiki in politiki. Le-ti so "tu pa tam" znali opozoriti, da je politično-ozemeljska ureditev, še posebej vzhodne in jugovzhodne Evrope, večinoma rezultat urejanja evropskega varnostnega vprašanja v okviru nastajanja "nove svetovne ureditve" oziroma

v kontekstu konsenza sil in moči ob koncu 1. svetovne vojne in da le-ta ni imela svoje lastne geneze. Ozemeljsko suverena država ni mogla biti konsistentno nadomeščena z zasnovo nacionalne, suverene države, kot je to zahteval osnutek "nove svetovne ureditve". Problemi ozemeljskih meja so bili daleč vsaj toliko, v kolikor je bila politična geografija izrinjena in osramočena z nemško geopolitiko, čeprav zamenjana z zahodno, predvsem ameriško, nič manj nedolžno geostrategijo. V teh razmerah je bilo proučevanje teritorialnih meja, kolikor je še bilo aktualno po prvi svetovni vojni, po drugi "rešeno". Vprašanje je bilo le še predmet političnih oziroma geostrateških konotacij v bipolarno deljeni Evropi.

Če je bilo v nekem času primerno ugotoviti, da je v Evropi preteklo že več desetletij od zadnje glavne ozemeljske prilagoditve po drugi svetovni vojni in je Evropa danes verjetno celina z najmanj ozemeljskimi medvladnimi spori med vsemi kontinenti v svetu, so proti koncu stoletja problemi politično-ozemeljske distribucije in vzhodni in jugovzhodni Evropi preprosto izbruhnili.

Politično-ozemeljska distribucija in zgodovina južnoslovanskega in balkanskega prostora je oblikovana skozi večstoletne boje za ozemeljske, politične in/ali nacionalne identitete, je bil ta prostor ves čas vpet v komplekse rivalstev, interesov in zahtev imperijev, danes glavnih centrov svetovne diplomacije in moči, med katerimi je tudi Velika Britanija.

Težko bi mogli pritrditi avtorici, da je imela Velika Britanija, ki je bila (nesporno je to tudi danes) ena od velikih sil, najmanj neposrednih pooblastil glede ozemeljske distribucije v južnoslovanskem prostoru, njena vpletenost in pogledi na politično-ozemeljsko koncipiranje Jugovzhodne Evrope pa so da bili "nepriustranski in diplomatsko korektni". Toda ob takem izhodišču je zbirko dokumentov le možno oceniti kot zaželeno začetno gradivo za poglobljeno proučevanje problematike.

Zbirka je sestavljena iz dveh delov. Prvi del tvori 787 strani kopij pizem in korespondenc, ocen in stališč diplomatov in njihovih uradov vojnega in zunanjega ministrstva, poročil in zapisov ter opažanj o delu komisij

in predstavnikov vlad Otomanskega imperija, Rusije, Francije, Avstrije, Prusije/Nemčije in Velike Britanije, opisov nekaterih meja, posameznih načrtov, pogodb in sporazumov. Dokumenti so organizirani v desetih poglavjih, ki sledijo kronologiji dogajanj v 130. letih zgodovine.

V drugem svežnju navedeno tekstualno zbirko spremlja 24 pomembnih kart, ki jih je avtorica zbrala izmed 105. Čeprav shranjene v arhivu zunanjega ministrstva, so karte iz različnih virov - nekatere so vojaške (britansko vojno ministrstvo), nekatere pa so naredili francoski, nemški in avstrijski vojaški kartografi ter civilne institucije, del pa izvira iz evropskih akademskih institucij in uprav zunanjih ministrstev. Predstavljajo tako večšino urejanja kart, litografije in kartografskega prikazovanja kakor reflektirajo frontierje, meje notranje regionalne delitve, etnografske distribucije, vojaške strateške in topografske detajle, ki se jih brez takih virov ne zavedamo.

Avtorica navaja, da je zbirka namenjena spoznavanju evolucije regionalnih ozemeljskih meja v delu ozemlja bivše Jugoslavije - Bosne in Hercegovine, Hrvaške, Srbije in Črne Gore v daljšem obdobju dramatičnih sprememb, začenši z dunajskim kongresom 1815 do konca druge svetovne vojne. V šestdesetih letih 19. stoletja so si te države s številnimi upori in vstajami ter skozi mednarodne diplomatske sporazume postopno pridobivale neodvisnost izpod Otomanskega imperija, razen Bosne in Hercegovine, ki je imela nekoliko težjo pot. Toda avtorica poudarja, da pri formiranju zbirke ne gre za izčrpen in enovit kronološki pregled, temveč za ključne incidente in obdobja, kot so 1876-1878, 1908, 1918-1919, 1923-1931 in 1939-1941. V celotnem evolijskem poteku je bilo v ospredju vprašanje Bosne oziroma Bosne in Hercegovine.

Pri tem je že samo po sebi razumljivo, da nobenega problema preprosto ni bilo možno omejiti tako, da ne bi odmeval v širšem prostoru. Tako se problematika celotnega obdobja dotika tudi distribucije ozemeljskih meja med jugoslovanskimi ozemlji in ozemlji Bolgarije, Grčije, Albanije, Italije, Avstrije, Madžarske, Romunije ter

seveda imperialnih centrov, kot so Carigrad, Moskva, Berlin in drugi.

Politično-ozemeljsko in geopolitično oziroma geostrateško sedanost osrednjega južnoslovankega in balkanskega prostora lahko brez težav prepoznavamo v pisnih številnih diplomatskih predstavnikov mednarodnih forumov in posameznih držav, ki poskušajo definirati mejo med Črno Goro in Bosno (1856-1860), jo predefinirati pod pritiskom načrtov dunajske Porte (1869) za ločevanje Hercegovine od Bosne (1872), definirati dogodke, ki so predhodili Sanstefanskemu sporazumu (1878) in dokončno definirajo teritorialne meja Srbije (1879), preko nadaljnjih mednarodnih sporazumov in diplomatskih akcij, kot so berlinski kongres in njegove pogodbe (1878), ki je jasno pokazal željo evropskih sil po likvidaciji predhodnih odločitev, kar je rezultiralo z avstro-ogrsko okupacijo Bosne z britansko tajno podporo in drugih evropskih sil, vendar tudi z odobravanjem s strani posameznih delov prebivalstva Bosne kot nasprotovanje Srbiji in Rusiji oziroma prizadevanju pridobiti čim več propadajočega Otomanskega imperija, je Avstrija sredi 19. stoletja prvič zastavila "vprašanje muslimanske nacionalne identitete v Bosni in Sandžaku". Strateška pomembnost te poteze se je pokazala še na berlinskem kongresu (1878), ko je bila Bosna in Hercegovina dodeljena pod administrativno upravo prav Avstriji. Ratifikacija ozemeljske meje Črne gore, 1880, naraščajoče nezadovoljstvo vseh narodov na tem prostoru in predvsem v Bosni in Hercegovini, avstrijska dokončna okupacija Bosne in Hercegovine, 1908, zlom mladoturške revolucije ter strahovi pred zahtevami po ustavnih reformah so nadaljnja pomembnejša dejstva politično-ozemeljske distribucije tega prostora. Po mnenju avtorice zbirke Balkanska vojna 1912-1913 ni dolgoročno rešila ničesar, vendar je utrdila teritorialne cilje Srbije in tlakovala pot k združitvi Srbije in Črne gore. Vrsta pomembnih dogodkov je obeležila tudi nadaljnje obdobje do l. 1914 ter nadaljnje osamosvojitveno združevanje južnoslovanških narodov. Na voljo so tudi kopije številnih dokumentov, ki bistveno pomagajo razumeti procese, ki so peljali k nastajanju

skupne jugoslovanske države v l. 1918 ter tiste, ki so sledili do nacistične okupacije in zloma l. 1941.

Kot primer naj navedemo med drugo svetovno vojno nastal zaupni dokument raziskovalnega oddelka zunanjega ministrstva, ki je poskušal povezati zgodovino in probleme regije v luči morebitne uresničitve s strani AVNOJ-a 1943 zahtevane reunifikacije. Pod nazivom Balkanske države - Bosna in Hercegovina (1.06. 1944) - najdemo podrobno oceno meja, geografije, etnične distribucije in zgodovine ter sugerirane možne rešitve za konflikte interesov, vključujoč delitev Bosne in srbskega dela Hrvaške na plebiscitarnih temeljih ali restavraciji zgodovinskih delitev. V 5. točki je zapisano: "Do l. 1941 so skoraj vsi Srbi zahtevali združitve Bosne in Srbije. Hrvati so zahtevali ali celo Bosno (s Hrvaško) ali pa njeno razdelitev med Hrvaško in Srbijo. Samo Muslimani so si želeli avtonomijo Bosne. Deklaracija Partizanskega zbora v podporo avtonomiji Bosne je verjetno temeljila samo na priljubljenosti takih zahtev v tem času."

V 6. točki so navedene štiri možne rešitve vprašanja statusa Bosne in Hercegovine v novi Jugoslaviji. "Ne restavracija centralistične Jugoslavije, niti priključitev Bosne Srbiji ali Hrvaški ne bi prinesli mirne rešitve. Ponujajo se štiri alternativne rešitve znotraj federalno urejene Jugoslavije: (a) Avtonomija Bosne, ki je bila objavljena kot usmeritev Partizanskega narodnoosvobodilnega gibanja; (b) delitev na temeljih plebiscita, vendar bi to pripeljalo do zaostrelosti strasti in morda rezultiralo s pretiranimi geografskimi anomalijami; (c) restavracija delitve iz l. 1939, vendar bi bilo to zagotovo zavrženo s strani Srbov; (d) delitev na temelju geografske prikladnosti, s čimer se dodeli vzhodno Bosno Srbiji in zahodno Bosno Hrvaški, s prostovoljno izmenjavo prebivalstva. V kolikor se Srbija in Hrvaška postavita kot ločeni državi, se rešitev (d) zdi najbolj uporabna in bi jo morali zastopati zavezniki."

Najdemo tudi dokumente, pomembne za razumevanje in urejanje slovensko-italijanskih odnosov glede urejanja teritorialne meje ter definiranih interesov ob začetkih nastajanja skupne južnoslovanske države.

Prav tako najdemo originalne dokumente, ki odlikavajo razmere v nastali jugoslovanski državi, predvsem pa so zanimivi dokumenti, ki govorijo o notranjih razkolih in dolgotrajnem "hrvaškem problemu" ter "srbskem problemu".

Zbirka in današnja stvarnost v južnoslovanskem prostoru nam kažeta na številne podobnosti v interesih in postopkih ter veljavnost spremenljivke "priložnosti in pripravljenosti", tako zelo priljubljene pri ameriških raziskavah vojne in miru, mednarodnih odnosov, konfliktov, teritorialnih sprememb ter drugih korelacij v dialektiki prostora in časa, kjer sta teritorij in teritorialna distribucija konstantni kategoriji.

Jernej PIKALO

Socialni liberalizem

L. T. Hobhouse:

Liberalism and Other Writings

Edited by James Meadowcroft, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, str. xl+201

Malo je danes zbirk na knjižnem tržišču, ki bi nudile popoln pregled klasičnega dela posameznega pomembnega avtorja s področja zgodovine politične misli. Ni naključje, da sta se projekta urejanja tako zahtevne serije lotila dva priznana in uveljavljena pisca s področja zgodovine političnih idej, kot sta Quentin Skinner in Raymond Geuss. Lahko celo rečemo, da je to serija del, ki prinaša študentom in vsem tistim, ki jih zanima politična misel, zelo veliko. Cilj te zbirke je, po besedah urednikov, narediti študentom dostopne vse tekste iz zgodovine zahodne politične misli, od grških klasikov pa do zgodnjega dvajsetega stoletja. Knjige iz te serije so prirejene za študente, saj vsebuje vsaka uvodno študijo klasičnega dela s strani sodobnega avtorja, dodani so glavni podatki o življenju avtorja, njegove glavne ideje v strnjeni obliki ter napotilo, katere knjige se še ukvarjajo s tem avtorjem ali s to temo. Sledijo še biografski podatki o glavnih mislecih, katerih imena so objavljena v uvod-

nem besedilo. V nekaterih knjigah iz te serije (npr. v Hobbesovem Leviathanu) so ob strani originalnega besedila napisane tudi opombe, ki služijo kot nekakšno vodniki skozi težje tekste. Zadnje v knjigi, ki jo danes predstavljamo, sicer manjka, vendar to ji nikakor ne odvzame več kot odlične ocene, ki si jo lahko zasluži za tehnično izvedbo.

Leonard Thomas Hobhouse je verjetno najpomembnejši predstavnik "novega liberalizma" ki se je pojavil v Veliki Britaniji ob koncu devetnajstega stoletja. Zanj in za mislece takratnega časa je bil klasični liberalizem že preživela kategorija. Zdel se jim je naravnost naiven, saj niso verjeli v tezo, da bodo vse družbene bolezni odpravljene potem, ko se vlada ne bo več vmešavala v zadeve ljudi. Pač v skladu z liberalistično tezo, da je vsak človek svoj gospodar (atomiziran posameznik), ki deluje v skladu s svojimi moralnimi vrednotami, kamor institucije, kot je država nimajo vstopa (ločevanje zasebne in javne sfere je prav tako produkt liberalizma). Hobhouseova dela, ki jih je objavljala na začetku, se ukvarjajo predvsem s filozofskimi vprašanji individualizma in kolektivizma. Šele na začetku dvajsetega stoletja se je ponovno vrnil k liberalizmu, kjer je sebe vedno opredeljeval kot liberalnega socialista ali liberalca. Od tod tudi v njegovih delih vedno ponavljajoča se tema: Kako združiti dve veji, liberalizem in socializem, ki se na prvi pogled nikakor ne marata. Na eni strani je Hobhouse zagovarjal tezo, da samo praktično zavezništvo dveh naprednih sil lahko povzroči nasprotovanje silam reakcije, na drugi strani pa je trdil, da med cilji liberalizma in socializma obstaja neka vrsta privlačnosti. Kajti če govorimo o povsem doslednem liberalizmu, ta po Hobhouseovem mnenju pomeni še kar veliko mero socialnih ukrepov, socialne regulacije in vrsto drugih idej, ki jih ponavadi povezujemo s socializmom, medtem ko se zmerni socializem naslanja in napaja iz liberalnih idealov politične demokracije in individualne svobode.

Liberalizem je spis, ki mogoče niti ni najbolj znanstven od vseh Hobhouseovih del, je pa vsekakor najbolj zanimiv in izivajoč. Hobhouse nam, grobo rečeno, predstavi v knjigi dve stvari. Predstavi nam svojo inter-

pretacijo zgodovine liberalizma in proti koncu knjige svojo rekonstrukcijo liberalne politične doktrine. Ker je bil Hobhouse kolektivist v smislu, da je imel velike pomisleke glede klasične liberalne države, ki gleda na posameznika skozi prizmo individualizma, kar pomeni, da je ignorirala moralno povezavo med posameznikom in družbo ter postavljala zelo močne omejitve nad dejanji države, je zagovarjal tezo, da je liberalizem zgolj gibanje za osvoboditev, za odstranitev ovir in za odprtje kanalov za prosti pretok bistvenih aktivnosti. V drugem poglavju tako predstavi glavne elemente liberalizma (državljska svoboda, fiskalna svoboda, osebna svoboda, družbena svoboda, ekonomska svoboda, domačijska svoboda, lokalna, rasna in nacionalna svoboda, mednarodna svoboda, politična svoboda in ljudska suverenost), s katerimi naj bi se strinjali vsi liberali, čeprav med "starimi" in "novimi" liberali naredi razliko. To razliko rabi Hobhouse predvsem iz metodoloških razlogov, kajti če ta razlika ne bi obstajala, tudi ne bi bilo potrebe po reformulaciji liberalizma. Zato Hobhouse vztraja pri tezi, da so v času od "starih" liberalov (Benthama, Cobdena) stvari na ekonomskem, socialnem in političnem področju toliko spremenile, da ni več mogoče govoriti o istem tipu liberalizma, ki zato rabi nov teoretski aparat. Ta teoretski aparat pa je delo Thomasa Hobhousea. Predvsem, pravi avtor, se je spremenil značaj države. V časih Cobdena in Benthama je bila državna administracija neučinkovita, moč je bila osredinjena v rokah aristokracije, država pa je bila bolj podobna zasebni korporaciji. Zato ni pravzaprav prav nič čudno, če liberalci niso zaupali državi. Toda britanski državni aparat se je proti koncu devetnajstega stoletja že toliko preobrazil, da ni bilo za liberalce več razlogov, da ne bi zaupali državi. Hobhouse je govoril predvsem o premiku v dveh obdobjih liberalnega prizadevanja: prva faza si je prizadevala zgolj za zlom šablone tradicionalne družbe, drugo fazo pa označuje prizadevanje za družbeno rekonstrukcijo liberalizma v bolj socialno orientiranega. S tem v zvezi Hobhouse v nadaljnjih poglavjih spisa analizira liberalno teorijo vse od naravnega reda, kot so ga formulirali misleci

---

Locke, Rousseau in drugi, preko utilitarizma Bentham in Jamesa Mill do bolj uravnoteženih pogledov Millovega sina Johna Stuarda Mill. Hobhouse pri tem poudarja, "da so delne rešitve ustvarile pogoje za globlje spremembe" (str. 23), kar pomeni, da ko so odpadle vse slabosti liberalizma, smo prišli do novega, k socialnim reformam orientiranega liberalizma, ki naj bi pomenil nadgradnjo vseh prejšnjih liberalizmov.

Hobhouse v svojem delu naredi še nekaj inovacij, ki so pomembno zaznamovale razvoj socialnega liberalizma. Tako v jedro liberalizma ne postavi več svobode, kot je to storil v prvem delu analize klasičnega liberalizma, ampak je sedaj jedro harmonični princip. Ne gre več za atomiziranega posameznika, ki je sam svoje usode gospodar, ampak za posameznike, katerih življenje je harmonizirano v zaokroženo celoto na eni strani, na drugi pa te posamezne samouresničitve članov družbe težijo h kar največji harmonizaciji med sabo, ker prinaša prosperiteto družbe. Za Hobhousea nastopi prava harmonija v družbi šele, če imajo vsi posamezniki enake možnosti za razvoj in to

vpliva na nadaljni razvoj vseh ostalih. To potegne za sabo celo vrsto posledic. Tako odgovornost ni več samo stvar posameznika, kot pri klasičnih liberalih, ampak tudi stvar družbe. Če je dolžnost vsakega posameznika, da si priskrbi dovolj sredstev za preživetje, potem je naloga države da omogoči, da vsi državljani lahko dobijo službo, ki bo omogočala preživetje.

Knjigo, ki smo jo tukaj na kratko odkrili, je vredno toplo priporočiti, kajti razkriva marsikaj novega, izvirnega in nenazadnje uporabnega. Predvsem knjigo nadvse toplo priporočam vsem študentom in tistim, ki jih zanima liberalizem, ker nudi izviren pogled na celotno zadevo in skozi to optiko razkriva dejanske dobrine in pasti liberalizma. Še bolj pa jo priporočam vsem tistim vnetim zagovornikom liberalizma, ki so doslej v svojih študijah in izvajanjih prišli le do črke Z. Kajti za Z je še Ž, vmes pa še cela paleta socialno-liberalnih idej, ki zagotavljajo, da se abeceda ne bo končala monotono. Ali ideje socialnega liberalizma sploh še spadajo v isti nabor znakov abecede (beri: istega diskurza, liberalnega namreč) pa je že vprašanje drugih razprav.

OSREDNJA DRUŽBOSLOVNA KNJIŽNICA JOŽETA GORIČARJA
MAJ - JUNIJ 1996O ZNANOST. KULTURA. DOKUMENTACIJA.
KNJIŽNICARSTVO. ČASNIKI. NOVINARSTVO

- BOYD, Andrew: Broadcast journalism: techniques of radio and TV news / Andrew Boyd. - 3rd ed. - Oxford: Focal Press, 1994. - XVI, 402 str. - (Journalism mediamanual) III 3927
COBISS-ID 16584797
- DUNNE, Susan: Interviewing techniques for writers and researchers / Susan Dunne. - London: A & C Black, 1995. - 122 str. - (Writing series) II 18213
COBISS-ID 16613469
- PEČJAK, Vid: Hitro in uspešno branje / Vid Pečjak; <gradivo za vaje zbral Jernej Pečjak>. - Ljubljana: samozal., 1994. - 151 str.
U 18050 a
COBISS-ID 771145
- PERA, Marcello: The discourses of science / Marcello Pera; translated by Clarissa Botsford. - Chicago; London: The University of Chicago Press, 1994. - XI, 250 str. II 18231
COBISS-ID 16639837
- Le PETIT Larousse: grand format. 1996: 84500 articles, 3600 illustrations en couleurs, 288 cartes. - Paris: Larousse, 1995. - 1872 str.
- Vsebina na nasl. str.: Dossiers exclusifs; un atlas géographique; un atlas historique; une chronologie universelle
Č III 3040
COBISS-ID 16589661
- 1 FILOZOFIJA. PSIHOLOGIJA**
- BAMBECK, Joern J.: Moč možganov: kako izboljšamo svoje umske zmožnosti / Joern J. Bambeck, Antje Wolters; <prevod Blaž Mešec>. - Žalec: Sledi, 1995. - 365 str.
U 18051
COBISS-ID 45865472
- BITAK i povijesnost / <urednici sveska Zvonko Posavec, Davor Rodin>. - Zagreb: Liber, 1982. - 170 str. - (Biblioteka Politička misao; 16b) 12519/16b
COBISS-ID 4831232
- The CAMBRIDGE dictionary of philosophy / general editor Robert Audi. - 1st publ. - Cambridge: Cambridge University Press, 1995. - XVIII, 882 str.
Č III 3924
COBISS-ID 4715272
- DEBELJAK, Aleš: On the ruins of the historical avant-garde: the Institution of art and its contemporary exigencies / by Aleš Debeljak. - Budapest: Collegium Budapest-Institute for advanced study, 1996. - 27 str. - (Discussion papers; No. 22) IV 3035/22 a, b
COBISS-ID 59713280
- GRŽINIČ, Marina: V vrsti za virtualni kruh: čas, prostor, subjekt in novi mediji v letu 2000 / Marina Gržinič. - Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996. - 193 str. - (Zbirka Sophia; 1996, 5) U 17870/5/96
COBISS-ID 59867392
- JUNG, Carl Gustav: Arhetipi, kolektivno nezavedno, sinhroniciteta: izbrani spisi / Carl Gustav Jung; <prevredel Boris Vezjak; spremna beseda Jože Magdič>. - Maribor: Katedra, 1995. - 292 str. 18053
COBISS-ID 37409537
- KOMEL, Dean: Razprtost prebivanja: o razmejivih hermenevitične fenomenologije in filozofske antropologije / Dean Komel. - Ljubljana: Nova revija, 1996. - 207 str. - (Zbirka Phainomena; 4) U 17738/4
COBISS-ID 56558592
- KRISTANČIČ, Azra: Svetovanje in komunikacija / Azra Kristančič; <izdajatelj> Združenje svetovalnih delavcev Slovenije. - Ljubljana: AA Inserco, 1995. - 185 str. III 3930
COBISS-ID 45196288
- LÉVINAS, Emmanuel, 1906-1995: Smrt in čas / Emmanuel Lévinas; prevedla Valentina Hribar. - Ljubljana: Nova revija, 1996. - 123 str. - (Zbirka Phainomena; 5) U 17738/5
COBISS-ID 58348288
- LLEWELYN, John: Emmanuel Levinas: the genealogy of ethics / John Llewelyn. - London; New York: Routledge, 1995. - XII, 243 str. - (Warwick studies in European philosophy) II 18227
COBISS-ID 16635997
- MACLEAN, Anne: The elimination of morality: reflections on utilitarianism and bioethics / Anne Maclean. - London; New York: Routledge, 1993. - X, 219 str. II 18223
COBISS-ID 16617565
- MACNIVEN, Don: Creative morality / Don MacNiven. - London; New York: Routledge, 1993. - VIII, 238 str. II 18222
COBISS-ID 40209152
- MARGULIES, Nancy: Miselne podobe: učenje in poučevanje miselnih vzorcev / Nancy Margulies; <prevod Marjeta Hrovat Čelovič; ilustracije Nancy Margulies>. - Ljubljana: Alpha Center, 1992. - 127 str. II 18204
COBISS-ID 205641
- PHILOSOPHY and technology / edited by Roger Fellows. - Cambridge; New York; Melbourne: Cambridge University Press, 1995. - IV, 207 str. - (Royal Institute of Philosophy supplement; 38) II 18234/38
COBISS-ID 16644701
- PROFESIONALNA etika pri delu z ljudmi: zbornik / <uredil Miha Pauko; prevod povzetkov Nada [abec]>. - Maribor: Univerza; v Ljubljani: Inštitut Antona Trstenjaka za psihologijo, logoterapijo in antropohigieno, 1996. - 426 str. Vsebuje tudi nekatere kodekse profesionalne etike

ČU II 18240

U II 18240 a, b

COBISS-ID 38829825

SPOLNO nasilje: feministične raziskave za socialno delo: <zbornik> / Judith Lewis Herman ... <et al.>; predgovor Darja Završek; <izbor besedil Darja Završek in Mojca Urek; prevedli Natalija Vrečer in Nina Kozinc>. - Ljubljana: Visoka šola za socialno delo, 1996. - VII, 245 str. - (Zbirka Ženske in duševno zdravje; knj. 2)

17823/2

COBISS-ID 53630208

SVANTESSON, Ingemar: Miselni vzorci in spomin: uspešne tehnike za boljšo uporabo možganov / Ingemar Svantesson; <prevedla Sonja Starc>. - V Ljubljani: Cankarjeva založba, 1992. - 94 str.

U 18052

COBISS-ID 29871616

2 VERSTVO. TEOLOGIJA

SPISI apostolskih očetov / prevedli Fran Omerza, Anton Strle, Gorazd Kocijančič; uvodi in opombe Gorazd Kocijančič. - Celje: Mohorjeva družba, 1996. - 399 str. - (Zbirka Cerkevni očetje; 7)

14419/7 a

COBISS-ID 58692096

STRYK, Lucien: The awakened self: encounters with zen / Lucien Stryk. - Revised ed. - New York; Tokyo; London: Kodansha International, 1995. - VIII, 354 str. - (Kodansha Globe)

II 18208

COBISS-ID 16589917

303 METODOLOGIJA DRUŽBENIH VED

HAMMERSLEY, Martyn: The politics of social research / Martyn Hammersley. - London; Thousand Oaks; New Delhi: Sage, 1995. - XIII, 186 str.

II 18211

COBISS-ID 16591197

WASSERMAN, Stanley: Social network analysis: methods and applications / Stanley Wasserman, Katherine Faust. - Cambridge; New York; Melbourne: Cambridge University Press, 1994. - XXXI, 825 str. - (Structural analysis in the social sciences; 8)

II 16976/8

COBISS-ID 16654173

311/314 STATISTIKA. DEMOGRAFIJA

PROJEKCIJE prebivalstva Republike Slovenije: 1995-2020 - Population projections of the Republic of Slovenia: 1995-2020 / <avtorji, authors Milivoja [ircel] ... <et al.>. - Ponatis = 2nd impression. - Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije = Statistical Office of the Republic of Slovenia, 1996. - 119 str.

Č IV 3037

COBISS-ID 58953984

TOBIAS, Michael: World war III: population and the biosphere at the end of the millennium / Michael Tobias. - Santa Fe, N.M.: Bear, 1994. - XXXVI, 609 str.

II 18238

COBISS-ID 16656733

316 SOCIOLOGIJA. POSEBNE SOCIOLOGIJE. PREDMET. SMERI

CRITIQUE and power: recasting the Foucault/Habermas debate / edited by Michael Kelly. - Cambridge; London: The MIT Press, 1994. - VII, 413 str. - (Studies in contemporary German social thought)

II 18220

COBISS-ID 45959424

DURKHEIM, Emile: Pravila sociološke metode / Emil Dirken; preveo Milorad V. Simić; predgovor Vojin Milić. - Beograd: Savremena škola, 1963. - LI, 128 str. - (Sociološka biblioteka; kolo 1, sv. 3)

ČU S 2545 a

U S 2545 b, c

COBISS-ID 22011649

GIDDENS, Anthony: Sociology / Anthony Giddens. - 2nd ed., fully revised and updated. - Cambridge: Polity press, 1993. - XXVII, 819 str.

Č III 3721

U III 3721 a, b

COBISS-ID 52061

RITZER, George: Sociological theory / George Ritzer. - 3rd ed. - New York <etc.>: McGraw-Hill, 1992. - XXXIII, 759 str. - (Sociology series)

II 17337 a

COBISS-ID 188765

WAGNER, Peter: A sociology of modernity: liberty and discipline / Peter Wagner. - London; New York: Routledge, 1994. - XV, 267 str.

II 17773 a

COBISS-ID 48737280

316.3/.6 DRUŽBA. DRUŽB. STRUKTURA, PROCESI, VEDENJE. SOCIALNA PSIHOLOGIJA

COST A4 workshop (1994; Ruvaslahti, Finland) Social sciences. Vol. 4, COST A4: similar concerns, different styles? technology studies in western Europe: proceedings of the COST A4 workshop in Ruvaslahti, Finland 13 and 14 January 1994 / European Commission; edited by Tarja Cronberg and Knut H. Sorensen. - Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1995. - 450 str.

II 18243 a

COBISS-ID 181836

DRUŽINA: zbornik predavanj in razprav na osrednjih strokovnih prireditvah v Sloveniji v letu družine v Cankarjevem domu v Ljubljani, 25. in 26. oktober 1994 / uredil Jože Ramovš. - Ljubljana: Inštitut Antona Trstenjaka za psihologijo, logoterapijo in antropologijo, 1995. - 379 str.

18066

COBISS-ID 59000576

- LAURENT, Alain: De l'individualisme: enquête sur le retour de l'individu / Alain Laurent. - Paris: Presses Universitaires de France, 1985. - 189 str. - (Libre échange)
II 18187
COBISS-ID 46189312
- MAUSS, Marcel, 1872-1950: Esej o daru in drugi spisi / Marcel Mauss. Uvod v delo Marcela Maussa / Claude Lévi-Strauss; sprevedla Zoja Skušek (Esej o daru), Rastko Močnik (druge spise); spremna beseda Rastko Močnik. - Ljubljana: [KUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996. - 314 str. - (Studia humanitatis) 18064 a
COBISS-ID 60090112
- MOORE, Christopher W.: The mediation process: practical strategies for resolving conflict / Christopher W. Moore. - San Francisco: Jossey-Bass, 1986. - XXII, 348 str.
II 18207
COBISS-ID 16517981
- SEIDLER, Victor J.: Unreasonable men: masculinity and social theory / Victor J. Seidler. - London; New York: Routledge, 1994. - XV, 254 str.
II 18219
COBISS-ID 16616797
- SHOUMATOFF, Alex: The mountain of names: a history of human family / Alex Shoumatoff; new preface by the author; and a new introduction by Robin Fox. - New York; Tokyo; London: Kodansha International, 1995. - XXI, 318 str. - (Kodansha Globe)
II 18221
COBISS-ID 16617053
- YOUNG, H. Peyton: Equity: in theory and practice / H. Peyton Young. - Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1995. - XIII, 238 str. - (Russell Sage foundation book)
II 18228
COBISS-ID 16638557

316.7 KULTURNI KONTEKST DRUŽBENEGA ŽIVLJENJA. SOCIOLOGIJA KOMUNIKACIJ

- CULTURE, society and the media / edited by Michael Gurevitch ... <et al.>. - London; New York: Routledge, 1992. - 317 str.
[G 56 a-c
Č [G 56
- DOUGLAS, Mary: Risk and blame: essays in cultural theory / Mary Douglas. - London; New York: Routledge, 1994. - XII, 323 str.
II 18235
COBISS-ID 16645981
- FAIRCLOUGH, Norman: Critical discourse analysis: the critical study of language / Norman Fairclough. - London; New York: Longman, 1995. - XIII, 265 str. - (Language in social life series)
II 18049 a
COBISS-ID 16156253
- LOWERY, Shearon A.: Milestones in mass communication research: media effects / Shearon A. Lowery and Melvin L. De Fleur. - New York; London: Longman, 1988. - XXI, 470 str.

[G 57 a-c
Č [G 57
COBISS-ID 16681821

- PSYCHOLOGY of media in Europe: the state of the art - perspectives for the future / Peter Winterhoff-Spurk, ed. - Opladen: Westdeutscher Verlag, 1995. - VI, 211 str.
II 18209
COBISS-ID 38445313
- WEINER, Richard: Webster's new world dictionary of media and communications / Richard Weiner. - 1st ed. - New York <et cetera>: Simon & Schuster, 1990. - VIII, 533 str. - (Webster's new world)
Č III 3934
COBISS-ID 16620637

32 POLITIČNE VEDE. POLITIČNE ORGANIZACIJE. NOTRANJA POLITIKA. STRANKE IN GIBANJA

- BRINGA, Tone: Being muslim the Bosnian way: identity and community in a central Bosnian village / Tone Bringa. - Princeton, NJ: Princeton University Press, cop. 1995. - XXI, 281 str. - (Princeton studies in muslim politics)
II 18224
COBISS-ID 16618333
- COKER, Francis W.: Recent political thought / Francis W. Coker. - New York: Appleton-Century-Crofts, 1934. - IX, 574 str. - (The century political science)
II 18214
COBISS-ID 16613725
- COLLIN, Peter Hodgson: Dictionary of government and politics / P.H. Collin. - Middlesex: P. Collin, 1988. - 225 str.
Č 18048
COBISS-ID 10544442
- HONDERICH, Ted: Conservatism / Ted Honderich. - London <et cetera>: Penguin Books, 1991. - 260 str. - (Penguin books)
18061
COBISS-ID 16638301
- JUSTICE without violence / edited by Paul Wehr, Heidi Burgess, Guy Burgess. - Boulder; London: L. Reinner, 1994. - IX, 301 str.
II 18194
COBISS-ID 16580701
- KERŠEVAN, Marko, 1942 - Cerkev, politika, Slovenci po letu 1990 / Marko Kerševan. - Ljubljana: Enotnost, 1996. - 202 str.
18047
COBISS-ID 58083840
- KRIZA socialnih idej: Britovškov zbornik = The crisis of social ideas: a festschrift for Marjan Britovšek / avtorji, authors Aldo Agosti ... <et al.>; zbral, uredil in koordiniral, executive editor and coordinator Avgust Lešnik; prevodi, translations Katarina Sedmak, Mirko Zorman. - Mednarodna izd. zgodovinskih in socioloških razprav = An international ed. of historical and sociological studies. - Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo = Faculty of Arts, Department of sociology, 1996. - 532 str.
II 18203
COBISS-ID 57218048

- MANENT, Pierre: An intellectual history of liberalism / Pierre Manent; translated by Rebecca Balinski; foreword by Jerrold Seigel. - Princeton: Princeton University Press, 1994. - XVIII, 128 str. - (New French thought) III 3923
COBISS-ID 16155997: Zakaj je razpadla Jugoslavija / Viktor Meier; <prevod in predgovor Mojca Drčar Murko>. - Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996. - 353 str. - (Sophia; 1996, 6)
U 17870/6/96
COBISS-ID 60124416
- POLITOLOŠKI dnevi (1996; Portorož): Slovenski parlament - izkušnje in perspektive: zbornik referatov / Politološki dnevi, Portorož, 31. maja in 1. junija 1996; urednik Marjan Brezovšek. - Ljubljana: Slovensko politološko društvo, 1996. - 4, IV, 392 str.
ČU 18062
U 18062 a-c, d
COBISS-ID 60178944
- RÖHRICH, Wilfried: Politika kao znanost: jedan pregled / Wilfried Röhrich uz sudjelovanje Wolf-Dietera Narra; preveo Bojan Bilič; uvodna studija Jovan Mirić. - Zagreb: Fakultet političkih nauka: Informator, 1989. - XVIII, 269 str. - (Biblioteka Politička misao; 27)
ČU 12519/27 a
U 12519/27
COBISS-ID 6896386
- SCHMITT, Carl: Tri razprave / Carl Schmitt; <izbrala Jelica Šumič-Riha; prevedli Vlasta Jalušič in Mojca Savski>. - 1. izd. - Ljubljana: Studentska organizacija Univerze, 1994. - 168 str. - (Knjižna zbirka Krt; 90) Vsebina: Duhovnozgodovinski položaj današnjega parlamentarizma = Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus; Pojem političnega = Der Begriff des Politischen; O treh vrstah pravoznanskega mišljenja = Über die drei Arten des Rechtswissenschaftlichen Denkens
U S 16384/90
COBISS-ID 45435648
- SHEHADI, Kamal S.: Ethnic self-determination and the break-up of states: the power of ethnic separatism and international responses to creating new states, redrawing international borders and salvaging failed states / Kamal S. Shehadi. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1993. - 90 str. - (Adelphi papers; 283)
II 15454/283
COBISS-ID 16591453
- SOLŽENICYN, Aleksandr Isaevič: The Russian question: at the end of the 20th century / Aleksandr Solzhenitsyn; translated from the Russian and with notes by Yermolai Solzhenitsyn. - London: Harvill, 1995. - 135 str. Vsebuje tudi: Address to the International Academy of Philosophy
II 18229
COBISS-ID 16639581
- STIRK, Peter M.R.: An introduction to political ideas / Peter M.R. Stirk and David Weigall. - London: Pinter, 1995. - XV, 385 str.
III 3929
COBISS-ID 38606849
- ŠUMIČ-Riha, Jelica: Totemske maske demokracije / Jelica Šumič Riha. - Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996. - 214 str. - (Zbirka Sophia; 1996, 3)
U 17870/3/96
COBISS-ID 58811136
- WILSON, Woodrow: The state: elements of historical and practical politics / Woodrow Wilson. - Revised ed. - Boston: D. C. Heath, 1899. - XXXV, 656 str.
18056
COBISS-ID 16614493

327 MEDNARODNI ODNOSI. ZUNANJA POLITIKA

- ACHARYA, Amitav: A new regional order in South-East Asia: ASEAN in the post-cold war era: the factors and policy responses that will shape ASEAN's contribution to regional security and order / Amitav Acharya. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1993. - 91 str. - (Adelphi papers; 279)
II 15454/279
COBISS-ID 16590685
- CHINA as a great power: myths, realities and challenges in the Asia-Pacific region / edited by Stuart Harris and Gary Klinton. - Melbourne: Longman; New York: St. Martin's Press, 1995. - XV, 382 str.
III 3928
COBISS-ID 16585053
- DANNREUTHER, Roland: Creating new states in Central Asia: the strategic implications of the collapse of Soviet power in Central Asia / Roland Dannreuther. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1994. - 83 str. - (Adelphi papers; 288)
II 15454/288
COBISS-ID 16594781
- DIBB, Paul: Towards a new balance of power in Asia: what are the risks as the Asian balance of power undergoes a fundamental change / Paul Dibb. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1995. - 93 str. - (Adelphi papers; 295)
II 15454/295
COBISS-ID 16607069
- EUROPEAN security after the cold war. Part 1: papers from the 35th Annual conference of the IISS held in Brussels, Belgium, from 9 to 12 September. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1994. - 104 str. - (Adelphi papers; 284)
II 15454/284
COBISS-ID 16591709
- EUROPEAN security after the cold war. Part 2: papers from the 35th Annual conference of the IISS held in Brussels, Belgium, from 9 to 12 September. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1994. - 96 str. - (Adelphi papers; 285)
II 15454/285
COBISS-ID 16591965
- FRITZLER, Marc: Stichwort NATO / Marc Fritzler. - Originalausgabe. - München: Heyne, 1995. - 95 str. - (Heyne Sachbuch; Nr. 19/4065)
I 3139/19/4065
COBISS-ID 74426
- GEHBARD, Paul R. S.: The United States and European security: will the transatlantic alliance become defence of Europe alone, or become the linchpin of defence anywhere in the world? / Paul R. S. Gebhard. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1994. -

- 86 str. - (Adelphi papers; 286)
 II 15454/286
 COBISS-ID 16594269
- GLOBAL engagement: cooperation and security in the 21st century / Janne E. Nolan, editor. - Washington: The Brookings Institution, 1994. - XVI, 623 str.
 II 18216
 COBISS-ID 16615005
- GUPTA, Shekhar: India redefines its role: an analysis of India's changing internal dynamic and their impact on foreign relations / Shekhar Gupta. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1995. - 72 str. - (Adelphi papers; 293)
 II 15454/293
 COBISS-ID 16606557
- HASHIM, Ahmed: The crisis of the Iranian state: domestic, foreign and security policies in post-Khomeini Iran / Ahmed Hashim. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1995. - 80 str. - (Adelphi papers; 296)
 II 15454/296
 COBISS-ID 16608605
- HANDWÖRTERBUCH Internationale Politik / herausgegeben von Wichard Woyke. - 6. aktualisierte Aufl. - Opladen: Leske & Budrich, 1995. - XXII, 530 str. - (UTB für Wissenschaft; 702)
 12893/700
 COBISS-ID 16570973
- JANČAR, Matjaž: Slovenska zunanjepolitična razpotja / Matjaž Jančar. - Ljubljana: Društvo 2000, 1996. - 286 str. 18059
 COBISS-ID 59917568
- JOPP, Mathias: The strategic implications of European integration: an analysis of trends in integration policies and their consequences for the transatlantic partnership and a new European security order / Mathias Jopp. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1994. - 81 str. - (Adelphi papers; 290)
 II 15454/290
 COBISS-ID 16601437
- KEYNES, John Maynard: Essays in persuasion / by John Maynard Keynes. - New York: The Norton Library, 1963. - XIII, 376 str. 18055
 COBISS-ID 16613213
- MEDNARODNE organizacije: literatura za študijsko leto 1995/96 / zbral Mojmir Mrak. - 1 zv. (loč. pag.)
 [G 54 a-c
 Č | G 54
 COBISS-ID 16584541
- Medunarodne organizacije. - Beograd: Savremena administracija, 1988. - 4loč. pag.>
 [G 55 a-c
 Č | G 55
 COBISS-ID 16613981
- NEVERS, Renee de: Russia's strategic renovation: Russian security strategies and foreign policy in the post-imperial era / Renee de Nevers. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1994. - 88 str. - (Adelphi papers; 289)
 II 15454/289
 COBISS-ID 16595037
- NATO at a glance: a factual survey of issues and challenges facing the Alliance at the end of the 1990's. - Brussels: Nato Office of Information and Press, 1996. - 85 str. 18069 a
 COBISS-ID 16675933
- PAROVEL, Paolo G.: Velika prevara na slovenski zahodni meji: dosje Italija / Paolo G. Parovel; *šprevedla Mojca Drčar-Murko*. - Kamnik: Slava, 1996. - 113 str. II 18199
 COBISS-ID 57841664
- RETHINKING peace / edited by Robert Elias and Jennifer Turpin. - Boulder, London: L. Reinner, 1994. - XII, 380 str. II 18195
 COBISS-ID 16581213
- SASAE, Kenichiro: Rethinking Japan-US relations: an analysis of the relationship between Japan and the US and implications for the future of their security alliance / Kenichiro Sasae. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1994. - 65 str. - (Adelphi papers; 292)
 II 15454/292
 COBISS-ID 16606301
- SCHLÖR, Wolfgang F.: German security policy: an examination of the trends in German security policy in a new European and global context / Wolfgang F. Schlör. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1993. - 83 str. - (Adelphi papers; 277)
 II 15454/277
 COBISS-ID 16590173
- SEGAL, Gerald: China changes shape: regionalism and foreign policy: how will the outside world deal with a China re-shaped by the forces of decentralisation and internal reform? / Gerald Segal. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1994. - 72 str. - (Adelphi papers; 287)
 II 15454/287
 COBISS-ID 173917
- STUART, Douglas T.: A US strategy for the Asia-Pacific: building a multipolar balance-of-power system in Asia / Douglas T. Stuart and William T. Tow. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1995. - 74 str. - (Adelphi papers; 299)
 II 15454/299
 COBISS-ID 16609885
- THAYER, Carlyle A.: Beyond Indochina: Indochina's transition from socialist central planning to market-oriented economics and its integration into South-east Asia / Carlyle A. Thayer. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1995. - 73 str. - (Adelphi papers; 297)
 II 15454/297
 COBISS-ID 16608861
- THOMAS, Raju G. C.: South Asian security in the 1990s: the prospects of war and peace in South Asia amidst changes in the global and regional strategic environments / Raju G. C. Thomas. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1993. - 86 str. - (Adelphi papers; 278)
 II 15454/278
 COBISS-ID 16590429
- VALENCIA, Mark J.: China and the South China sea disputes: conflicting claims and potential solutions in the South China sea / Mark J. Valencia. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1995. - 75 str. - (Adelphi papers; 298)

II 15454/298
COBISS-ID 16609117

33 GOSPODARSTVO. EKONOMSKA ZNANOST

COHEN, Daniel: The misfortunes of prosperity: an introduction to modern political economy / Daniel Cohen; translated by Jacqueline Lindenfeld. - Cambridge, Mass.; London: Massachusetts Institute of Technology, 1995. - XIII, 170 str.
18054

COBISS-ID 2488092

EUROPEAN Union, European Commission (Luxembourg): Growth, competitiveness, employment. The challenges and ways forward into the 21st century: white paper / European Commission. - Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1994. - 167 str.

III 3884 a

COBISS-ID 86604

The HANDBOOK of economic sociology / Neil J. Smelser and Richard Swedberg, editors. - Princeton, N.J.: Princeton University Press; New York: Russell Sage Foundation, 1994. - VIII, 835 str. - (Princeton paperbacks)

Č III 3926

COBISS-ID 16583773

KIRSHNER, Jonathan: Currency and coercion: the political economy of international monetary power / Jonathan Kirshner. - Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1995. - 289 str.

III 3935

COBISS-ID 16639069

SALE, Kirkpatrick: Rebels against the future: the luddites and their war on the industrial revolution: lessons for the computer age / Kirkpatrick Sale. - Reading, Mass. <etc.>: Addison-Wesley, 1995. - 320 str.

II 18198

COBISS-ID 38032641

331 DELO. ZAPOSLOVANJE. SINDIKATI

CRECIMIENTO, competitividad, empleo retos y pistas para entrar en el siglo XXI: libro blanco: hvidbog: Weissbuch. Pt. C. - Luxembourg: Office for official publications of the European Communities, 1993. - 298 str.

III 3908 a

COBISS-ID 34369793

STANOJEVIĆ, Miroslav: Socialno partnerstvo: modeli industrijskih odnosov ob koncu 20. stoletja / Miroslav Stanojević. - Ljubljana: Enotnost, 1996. - 345 str.

ČU 18058

U 18058 a

COBISS-ID 58795008

UNEMPLOYED people: social and psychological perspectives / edited by David Fryer and Philip Ullah. - Milton Keynes: Philadelphia: Open University Press, 1987. - 292 str.

II 18200
COBISS-ID 8040704

ZWISCHEN Wunsch und Wirklichkeit: die Belgischen, niederländischen und westzonalen deutschen Gewerkschaften in der Phase des Wiederaufbaus 1945-1951 / von Herman J. Langeveld... <et al.>. - Münster; Hamburg: Lit, 1994. - 572 str. - (Niederlande-Studien; 3)

II 18245/3

COBISS-ID 16674909

339 MEDNARODNI GOSPODARSKI ODNOSI

EAST Central European Economic Roundtable Conference (4 ; 1995 ; Bled): Transformation in progress. Vol. 4, Proceedings of the East Central European Economic Roundtable Conference IV: Dynamic Effects of Economic Integration <within> RBMP '95, Bled, September 25-27, 1995 / <editor Simona Bovha, Branko Bučar>. - Radenci: Chamber of Economy of Slovenia, Center for foreign trade, 1995. - 341 str.

II 18196/4

COBISS-ID 55060992

MACRAE, Hamish: The world in 2020: power, culture and prosperity: a vision of the future / Hamish MacRae. - London: HarperCollins, 1994. - XIII, 302 str.

III 3922

COBISS-ID 16572765

34/35 PRAVO. ZAKONODAJA. JAVNA UPRAVA. DRŽAVNA UPRAVA

BERDAL, Mats R.: Whither UN peacekeeping?: an analysis of the changing military requirements of UN peacekeeping with proposals for its enhancement / Mats R. Berdal. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1993. - 88 str. - (Adelphi papers ; 281)

II 15454/281

COBISS-ID 174685

BOHINC, Rado: Gospodarsko pravo: študijsko gradivo / Rado Bohinc. - Ljubljana: FDV, 1996. - 218, 4 str.

ŠG 52 a, b

Č ŠG 52

COBISS-ID 16568413

BOHINC, Rado: Gospodarsko pravo: zapiski s predavanj / Rado Bohinc. - Ljubljana: <FDV>, 1996. - 56 str.

ŠG 53 a, b

Č ŠG 53

COBISS-ID 16571485

CURZON, I. B.: Dictionary of law / I. B. Curzon. - 4th ed. - London: Pitman, 1995. - XIII, 414 str.

Č II 18210

COBISS-ID 16590941

RASKIN, Marcus G.: The common good: its politics, policies and philosophy / Marcus G. Raskin. - New York; London: Routledge & Kegan Paul, 1986. - XII, 369 str.

III 3932

COBISS-ID 16614237

SLOVENIJA. Državni svet: Državni svet Republike Slovenije: poslovnik / <pripravila Boža Vončina>. - Ljubljana : s.n., 1993. - 55 str.

- Č I 3141
 COBISS-ID 18996792
 SLOVENIJA. Državni zbor. Poslovnik Državnega zbora Republike Slovenije. - <Ljubljana>: Državni zbor Republike Slovenije, 1993. - 137 str.
 ČU I 3140
 COBISS-ID 37914624
 SLOVENIJA. Zakoni itd.: Zakon o gospodarskih družbah: z uvodnimi pojasnili Marijana Kocbeka in Kreša Puharčiča ter stvarnim kazalom Janeza Topliška; Zakon o sodnem registru in drugi predpisi. - 2. dopolnjena izd. - Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 1995. - 375 str. 18063
 COBISS-ID 54184704
 ŠINKOVEC, Janez: Pravna, demokratična in socialna država / Janez Šinkovec. - Ljubljana: Enotnost, 1996. - 260 str. 18045
 COBISS-ID 5892044
 VOCABULAIRE juridique / Association Henri Capitant; publié sous la direction de Gérard Cornu. - 5e éd. - Paris: Presses Universitaires de France, 1996. - XVIII, 862 str.
 Č III 3921
 COBISS-ID 966225
 VOLILNI sistemi; zbornik / izbral in uredil Slavko Gaber; <prevedli Borut Cajnko, Jana Kunčič, Urška Vogrinc>. - Ljubljana: Krtina, 1996. - 362 str. - (Knjižna zbirka Krt; 96)
 U S 16384/96 a
 COBISS-ID 58352896
 VUKADINOVIČ, Radovan: Diplomacija: strategija političnih pogajanj / Radovan Vukadinović; <prevedla Nada Colnar>. - Ljubljana: Arh Consulting, 1995. - 262 str. - (Zbirka Preobrazbe)
 Č II 17837
 U II 17837 a
 COBISS-ID 48180224
 WHAT works: reducing reoffending: guidelines from research and practice / edited by James McGuire. - Chichester <etc.>: Wiley, 1995. - XIII, 242 str. - (The Wiley series in offender rehabilitation)
 II 18237
 COBISS-ID 16651869
 WIMMER, Michaela: Stichwort UNO / Michaela Wimmer. - Originalausgabe. - München: Heyne, 1993. - 103 str. - (Heyne Sachbuch; Nr. 19/4024)
 I 3139/19/4024
 COBISS-ID 75194

355 VOJAŠKE VEDE. OBRAMBOSLOVJE

- ALLISON, Roy: Military forces in the Soviet successor states: an analysis of the military policies, force dispositions and evolving threat perceptions of the former Soviet states / Roy Allison. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1993. - 86 str. - (Adelphi papers; 280)
 II 15454/280
 COBISS-ID 174173
 MACCAUSLAND, Jeffrey: The Gulf conflict: a military analysis: a military analysis of the lessons of the Gulf War with recommendations for future security in the region

/ Jeffrey McCausland. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1993. - 91 str. - (Adelphi papers; 282)

II 15454/282

COBISS-ID 174429

- MUSSINGTON, David: Understanding contemporary international arms transfer: an analysis of the post-cold war arms trade and supplier strategies for limiting conventional weapons proliferation / David Mussington. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1994. - 75 str. - (Adelphi papers; 291)

II 15454/291

COBISS-ID 16601949

- PALIN, Roger H.: Multinational military forces: Problems and prospects: the problems facing multinational forces and operations, and prospects for the future / Roger H. Palin. - London: The International Institute for Strategic Studies, 1995. - 84 str. - (Adelphi papers; 294)

II 15454/294

COBISS-ID 16606813

- SARKESIAN, Sam C.: Soldiers, society, and national security / Sam C. Sarkesian, John Allen Williams, Fred B. Bryant. - Boulder, London: L. Rienner, 1995. - VIII, 216 str. II 18197

COBISS-ID 16581981

36 SOCIALNO DELO. SOCIALNA POMOČ

- POVERTY: handbook of international poverty research / edited by Else Øyem, S. M. Miller, and Syed Abdus Samad. - Oslo <etc.>: Scandinavian University Press, 1996. - X, 620 str.

II 18218

COBISS-ID 16615261

37 VZGOJA. ŠOLSTVO. IZOBRAŽEVANJE. POUK

- KODELJA, Zdenko: Objekt vzgoje / Zdenko Kodelja. - I. izd. - Ljubljana: Krtina, 1995. - 272 str. - (Knjižna zbirka Krt; 95)

U S 16384/95

COBISS-ID 55396608

- PEČJAK, Vid: Pripravljanje na izpit / Vid Pečjak. - Ljubljana: <samozal> V. Pečjak, 1993. - 172 str.

ČU 18049

U 18049 a, b

COBISS-ID 32341504

39 ETNOLOGIJA. ETNOGRAFIJA. ŽENSKO VPRAŠANJE

- LÉVI-STRAUSS, Claude: The story of Lynx / Claude Lévi-Strauss; translated by Catherine Tihanyi. - Chicago; London: The University of Chicago Press, 1995. - XVII, 276 str.

II 18246

COBISS-ID 55176448

RETHINKING the political: gender, resistance, and the state / edited by Barbara Laslett, Johanna Brenner, and Yesim Arat. - Chicago; London: The University of Chicago Press, 1995. - VI, 489 str.

II 18230

COBISS-ID 16155741

5 NARAVOSLOVNE VEDE. EKOLOGIJA. MATEMATIKA. ANTROPOLOGIJA.

DICTIONARY of multimedia / editor S. M. H. Collin. - Teddington: P. Collin, 1995. - 295 str.

Č 18057

COBISS-ID 375315

GEERTZ, Clifford: After the fact: two countries, four decades, one anthropologist / Clifford Geertz. - Cambridge; London: Harvard University Press, 1995. - 198 str. - (The Jerusalem-Harvard lectures)

II 18217

COBISS-ID 16520541

KUPER, Adam: The chosen primate: human nature and cultural diversity / Adam Kuper. - Cambridge; London: Harvard University Press, 1994. - XIV, 269 str.

III 3933

COBISS-ID 16519517

QUANTUM implications: essays in honour of David Bohm / edited by B. J. Hiley and F. David Peat. - Reprint. - London; New York: Routledge, 1994. - VII, 455 str.

II 18241

COBISS-ID 54656512

RAZPET, Marko: Sedi in piši z LATEX-om! / Marko Razpet. - Ljubljana: Društvo matematikov, fizikov in astronomov Slovenije: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 1991. - 60 str. - (Račkova knjižnica; 3) (Učbeniki in priročniki) II 16854/3 a

COBISS-ID 779528

SEYMOUR-Smith, Charlotte: Macmillan dictionary of anthropology / Charlotte Seymour-Smith. - London; Basingstoke: Macmillan, 1995. - VI, 305 str. - (Macmillan reference books)

Č II 18242

COBISS-ID 16666717

6 UPORABNE ZNANOSTI. TEHNIKA. RAČUNALNIKI. INFORMACIJSKA TEHNOLOGIJA

COST A5 East European network meeting (2; 1994; Budapest): Mobility, technology and ageing in Central Europe: 2nd East European network meeting December 12, 1994 in Budapest. - Helsinki: National research and development centre for welfare and health (STAKES), 1995. - 51 str.

IV 3042/2

COBISS-ID 16088157

COST A5 East European network meeting (3; 1995; Budapest): Mobility, technology and ageing in Central Europe: 3rd East European network meeting June 12-13, 1995 in Budapest. - Helsinki: National research and development centre for welfare and health (STAKES), 1995. - 51 str.

IV 3042/3

COBISS-ID 16576349

NAHTIGAL, Franci: Osební računalnik & MS-DOS 6.20 / Franci Nahtigal. - 1. izd. - Ljubljana: samozal., 1994. - IV, 114 str.

Č II 18205

COBISS-ID 15795461

NAHTIGAL, Rajko: Naučimo se uporabljati okna / Franci Nahtigal. - 3. dopolnjena izd. - <Ljubljana>: samozaložba, 1994. - IV, 99 str.

Č IV 3038

COBISS-ID 345619

WOMEN and AIDS: psychological perspectives / edited by Corinne Squire. - London; Newbury Park; New Delhi: Sage, 1993. - X, 196 str. - (Gender and psychology)

II 18236

COBISS-ID 16646749

65 TEORIJA ORGANIZACIJE IN POSLOVANJA. UPRAVLJANJE

BLANCHARD, Kenneth: Enominutni vodja / Kenneth Blanchard, Spencer Johnson; <prevajalec Aleksander Urbančič>. - Ljubljana: Taxus, 1994. - 113 str. - (Zbirka Enominutni vodja)

II 18188

COBISS-ID 43180288

BLANCHARD, Kenneth: Enominutni vodja oblikuje učinkovito delovno skupino / Kenneth Blanchard, Donald Carew, Eunice Parisi-Carew; <prevajalec Aleksander Urbančič>. - Ljubljana: Taxus, 1995. - 121 str. - (Zbirka Enominutni vodja)

II 18191

COBISS-ID 49493248

BLANCHARD, Kenneth: Enominutni vodja se sooči s pokoro / Kenneth Blanchard, William Oncken, Hal Burrows; <prevajalec Aleksander Urbančič>. - Ljubljana: Taxus, 1995. - 146 str. - (Zbirka Enominutni vodja)

II 18190

COBISS-ID 48142592

BLANCHARD, Kenneth: Plapolajoče zastave: revolucionarni pristop k izboljšanju ponudbe in odnosa do naših strank / Kenneth Blanchard, Sheldon Bowles; predgovor Harvey Mackay; <prevajalec Aleksander Urbančič>. - Ljubljana: Taxus, 1994. - 137 str. - (Zbirka Enominutni vodja)

II 18193

COBISS-ID 49494784

BLANCHARD, Kenneth: Uporaba enominutnega vodenja v praksi / Kenneth Blanchard, Robert Lorber; <prevajalec Aleksander Urbančič>. - Ljubljana: Taxus, 1994. - 113 str. - (Zbirka Enominutni vodja)

II 18192

COBISS-ID 43180032

BLANCHARD, Kenneth: Vodenje in enominutni vodja / Kenneth Blanchard, Patricia Zigarmi, Drea Zigarmi; <prevajalec Aleksander Urbančič>. - Ljubljana: Taxus, 1995. - 124 str. - (Zbirka Enominutni vodja)

II 18189

COBISS-ID 48141312

BRAJŠA, Pavao: Sedem skrivnosti uspešnega managementa / Pavao Brajša; prevedla Dubravka Gradišnik. - 1. natis. - Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1996. - 195 str. - (Zbirka Manager)
18044
COBISS-ID 57564160

DOUGLASS, Merrill E.: Manage your time, your work, yourself / Merrill E. Douglass, Donna N. Douglass. - Updated ed. - New York <etc.>: Amacom, 1993. - XI, 194 str.
II 18233
COBISS-ID 16644189

KOVAČ, Bogomir: Poslovna mitologija / Bogomir Kovač. - 1. natis. - Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1996. - 371 str. - (Zbirka Manager)
18065
COBISS-ID 58707712

KUNAVER, Dušica: Sestavljam angleško in slovensko poslovno pismo / Dušica Kunaver; <prevod v slovenščino Benica Bogdanovič>. - Ljubljana: samozal., 1995. - 87 str. - (Zbirka Angleščina po mavrični bližnjici) (Zbirna mapa "Dopolnjujem sam")
Č IV 3039
COBISS-ID 47917056

LEWICKI, Roy J.: Negotiation / Roy J. Lewicki ... <et al>. - 2nd ed. - Burr Ridge, ILL.; Boston; Sydney: Irwin, 1994. - XVIII, 478 str.
II 18206
COBISS-ID 16518493

MESNER-Andolšek, Dana: Vpliv kulture na organizacijsko strukturo / Dana Mesner Andolšek. - Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1995. - 213 str. - (Zbirka Znanstvena knjižnica; 16)
ČU 17613/16
U 17613/16 a, b
COBISS-ID 56207104

The PERFORMANCE management handbook / edited by Mike Walters. - London: Institute of Personnel and Development, 1995. - XIII, 162 str. - (Developing practice)
II 18244
COBISS-ID 16672093

WILLIAMS, Paul B.: Getting a project done on time: managing people, time, and results / Paul B. Williams. - New York <etc.>: Amacom, 1996. - XVI, 169
II 18232
COBISS-ID 16640093

659 REKLAMA. INFORMACIJE. ODNOSI Z JAVNOSTJO. MNOŽIČNO KOMUNICIRANJE. INFORMATIKA

APIH, Jure: Oglašanja v A-duru: <izbor uredniških kolumn Marketing magazina od leta 1985 do 1996> / Jure Apih. - Ljubljana: Slon, 1996. - 167 str.
II 18239
COBISS-ID 59821824

NELSON, Carol: The new road to successful advertising: how to integrate image and response / Carol Nelson. - 1st ed. - Chicago: BONUS Books, 1991. - XV, 213 str.
III 3931
COBISS-ID 15846749

7 UMETNOST. ARHITEKTURA. FOTOGRAFIJA

JORDAN, Glenn: Cultural politics: class, gender, race and the postmodern world / Glenn Jordan and Chris Weedon. - Oxford; Cambridge, USA: Blackwell, 1995. - XV, 624 str.
III 3925
COBISS-ID 16583517

SCHECHNER, Richard
The future of ritual: writings on culture and performance / Richard Schechner. - London; New York: Routledge, 1993. - X, 283 str.
III 3936
COBISS-ID 54770432

WASKO, Janet: Hollywood in the information age: beyond the silver screen / Janet Wasko. - Cambridge; Oxford: Polity Press, 1994. - X, 308 str.
II 18215
COBISS-ID 16614749

8 JEZIKOSLOVJE. KNJIŽEVNOST

DOLGAN, Milan: Govorno ustvarjanje / Milan Dolgan. - Ljubljana: Rokus, 1996. - 252 str. - (Sporočanja)
18046
COBISS-ID 57661440

FAIRCLOUGH, Norman: Language and power / Norman Fairclough. - 1st ed. - London; New York: Longman, 1994. - XII, 259 str. - (Language in social life series)
II 18225
COBISS-ID 16618589

FIFTY years among the new words: a dictionary of neologisms, 1941-1991 / edited by John Algeo; with the assistance of Adele S. Algeo. - Cambridge: Cambridge University Press, 1993. - 257 str.
Č IV 3041
COBISS-ID 3447048

GRAD, Anton: Francosko-slovenski slovar / Anton Grad. - Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1990. - XVI, 1402 str.
Č 17486 a
COBISS-ID 15523328

LERCHE, Ruth: Veščine javnega nastopanja / Ruth Lerche; <prevedel Bojan Ilich>. - Radovljica: Skriptorij KA, 1996. - 168 str.
18068
COBISS-ID 60195584

OSBORN, Michael: Public speaking / Michael Osborn, Suzanne Osborn. - 3rd ed. - Boston; Toronto: Houghton Mifflin, 1994. - XXVI, 433, <68> str.
II 18201
COBISS-ID 16585309

OSTROMĘCKA-FRĄCZAK, Bożena: Slovensko-poljski slovar / Bożena Ostromecka-Frączak, Tone Pretnar. - Ljubljana: DZS, 1996. - VIII, 635 str. - (Slovarji DZS)
18043
COBISS-ID 56605184

PENNYCOOK, Alastair: The cultural politics of English as an international language / Alastair Pennycook. - London; New York: Longman, 1994. - IX, 365 str. - (Language in social life series)

II 18212

COBISS-ID 16609373

- RADAKOVIĆ, Žarko: Knifer: povest o Juliju Kniferu / Žarko Radaković. - Beograd: Radio B92, 1994. - 182 str., <32> str. ilustr. pril. - (Apatridi; 6)
18060/6
COBISS-ID 47962880

9 DOMOZNAJSTVO. ZEMLJEPIŠ. BIOGRAFIJE.
ZGODOVINA

- BAXANDALL, Michael: Slikarstvo in izkušnja v Italiji XV. stoletja: začetnica iz socialne zgodovine slikovnega stila / Michael Baxandall; <prevod in spremna beseda Igor Zabel>. - Ljubljana: ISH - Inštitut za humanistične vede, 1996. - 241 str., <4> str. barvnih pril. - (Studia humanitatis)
18070 a
COBISS-ID 58676480
- DIJK, Teun Adrianus van: Text and context: Explorations in the semantics and pragmatics of discourse / Teun A. van Dijk. - 6th impression. - London; New York: Longman, 1992. - XVII, 261 str. - (Longman linguistics library; no. 21)
II 18226/21
COBISS-ID 16621661
- HAXTHAUSEN, August von: Die ländliche Verfassung Ruslands: ihre Entwicklung und ihre Feststellung in

der Gesetzgebung von 1861 / August von Haxthausen. - Reprint der Ausgabe Leipzig 1866. - Münster; Hamburg: Lit, 1993. - VIII, XVI, 423. - (Imperium Russicum; Bd. 1)

18067/1

COBISS-ID 16674141

- PIEKALKIEWICZ, Janusz: Druga svetovna vojna / Janusz Piekalkiewicz; <prevod Irena Dolschon, Uršula Cetinski>. - Ljubljana: DZS, 1996. - 1120 str.

Č IV 3043

COBISS-ID 59102976

- SLOVENSKA kronika XX. stoletja / <več avtorjev; uredila Marjan Drnovšek, Drago Bajč>. - 1. izd. - Ljubljana: Nova revija, 1995. - Zv. <1> Dosedanja vsebina: <Knj. 1>: 1900-1941 / <avtorji besedila Bojan Balkovec ... <et al.>; izbor slikovnega gradiva in podpisi k slikam Marjan Drnovšek s sodelavci; fotografija Marjan Paternoster>. - 1995 (Ljubljana: Delo). - 457 str.

Č IV 3036

COBISS-ID 37711873

- URWIN, Derek: A dictionary of European history and politics: 1945-1995 / Derek W. Urwin. - London; New York: Longman, 1996. - V, 423 str.

Č II 18202 a

COBISS-ID 16585565

- VINCENT, John: An intelligent person's guide to history / John Vincent. - London: Duckworth, 1995. - 122 str.

III 3920

COBISS-ID 16570461

UDC: 572:82-7

JUŽNIČ, Stane: ANTHROPOLOGY OF HUMOUR**Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 4, pg.**

In the article, the author presents, defines and systemizes the basic ideas of the anthropology of humour. He starts with the idea of fun - jokes, continues with humour and roughness. The idea of caricature is scrutinised closely, followed by the presentation of humour typology, which he classifies from aggressive and up to witty (sound) humour.

In the central part of the article the author analyses the relation between humour and character, temperament and the specific pose of a person. The conclusion presents some literary genres which reflect a humorous attitude.

Key words: jokes, humour

UDC: 330.34:316.423:303.7**ČERNE, France: THEORETICAL-METHODOLOGICAL PROBLEMS OF ANALYSING AND PROJECTING SOCIAL-ECONOMIC DEVELOPMENT****Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 4, pg.**

One of the basic criteria of each theory to be scientific, is, to give lawful presentation of an object under research, as it is (exists). In this article the author's subject is the analysis of socioeconomic development-ex post and ex ante. The author is very critical concerning the method which is predominantly used by social scientists (especially economists) in this domain: 1) wrongly imitating natural sciences, 2) not taking into account that the human-social sciences are very differentiated, producing too diverse theoretical conclusions, 3) dialectics which is badly needed in this field is very poor, using much formal logic and predominantly quantitative methods, or 4) if it is used, it is much like Newtonian-mechanical or Darwinian-biological dialectics, not primarily subjective-paradigmatic dialectics, as the author calls it.

Key words: critical theory, humanism, social sciences, dialectics, economics

KIRN, Andrej: THE RUSSELL-EINSTEIN MANIFESTO AND THE UNDESIRABLE CONSEQUENCES OF THE USE OF SCIENCE**Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 4, pg.**

The establishment of the Pugwash movement after the Second World War represents the first international institutionalisation of the profound ethic concern about the fate of the use of scientific discoveries. The forefront of the movement presented the more or less anticipated consequences of the use and abuse of atomic weapons. Unintentional and undesirable effects of the use of science had not till then drawn the movement's attention as yet. Science, on the whole, is responsible for both the success and the accompanying undesirable and unintentional results. Both form an entirety in the existing scientifically-technical and social conditions. Taking aside the undesirable consequences, you also have to give up the desired results. Scientifically-technical creativity and social endeavour on the other hand, can replace one complex of desirable and undesired results with another. The message of the Russell-Einstein manifesto that, due to the possibilities of atomic selfdestruction, it is necessary to study (learn) and think in a completely new manner, certainly also holds for the current ecological crisis.

Key words: desirable and undesirable consequences, intentional and unintentional consequences, use of science, responsibility of science, prediction and interpretation, epistemological and ontological sources of undesired consequences.

UDC: 327(497.4+450)**DRČAR-MURKO, Mojca: RELATIONS WITH ITALY - THE MAJOR ISSUES OF FOREIGN POLICY AFTER INDEPENDENCE****Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 4, pg.**

The analysis of the first five years of Slovene foreign policy after the dissolution of Yugoslavia indicates that the feasibility of the presumably favorable point of departure of the small new state depended in many ways on the evolution of the bilateral relations between Italy and Slovenia. Italy, while accomplishing own independent foreign policy, took advantage of the fact that Slovenia did not unambiguously define its national interests and even renounce to bring forward its part of the legacy of the former federal state. The international position of Slovenia was significantly influenced by the new strategic balance in the Middle and Eastern Europe after the intervention of the U.S. A. in the war in Bosnia. As a result Slovenia's strategic position gained in weight which rendered possible the association with the EU. However, we cannot assume that the causes of the strained relations with Italy during the past three years have now disappeared. Italy - as a rival

AUTHOR'S SYNOPSES

---

and as a partner - remains the factor of utmost significance for future foreign policy of Slovenia. So does Austria.

Key words: Independence, national interests, state legacy, Italy

---

UDC: 32:303.7

LUKŠIČ, Andrej: POSSIBILITIES OF TRANSLATING INTO SLOVENE THE IDEA OF "NETWORK" - THE FUNDAMENTAL IDEA OF POLICY ANALYSES

Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 4, pg.

The author does not deal with the problem of the Slovene translation of the basic idea of policy analysis - "network" only on translation level and the arbitrary choice among the linguistic possibilities available in the Slovene language, but goes deeper. The word "network" found its assertion in the Anglo-Saxon speaking scientific-research community for the characterization of the intermediate space between a political system and the living world established by various actors by their inter-communication activities. For defining this space, the Slovene language offers various possibilities. These are argued and selected by the author according to their associative attachments for which he thinks already contain a significant interpretative force. To avoid technical interpretation (understanding) of political objects of research, the author suggests that the Slovene analysts of policies would name this intermediary space with the word "net" or "nets" in plural and not by "network" as was the case so far.

Key words: Slovene translation, network, net, nets, Slovene word describing the basic idea of policy analysis

---

UDC: 316.77:65.01

BERLOGAR, Janko: ORGANIZATIONAL COMMUNICATION: POWER AND POWERLESSNESS OF CRITICAL APPROACH

Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 4, pg.

Human communication as a whole and organisational communication as its integrative part can be viewed and discussed from several, sometimes even contrary and exclusive viewpoints. The author of the article openly admits that he is a follower of the critical approach - because of its thoroughness and radicalism in its claim for social changes. But knowing and facing the everyday organisational practice he is at the same time aware of small chances for such changes. There is a chance to connect theory and practice through the so called new functionalism. This approach still is thorough in revealing organizational reality but nevertheless does not exclude itself from looking for ways and means for organisational effi-

---

AUTHOR'S SYNOPSIS

---

ciency and productivity. Participation in communication and in organisational life as a whole is a way and a means for that.

Key words: organisation; communication; critical approach; social changes; participation; organisational efficiency; new functionalism.

UDC 327.1:316.334.3(497.4)

TOŠ, Niko: TRUSTING THE DEMOCRATIC SYSTEM

Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 4, pg.

The article is part of a broader study in which the author deals with the assertion of democratic political institutionalisation in Slovenia. He leans on the analysis of the results of researches performed in 12 West European countries ("Believes and Government", Oxford University Press, 1995), as well as on the analyses on the democratisation processes in East European countries (New Democracies Barometer). On the basis of own researches and on comparative level he presents the assertion of the democratic system by help of the concept of "support" given to democratic institutions, namely "trust in political institutions". On the basis of comparative data for Middle and Eastern Europe, he points out the state of democratic consciousness, the prevailing political orientations and views about political pluralism, the functioning of the parliamentary system, i.e. aspiration for the restitution of the former system. The author explicitly ascerts that regarding the prevailing striving for the development of the parliamentary system (along with the Czech Republic, Hungary and Poland) Slovenia belongs closer to the traditional West European democracies than most of the countries in transition.

Key words: democracy, support of the democratic system, trust in institutions, transitional countries, Slovenia

NAVODILA SODELAVCEM

Rokopisi

Članki. Besedila pošiljajte na 3,5-palčni disketi v ASCII kodi ali v programu WW ter v treh iztiskanih izvodih. Zaradi anonimnega recenziranja naj bodo imena avtorjev le na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in krajem zaposlitve, s polnimi naslovi avtorjev, s telefonsko številko ter z izjavo, da predloženo besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni prispevki naj bodo v obsegu 15-20 strani (1800 znakov na stran ali 30 vrst s 60 znaki); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslovi naj nimajo več kot sto znakov. Besedila z več kot deset tisoč znaki morajo vključevati mednaslove. Mednaslovi prvega reda so pisani v posebno vrsto; od besedila pred mednaslovom in po njem jih loči prazna vrsta. Mednaslovi drugega reda so pisani kot prvi stavek v odstavku in pisani krepko; od besedila jih loči pika.

Povzetki. Izvirni članki morajo biti opremljeni s slovenskim in angleškim povzetkom v obsegu 500 znakov (10 vrstic) in ključnimi pojmi v slovenskem in angleškem jeziku.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z izčrpnimi naslovi, v rokopisu pa naj bo okvirno označeno mesto, kamor sodijo.

Recenziranje

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

Reference, opombe in citati

Reference v besedilu. Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak 1994). Za navajanje strani uporabite (Novak 1994, 7-8). Če je več avtorjev citiranega besedila, navedite vse (Novak, Kolenc in Anderson 1993, 67). Za citiranje več referenc hkrati uporabite podpičje (Novak 1994; Kosec 1932; Kosec 1934a; Kosec 1934b).

Opombe. Opombe so v besedilu označene z zaporednimi številkami od začetka do konca besedila, nadpisanimi na ustreznem mestu v rokopisu, in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Opombe uporabljajte tudi za neobičajne vire.

Opomba o avtorju in zahvale vključujejo informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi članka.

Seznam referenc iz besedila sledi opombam in je urejen po abecednem redu priimkov avtorjev.

Reference knjig in prispevkov v zbornikih:

Novak, Janez. 1982. Naslov knjige: Morebitni podnaslov. Kraj: Založba.

Novak, Janez in Peter Kodre. 1967. Naslov knjige. Kraj: Založba

Novak, Janez. 1993. Naslov prispevka. V P. Koder (ur.), Naslov zbornika, 123-145. Kraj: Založba.

Reference člankov:

Novak, Janez. 1991. Naslov članka. Ime revije, 2, 265-287.

STANE JUŽNIČ
ANTROPOLOGIJA HUMORJA
FRANCE ČERNE
TEORETIČNI-METODOLOŠKI PROBLEMI
ANALIZIRANJA IN PROJEKTIRANJA
DRUŽBENOEKONOMSKEGA RAZVOJA
ANDREJ KIRN
RUSSELL-EINSTEINOV MANIFEST
MOJCA DRČAR MURKO
ODNOSI Z ITALIJO
NIKO TOŠ
ZAUPANJE V DEMOKRATIČNI SISTEM

